

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

КОМУНАЛЬНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА АКАДЕМІЯ НЕПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ»

О. В. Кузьменко

ПИТАННЯ ВЧЕННЯ ПРО ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ

Навчальний посібник

*для студентів технічних та інших неюридичних спеціальностей,
які вивчають правознавство, вчителів правознавства, школярів, що готуються
до олімпіад, турнірів, захисту науково-дослідницьких робіт із правознавства,
усіх, хто починає цікавитися кримінальним правом*

Видання третє, доповнене і перероблене

Харків
«Юрайт»
2020

УДК 343(075)
ББК 67.9(4УКР)308
К89

Затверджено редакційно-видавничою радою
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
(протокол № 2 від 24. 05. 2018 р.)

Рекомендовано до видання науково-методичною радою
Комунального вищого навчального закладу
«Харківська академія неперервної освіти»
(протокол № 2 від 22. 06. 2018 р.)

Рецензенти:

В. В. Ладиченко, доктор юридичних наук, професор, Національний університет біоресурсів і природокористування України;

В. В. Астахов, кандидат юридичних наук, доцент, Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»;

В. Т. Машика, вчитель правознавства Мукачівського НВК № 6, Заслужений учитель України.

Кузьменко О. В.

К89 **Питання вчення про злочин і покарання:** навч. посібн. / О. В. Кузьменко. – 3-тє вид., доп. і перероб. – Харків : «Юрайт», 2020. – 212 с.
ISBN 978-617-7450-09-1

Висвітлюються питання кримінально-правового вчення про злочин і покарання. Розкриваються основні положення переважно Загальної частини кримінального права України, враховуються досягнення науки і судова практика. Викладено педагогічно адаптований матеріал, який в межах кожної з одинадцяти тем поділяється на теоретичну частину і практикум для закріплення знань.

Посібник призначений для студентів технічних та інших неюридичних спеціальностей, які вивчають правознавство, вчителів правознавства, школярів, що готуються до олімпіад, турнірів, захисту науково-дослідницьких робіт з правознавства, усіх, хто починає цікавитися кримінальним правом.

Іл. 33. Табл. 20. Бібліогр. 67 назв.

ISBN 978-617-7450-09-1

УДК 343(075)
ББК 67.9(4УКР)308

© О. В. Кузьменко, 2020

© «Юрайт», оформлення, 2020

ЗМІСТ

Вступ	6
1. Об'єктивні ознаки складу злочину	9
1.1. Поняття, значення та види об'єкта злочину.....	9
1.2. Предмет злочину.....	9
1.3. Об'єктивна сторона злочину: поняття, зміст і значення.....	11
1.3.1. Суспільно небезпечне діяння.....	12
1.3.2. Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види і значення.....	14
1.3.3. Причиновий зв'язок між діянням і наслідками.....	16
1.3.4. Місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення злочину.....	17
Практикум.....	19
2. Суб'єктивні ознаки складу злочину	28
2.1. Поняття та види суб'єкта злочину.....	28
2.2. Поняття неосудності та її критерії.....	29
2.3. Обмежена осудність.....	31
2.4. Відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння.....	31
2.5. Поняття, ознаки та значення суб'єктивної сторони злочину.....	33
Практикум.....	35
3. Знижений вік кримінальної відповідальності	44
3.1. Мінімальний вік кримінальної відповідальності в Україні.....	44
3.2. Злочини проти життя та здоров'я особи.....	45
3.3. Злочини проти власності.....	48
Практикум.....	51
4. Вина як ознака складу злочину	56
4.1. Поняття і значення вини у кримінальному праві.....	56
4.2. Умисел і його види.....	57
4.2.1. Прямий умисел.....	57
4.2.2. Непрямий умисел.....	58
4.2.3. Інші класифікації умислу.....	58
4.3. Необережність та її види.....	60
4.3.1. Злочинна самовпевненість.....	60
4.3.2. Злочинна недбалість.....	61
Практикум.....	63
5. Важливі питання вчення про суб'єктивну сторону злочину ...	69
5.1. Змішана форма вини.....	69
5.2. Помилка та її значення для кримінальної відповідальності.....	71

5.3. Казус (випадок).....	78
Практикум.....	80
6. Стадії вчинення злочину.....	88
6.1. Поняття стадії злочину.....	88
6.2. Незакінчений злочин і його види.....	88
6.2.1. Готування до злочину.....	89
6.2.2. Замах на злочин.....	90
6.3. Кримінальна відповідальність за незакінчений злочин.....	92
6.4. Закінчений злочин.....	93
6.5. Добровільна відмова при незакінченому злочині.....	93
Практикум.....	95
7. Загальні питання співучасті у злочині.....	104
7.1. Значення інституту співучасті в кримінальному праві.....	104
7.2. Поняття та ознаки співучасті у злочині.....	104
7.3. Види співучасників.....	107
7.4. Форми співучасті.....	109
7.5. Відповідальність співучасників.....	109
Практикум.....	111
8. Спеціальні питання відповідальності за співучасть.....	115
8.1. Екセス виконавця.....	115
8.2. Безнаслідкова співучасть.....	116
8.3. Невдале підбурювання.....	116
8.4. Провокація злочину.....	116
8.5. Добровільна відмова співучасників.....	117
8.6. Співучасть у злочинах із спеціальним суб'єктом.....	120
8.7. Причетність до злочину.....	121
Практикум.....	123
9. Множинність злочинів.....	129
9.1. Одиничний злочин.....	129
9.2. Поняття та види множинності злочинів.....	133
9.2.1. Повторність злочинів.....	133
9.2.2. Сукупність злочинів.....	134
9.2.3. Рецидив злочинів.....	138
Практикум.....	139
10. Обставини, що виключають злочинність діяння.....	147
10.1. Необхідна оборона.....	147
10.2. Уявна оборона.....	153

10.3. Затримання особи, яка вчинила злочин.....	154
10.4. Крайня необхідність.....	158
Практикум.....	162
11. Покарання як категорія кримінального права.....	170
11.1. Поняття, ознаки та мета покарання.....	170
11.2. Система та види покарань.....	171
11.3. Принципи призначення покарання.....	172
11.4. Загальні засади призначення покарання.....	172
11.5. Обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання.....	173
11.6. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.....	175
11.6.1. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності.....	175
11.6.2. Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх.....	177
11.6.3. Особливості призначення неповнолітнім покарання.....	178
11.6.4. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування.....	178
11.6.5. Погашення та зняття судимості щодо неповнолітніх.....	180
Практикум.....	181
Глосарій.....	197
Тематика рефератів і досліджень.....	205

Нам ни к чему сюжеты и интриги,
Про всё мы знаем, про всё, чего не дашь.
Я, например, на свете лучшей книгой
Считаю кодекс уголовный наш.

Володимир Висоцький

ВСТУП

Останніми роками в Україні помітно зросла молодіжна злочинність. За даними правової статистики збільшилася кількість насильницьких і корисливих суспільно небезпечних діянь, які вчиняють особи віком від 14 до 35 років. Значною мірою це пояснюється складними соціально-економічними умовами життя, недостатньо ефективною роботою з правової освіти та виховання молоді.

Юридичною основою боротьби зі злочинністю, як зазначав професор М.І. Бажанов, є кримінальне законодавство. Щоб воно було ефективним, його необхідно уважно вивчати і правильно застосовувати. Досвід роботи автора в НТУ «ХПІ» свідчить про дуже слабе уявлення студентів про кримінальне право на початку вивчення навчальної дисципліни «Правознавство». Це впливає насамперед із проблем вітчизняної системи загальної середньої освіти. З базовими приписами Кримінального кодексу України переважна більшість сучасних школярів стикається вкрай поверхово, вивчаючи протягом лише одного навчального року зовсім невеликий за кількістю академічних годин предмет «Основи правознавства» (9 кл.). Якщо у подальшому ці учні стають студентами юридичних університетів і факультетів, то вони набувають чудову можливість вивчати норми кримінального права та положення відповідної галузевої науки під керівництвом викладачів. Проте студенти неюридичних, у тому числі технічних, спеціальностей знаходяться в цьому відношенні в набагато гіршому становищі. В оглядовому за характером курсі правознавства, який вони вивчають у вищому навчальному закладі, вельми важливого в освітньому і виховному відношеннях кримінальному праву приділяється замало часу та уваги. При цьому відповідної спеціальної навчальної дисципліни згадані студенти, на жаль, не вивчають.

З урахуванням сказаного було підготовлено цей посібник. Його основною метою є допомогти студентам різних спеціальностей НТУ

«ХПІ» більш глибоко та переважно самостійно опанувати основні питання кримінально-правового вчення про злочин і покарання під час вивчення курсу правознавства. В посібнику висвітлюються ключові положення насамперед Загальної частини кримінального права України, враховуються досягнення науки і судова практика. Автор здійснив спробу педагогічно адаптувати досить складний юридичний матеріал з метою його ефективного засвоєння студентами технічного університету. Посібник містить матеріал одинадцяти навчальних тем, який в межах кожної з них поділяється на теоретичну частину і практикум для закріплення набутих знань. Видання доцільно застосовувати не лише в процесі вивчення правознавства. Воно буде корисним і під час підготовки студентів до профільних олімпіад, конкурсів наукових досліджень, конференцій, дискусій у наукових гуртках, у роботі з профілактики кримінальних правопорушень.

Посібник також стане в нагоді вчителям правознавства закладів загальної середньої освіти, переважна більшість яких не має юридичної освіти, проте готує школярів до олімпіад з правознавства, турнірів юних правників та захисту науково-дослідницьких робіт з правознавства в Національному центрі «Мала академія наук України». Видання буде корисним і безпосередньо учням, яким доводиться брати участь в згаданих заходах, а також усім, хто починає цікавитися кримінальним правом.

Робота над посібником здійснювалася протягом 2012 – 2019 рр. У цей період поступово накопичувався і формувався навчальний матеріал, який поетапно оприлюднювався автором у науково-методичному журналі Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України («Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання»). Зазначений матеріал пройшов апробацію в роботі зі студентами НТУ «ХПІ», а також зі школярами Харківщини під час їхньої підготовки до всеукраїнських інтелектуальних змагань з правознавства. Він систематично застосовується на курсах підвищення кваліфікації та методичних семінарах учителів правознавства Харківської області. Численні запитання, зауваження і побажання згаданих слухачів різного віку та рівня правових знань дуже допомогли автору.

Під час роботи над посібником використовувалися праці відомих вітчизняних науковців, зокрема, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна,

В.І. Борисова, С.Б. Гавриша, І.О. Зінченко, Л.М. Кривоченко, В.А. Ломако, М.І. Панова, Ю.А. Пономаренка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, В.П. Тихого, В.І. Тютюгіна. Їхні нароби разом з основоположними приписами законодавства України про кримінальну відповідальність складають інформаційну і методологічну основу цього навчального посібника.

1. ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Важливою складовою теорії кримінального права є вчення про склад злочину як підставу кримінальної відповідальності. Елементами складу злочину є, зокрема, об'єкт і об'єктивна сторона злочину. Вивчення пов'язаних з ними основних правових положень є метою цього розділу.

1.1. Поняття, значення та види об'єкта злочину

Об'єкт злочину – це суспільні відносини, що охороняються Кримінальним кодексом України (далі – КК), на які посягає злочин, завдаючи їм шкоди або створюючи загрозу її спричинення. Як зазначає В.Я. Тацій, значення об'єкта злочину полягає насамперед у тому, що він сприяє правильній кваліфікації (кримінально-правовій оцінці) вчиненого суспільно небезпечного діяння і відмежуванню його від схожих злочинних посягань [5]. У теорії кримінального права та правозастосовній практиці використовується класифікація об'єкту злочину «за вертикаллю» (рис. 1.1). У відповідності з нею, виходячи з обсягу суспільних відносин, що охороняються КК, виокремлюють три види об'єкта злочину: загальний, родовий і безпосередній. *Загальний об'єкт злочину* – це вся сукупність різноманітних суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом. Коло цих відносин окреслено законодавцем в ч. 1 ст. 1 КК. *Родовий об'єкт злочину* – це сукупність тотожних чи однорідних суспільних відносин, що охороняються певною групою статей КК. Зауважимо, що в Особливій частині КК законодавець класифікував злочини саме за родовим об'єктом. Йдеться про злочини проти: основ національної безпеки; життя та здоров'я особи; власності; правосуддя; громадського порядку та моральності; довілля тощо. *Безпосередній об'єкт злочину* – це суспільні відносини, що охороняються однією статтею Особливої частини КК. Наведемо приклад. З-поміж злочинів, що посягають на такий родовий об'єкт як основи національної безпеки України, є державна зрада (ст. 111 КК). У згаданій статті законодавець характеризує безпосередній об'єкт злочину так: діяння, що завдає шкоди суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України. Зауважимо, що в деяких випадках безпосередній об'єкт злочину збіга-

ється з родовим. Приміром, суспільні відносини власності є родовим об'єктом усіх злочинів проти власності (ст. 185 – 198 КК). Ці ж відносини водночас є безпосереднім об'єктом крадіжки, грабежу, розбою, вимагання, шахрайства та інших злочинів цієї групи.

У теорії та на практиці також широко застосовується класифікація безпосереднього об'єкта злочину «за горизонталлю» (рис. 1.2). Відповідно до неї виокремлюють основний і додатковий безпосередні об'єкти. Необхідність у такому поділі пов'язана з тим, що чимало злочинів можуть одночасно завдавати шкоди кільком суспільним відносинам. Такі злочини називають багатооб'єктними. *Основний безпосередній об'єкт* – це той об'єкт, який насамперед визначає специфіку конкретного злочину. *Додатковим безпосереднім об'єктом* є ті суспільні відносини, яким поряд з основним об'єктом завдається шкода. Наприклад, при розбої основним безпосереднім об'єктом є відносини власності, а додатковим – життя чи здоров'я потерпілого (ст. 187 КК). Зауважимо, що чимало злочинів мають лише один безпосередній об'єкт. Приміром, до таких злочинів відносять крадіжку і шахрайство, які спричиняють шкоду лише відносинам власності (ст. 185, 190 КК). Додатковий безпосередній об'єкт буває двох видів: обов'язковий і факультативний. *Додатковий обов'язковий об'єкт* – це відносини, яким злочин завжди заподіює шкоду. Такий об'єкт притаманний, зокрема, розбою. Під час його вчинення життя і здоров'я потерпілого у всіх випадках знаходяться у небезпеці. *Додатковий факультативний об'єкт* – це суспільні відносини, яким у процесі скоєння злочину не завжди спричиняється шкода. Наявність у поведінці особи такого об'єкта є свідченням більшої суспільної небезпеки злочинного посягання [5]. Зазначений об'єкт є типовим, приміром, для хуліганства (ст. 296 КК). При скоєнні цього злочину разом з основним безпосереднім об'єктом – громадським порядком – можуть також постраждати відносини власності, здоров'я, довкілля тощо. Не знаючи того, що хуліганство має додатковий факультативний об'єкт, студенти та школярі припускаються помилок у процесі розв'язання юридичних задач і правової оцінки реальних життєвих ситуацій. Слід мати на увазі, що коли хуліган грубо порушує громадський порядок і при цьому заподіює потерпілому легке тілесне ушкодження, то це один злочин – хуліганство. Про сукупність злочинів і необхідність додаткової кваліфікації за іншою статтею КК (крім ст. 296) може ітися за умови, що ху-

ліган вчинить діяння, яке за ступенем тяжкості суттєво перевищує такий злочин як хуліганство. Уявимо, що під час вчинення хуліганських дій злочинець заподіяв потерпілому середньої тяжкості або тяжке тілесне ушкодження. У цьому випадку скоєно вже два злочини, передбачені ст. 296 і відповідно ст. 122 або 121 КК.

1.2. Предмет злочину

Від об'єкта злочину слід відрізнити предмет злочину, який є самостійною ознакою складу злочину (табл. 1.1). *Предмет злочину* – це речі матеріального світу, з певними властивостями яких КК пов'язує наявність у поведінці особи ознак складу конкретного злочину. Як зазначає В.Я. Тацій, предмет злочину є факультативною ознакою складу злочину [5]. Інакше кажучи, ця ознака не є обов'язковою для усіх випадків злочинних посягань. Наприклад, у вбивства, заподіяння тілесного ушкодження, інших злочинів проти життя та здоров'я особи предмет відсутній. Разом з тим усі злочини проти власності предмет мають. Предметом таких злочинів як крадіжка, грабіж і розбій є чуже майно. Предметом шахрайства вважаються чуже майно і право на майно. Вимагання має такий предмет як чуже майно, право на майно, а також дії майнового характеру. Прикладом чужого майна є гроші, одяг, ювелірні прикраси. Під правом на майно розуміють документ, що дозволяє злочинцеві привласнити чужі речі. Приміром, погрожуючи насильством, він вимагає від потерпілого укласти на його користь договір дарування автомобіля. Дії майнового характеру це, зокрема, незаконна вимога підвищити винну особу в посаді або здійснити для неї ремонт за рахунок потерпілого [5].

1.3. Об'єктивна сторона злочину: поняття, зміст і значення

Об'єктивна сторона злочину – це його зовнішнє вираження, що характеризується такими ознаками: суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням та наслідками, місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення злочину (рис. 1.3). Як зазначає М.І. Панов, діяння є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, а решта ознак мають факультативний характер [3]. Без діяння не може бути вчинений жоден злочин. Не є караними думки людини, навіть якщо вони мають злочинний характер. Також не є злочином так зване виявлення умислу.

Приміром, С. у розмові з К. повідомляє, що збирається обікрасти квартиру, не маючи на меті умовити останнього взяти участь у крадіжці. Тож думки і виявлення умислу не утворюють караного діяння. Законодавець зазначає, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину (ч. 1 ст. 2 КК). Звідси випливає, що встановлення такого діяння є обов'язковим у кожному кримінальному провадженні. Вивчаючи КК, слід мати на увазі, що діяння зазначається в диспозиціях норм його Особливої частини або однозначно випливає з їхнього змісту. Згадані вище факультативні ознаки об'єктивної сторони злочину не є обов'язковими для усіх злочинів. Однак якщо та чи інша з цих ознак зазначається в диспозиції кримінально-правової норми, то вона стає обов'язковою. Відсутність такої ознаки в поведінці особи виключає кримінальну відповідальність, бо тоді не можна констатувати наявності об'єктивної сторони конкретного злочину та його складу. Наприклад, крадіжка відрізняється від грабежу таємним способом викрадення чужого майна (ст. 185, 186 КК). Значення об'єктивної сторони злочину є дуже великим. По-перше, будучи елементом складу злочину, вона входить до підстави кримінальної відповідальності. По-друге, ознаки об'єктивної сторони багато в чому визначають суспільну небезпечність злочину. По-третє, її аналіз сприяє правильній кваліфікації злочину. По-четверте, об'єктивна сторона важлива для розмежування злочинів та їх відмежування від незлочинних діянь. По-п'яте, врахування її ознак дозволяє суду визначити ступінь тяжкості вчиненого злочину і призначити справедливе покарання (рис. 1.4).

1.3.1. Суспільно небезпечне діяння

Поняття «діяння», зазначає М.І. Панов, використовують в кримінальному праві України в подвійному значенні. У широкому сенсі під діянням розуміють злочин у цілому (ч. 1 ст. 11 КК). Водночас зазначене поняття також вживають у вузькому розумінні, позначаючи таким чином лише ознаку об'єктивної сторони злочину [3]. Друге значення буде матися на увазі далі. Отже, *діяння* – це активний (дія) чи пасивний (бездіяльність) акт поведінки людини, який є суспільно небезпечним, кримінально протиправним, свідомим, вольовим, конкретним [3]. Найпоширеною формою діяння є *дія*. Більше двох тре-

тин злочинів можуть бути вчинені тільки шляхом дії. Суспільно небезпечну дію класифікують за кількома критеріями. Так, за ступенем складності вона може бути *простою і складною*. Прикладом простої дії є завдання удару (ст. 126 КК). У цьому випадку ідеться про одиничний акт поведінки людини. Складна ж дія включає в себе одночасно два або більше акти поведінки. Приміром, насильницький грабіж є відкритим викраденням чужого майна, поєднаним з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства (ч. 2 ст. 186 КК). За характером впливу на об'єкт злочину виокремлюють *фізичну та інформаційну* дію. У першому випадку злочинець застосовує мускульну силу. Наприклад, С. завдав М. поранення ножом, що спричинило тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК). Інформаційна дія має словесну і конклюдентну форми. В останньому випадку ідеться про жести, виразні рухи, міміку. За допомогою інформаційних дій вчиняються, зокрема, такі злочини як погроза вбивством, вимагання (ст. 129, 189 КК). Для деяких злочинів є характерним поєднання фізичних та інформаційних дій. Ідеться, приміром, про шахрайство і розбій (ст. 190, 187 КК).

Ще однією формою діяння є *бездіяльність*, яка полягає у невчиненні особою певної дії (дій), яку вона повинна була і могла здійснити в конкретних умовах для запобігання суспільно небезпечних наслідків (рис. 1.5). Шляхом бездіяльності вчиняються, зокрема, такі злочини як: залишення в небезпеці; неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей; службова недбалість (ст. 135, 137, 367 КК). Зауважимо, що умовами кримінальної відповідальності за бездіяльність є наявність в особи обов'язку діяти певним чином і реальної можливості поводитися в такий спосіб. Злочинна бездіяльність може виявлятися як в одиничному акті нездійснення обов'язкової дії, так і в неодноразовому невиконанні обов'язків, що завдало істотної шкоди суспільним відносинам. Важливо мати на увазі, що діяння в юридичному розумінні має дві сторони: *зовнішню (фізичну)* і *внутрішню (психічну)* (рис. 1.6). Якщо, приміром, особа в стані неосудності вдарила потерпілого ножом, то це не є діянням у кримінально-правовому сенсі. В наведеному прикладі відсутня так звана *психофізична єдність діяння*. Через це зазначена особа не підлягає кримінальній відповідальності [3]. На останнє вказує законодавець у ч. 2 ст. 19 КК.

1.3.2. Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види і значення

Суспільно небезпечними наслідками є шкода, заподіяна злочинним діянням суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, а також реальна загроза спричинення такої шкоди. Звідси випливає одна з класифікацій наслідків. Залежно від впливу діяння на об'єкт злочину наслідки поділяють на такі види: *реальна шкода та створення небезпеки її заподіяння*. Більшість злочинів спричиняють реальну шкоду – вбивство, крадіжка, грабіж, розбій та ін. Другий вид наслідків можна проілюструвати на прикладі такого злочину як залишення в небезпеці (ст. 135 КК). Для того, щоб цей злочин вважався закінченим, не є обов'язковим настання смерті потерпілого або інших тяжких наслідків. У теорії кримінального права подібні злочини називають деліктами створення небезпеки. У даному випадку в об'єкті злочину теж відбуваються негативні зміни, бо порушується стан захищеності суспільних відносин. Суспільно небезпечні наслідки за характером поділяють на *матеріальні та нематеріальні*. До перших відносять особисту (фізичну) і майнову шкоду. Прикладами особистої шкоди є смерть та тілесні ушкодження. Майнова шкода притаманна, зокрема, злочинам проти власності. Така шкода має два різновиди, одним з яких є *прямі збитки*, а іншим – *упущена вигода*. Прямі збитки полягають в тому, що майно потерпілого протиправно вилучається, знищується чи пошкоджується. У випадку ж упущеної вигоди останній не отримує тієї майнової вигоди, на яку він має право. Нематеріальні наслідки злочину виражаються у шкоді політичним, організаційним і соціальним інтересам учасників суспільних відносин (рис. 1.7). У першому випадку ідеться, приміром, про злочини проти основ національної безпеки України (ст. 109 – 114-1 КК). Шкоду організаційним інтересам спричиняють, зокрема, злочини проти громадського порядку та моральності (ст. 293–304 КК). Соціальні інтереси порушуються в результаті вчинення злочинів проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (ст. 157–184 КК). Залежно від виду безпосереднього об'єкта злочину наслідки поділяються на *основні і додаткові*. Так, відповідно до ч. 1 ст. 365 КК шкода, що спричиняється службовою особою державним чи громадським інтересам при перевищенні влади, є основним наслідком. Якщо ж перевищення влади супроводжується насильством або завданням

потерпілому болю, то така шкода є додатковим наслідком (ч. 2 ст. 365 КК). У свою чергу додаткові наслідки поділяють на *обов'язкові* та *факультативні* [3]. Приміром, при вимаганні шкода відносинам у сфері охорони життя, здоров'я, честі, гідності та особистої недоторканності потерпілих є додатковим обов'язковим наслідком (ст. 189 КК). Водночас шкода здоров'ю, власності або навколишньому середовищу при хуліганстві є додатковим факультативним наслідком (ст. 296 КК).

В одних випадках законодавець включає в диспозиції норм Особливої частини КК ті чи інші суспільно небезпечні наслідки, а в інших – ні. Залежно від цього злочини поділяються на два види: матеріальні (з матеріальним складом) і формальні (з формальним складом). *Матеріальні злочини* вважаються закінченими з моменту настання передбачених законом наслідків. Наприклад, крадіжка є закінченим злочином тоді, коли винна особа має реальну можливість розпорядитися чужим майном як власним (ст. 185 КК). Вбивство вважається закінченим з моменту настання біологічної смерті потерпілого (ст. 115 КК). *Формальні злочини* є закінченими вже тоді, коли вчинено передбачене законом суспільно небезпечне діяння незалежно від його наслідків. Йдеться, приміром, про носіння вогнепальної зброї без передбаченого законом дозволу (ст. 263 КК). Різновидом злочинів з формальним складом є так звані злочини з *усіченим складом*. Вони вважаються закінченими вже на стадіях замаху на злочин або навіть готування до нього. Зокрема, посягання на життя судді чи присяжного є закінченим злочином з моменту замаху (ст. 379 КК). Зауважимо, що матеріальні злочини спричиняють шкоду особистого, тобто фізичного, а також майнового характеру (матеріальні наслідки). Злочини з формальним та усіченим складом теж заподіюють шкоду відносинам, що охороняються КК, але вона є нематеріальною [3]. Приміром, громадянин, який пересувається містом, маючи при собі вибуховий пристрій, спричиняє нематеріальну шкоду громадській безпеці (ст. 263 КК).

Значення суспільно небезпечних наслідків як ознаки об'єктивної сторони злочину є вельми великим (рис. 1.8) Враховуючи їх, законодавець розмежовує злочини та інші правопорушення. Зокрема, вартість викраденого майна є показником, завдяки якому можна розрізнити крадіжку і схоже на неї адміністративно протиправне дрібне ви-

крадення чужого майна шляхом крадіжки (ст. 185 КК, ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Враховуючи характер наслідків, держава починає вважати певні діяння злочинними та навпаки (так звані криміналізація і декриміналізація). Під час призначення покарання суд завжди бере до уваги наслідки злочину. Тяжкі наслідки до того ж є обставиною, що обтяжує покарання (п. 5 ч. 1 ст. 67 КК). У матеріальних злочинах встановлення зазначених в законі наслідків є обов'язковим для висновку про наявність складу закінченого злочину. Якщо ж в таких злочинах наслідки відсутні, а діяння вчинене з прямим умислом, то має місце замах на злочин. Тож характер наслідків впливає на кваліфікацію злочинів з матеріальним складом. Додамо, що враховуючи наслідки можна розрізняти схожі злочини [3].

1.3.3. Причинний зв'язок між діянням і наслідками

Як зазначає М.І. Панов, під *причинним зв'язком* слід розуміти об'єктивну залежність між злочинним діянням (причиною) і шкодою (суспільно небезпечними наслідками діяння) [3]. Необхідно звернути увагу на кілька важливих положень теорії кримінального права. Перше. Причинний зв'язок слід встановлювати при кваліфікації лише *матеріальних* злочинів. Якщо згаданого зв'язку немає, то об'єктивна сторона закінченого злочину з матеріальним складом відсутня. Друге. Не завжди те чи інше діяння є причиною певного наслідку. Ще стародавні римські юристи казали, що «після цього – не обов'язково внаслідок цього» (*post hoc non est propter hoc*). Уявимо, що Н. заподіяв К. тілесне ушкодження. Наступного дня останній помер. Патологоанатом зазначив, що причиною смерті була гостра серцева недостатність. Тож у наведеному прикладі відсутній причинний зв'язок між суспільно небезпечними діями Н. і смертю К. Водночас зазначений зв'язок є між діянням Н. і тілесним ушкодженням. Третє. Слід розрізняти *необхідний (закономірний)* та *випадковий причинний зв'язок*. Лише перший з них має правове значення, бо винна особа за наявності необхідного зв'язку передбачає чи може передбачити наслідки своєї поведінки. Приміром, потерпілий, якому завдано легке поранення, втрачає кінцівку внаслідок того, що під час перев'язування йому була занесена медичним працівником через недбалість інфекція. Той, хто спричинив поранення, не може відповідати за зазначене тяжке тілес-

не ушкодження (ст. 121 КК). Цей наслідок має випадковий характер з точки зору кваліфікації його дій. Четверте. Необхідний причиновий зв'язок поділяється на види. Першим з них є безпосередній (прямий) зв'язок. Наприклад, Н. пострілом з мисливської рушниці умисно або через необережність вбив потерпілого. До другого виду відносять опосередкований причиновий зв'язок (рис. 1.9). Приміром, для вчинення злочину зловмисник використовує неосудну особу або небезпечну тварину. Опосередкований зв'язок також виникає при співучасті між діями організатора (підбурювача, пособника) і вчиненим виконавцем злочином. Зауважимо, що на відміну від суспільно небезпечної дії, яка безпосередньо породжує аналогічний за характером наслідок, бездіяльність викликає його опосередковано. В останньому випадку винна особа не виконує обов'язку з відвернення шкоди суспільним відносинам, що охороняються КК [3].

1.3.4. Місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення злочину

Місце вчинення злочину – це певна територія або інше місце, де він скоюється і в багатьох випадках настають його суспільно небезпечні наслідки. Для позначення місця скоєння злочину законодавець використовує в КК, зокрема, такі поняття: «територія України», «повітряний простір», «район воєнних дій», «митний кордон України», «місце позбавлення волі» (ст. 268, 282, 433, 201, 393). У деяких випадках місце вчинення злочину є кваліфікуючою ознакою, яка тягне більш тяжке обвинувачення. Наприклад, проникнення у «житло, інше приміщення чи сховище» підвищує тяжкість злочину при вчиненні крадіжки, грабежу та розбою (чч. 3 ст. 185 – 187 КК). *Час вчинення злочину* – це час скоєння особою передбаченої КК дії або бездіяльності (ч. 3 ст. 4 КК). Фактор часу має істотне значення, приміром, при вбивстві матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК). Якщо цей злочин вчиняється не під час пологів або відразу після них, то дії матері кваліфікуються як більш тяжкий злочин (п. 2 ч. 2 ст. 115 КК). Додамо, що встановлення часу вчинення злочину має значення також для вирішення питання про чинність закону в часі (ст. 4, 5 КК). *Обстановка вчинення злочину* – це конкретні умови, в яких він скоюється. В одних випадках у КК йдеться про умови вчинення суспільно небезпечного діяння, в інших же – маються на увазі умови, в яких перебуває потерпілий [3]. Прикладом першого виду умов є злочинні дії

військовослужбовця, що перебуває в полоні (ст. 431 КК). Другий різновид умов можна проілюструвати таким злочином як залишення у небезпеці (ст. 135 КК). Зауважимо, що обстановка вчинення злочину в деяких випадках підвищує ступінь його тяжкості і виступає кваліфікуючою ознакою. Ідеться, приміром, про ситуацію, коли військовослужбовець відкрито відмовляється виконати наказ у бойовій обстановці (ч. 4 ст. 402 КК). Інколи специфічна обстановка, навпаки, відіграє роль привілеюючої обставини, що передбачає менш тяжке обвинувачення. Уявимо, що винна особа умисно заподіяла потерпілому тяжке тілесне ушкодження при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 124 КК). Під час вчинення цього злочину обстановка – посягання з боку потерпілого – викликає необхідність захисту шляхом завдання йому шкоди.

Спосіб вчинення злочину – це сукупність методів і прийомів, за допомогою яких він скоюється. Найчастіше застосовуються такі способи: загальнебезпечний, жорстокий, особливо жорстокий, таємний, відкритий, фізичне або психічне насильство, обман, зловживання довірою. Деякі злочини можна вчинити лише у певний спосіб, тому він вважається обов'язковою ознакою їхньої об'єктивної сторони і зазначається в законі. Наприклад, відмінною ознакою крадіжки є таємне, а грабежу – відкрите викрадення чужого майна (ст. 185, 186 КК). Водночас чимало злочинів скоюються різними способами. Зокрема, вбивство може бути вчинено ножем, за допомогою вогнепальної зброї або отруйних речовин. У таких випадках законодавець не зазначає спосіб вчинення злочину в статті Особливої частини КК. Зауважимо, що відсутність в діях особи того чи іншого способу, який є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони конкретного злочину, виключає кримінальну відповідальність за цей злочин. Також спосіб вчинення злочину може відігравати роль кваліфікуючої ознаки. Наприклад, вбивство, вчинене небезпечним для життя багатьох осіб способом, є особливо тяжким злочином (п. 5 ч. 1 ст. 115 КК). *Засоби вчинення злочину* – це предмети матеріального світу, що застосовуються при його скоєнні. В одних випадках вони полегшують вчинення злочину, а в інших їх відсутність унеможлиблює його скоєння. Засоби вчинення злочину поділяються на знаряддя та інші засоби. *Знаряддя* – це предмети, за допомогою яких здійснюється фізичний, як правило, руйнівний вплив на матеріальні об'єкти. Ідеться про зброю,

інструменти, транспорт, пристрої, устаткування [3]. Уявимо, що намагаючись проникнути до чужого житла, злодій застосовує відмички.

До *інших засобів* вчинення злочину відносять, зокрема, підроблені документи, формений одяг. Приміром, для безперешкодного проникнення на територію, що охороняється, злочинець переодягається в форму поліцейського. Засіб вчинення злочину слід відрізнити від предмета злочину. Припустимо, що за допомогою снодійного зловмисник приспав потерпілого і вкрав його гроші. У цьому випадку чуже майно є предметом злочину, а снодійне – засобом його вчинення. В певних випадках законодавець визначає той чи інший засіб скоєння злочину як кваліфікуючу ознаку його складу. Так, застосування хуліганом вогнепальної або холодної зброї є ознакою особливо злісного хуліганства [3]. На останнє законодавець вказує в ч. 4 ст. 296 КК.

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Що таке об'єкт злочину? У чому полягає кримінально-правове значення об'єкта злочину? Які класифікації об'єкта злочину Вам відомі? Дайте визначення поняття «предмет злочину». Порівняйте об'єкт і предмет злочину. Що таке об'єктивна сторона злочину, у чому полягає її значення? Назвіть ознаки об'єктивної сторони злочину, порівняйте їх значення. У чому полягає подвійне розуміння поняття «діяння» у кримінальному праві? Що таке діяння як ознака об'єктивної сторони злочину? Які форми суспільно небезпечного діяння Вам відомі? У чому полягають зовнішня та внутрішня сторони діяння? Визначте та класифікуйте поняття «суспільно небезпечна дія». Назвіть умови кримінальної відповідальності за бездіяльність. Розкрийте зміст поняття «суспільно небезпечні наслідки» та поясність їх значення. Для якого виду злочину є обов'язковим встановлення наслідків при кваліфікації? У чому полягає значення причинового зв'язку між діянням і наслідками? Які види причинового зв'язку Вам відомі? Визначте та схарактеризуйте поняття: місце, час, обстановка, спосіб, засоби вчинення злочину.

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Діянням як факультативною ознакою об'єктивної сторони злочину є активна, свідома, суспільно небезпечна, кримінально протиправна поведінка.

- За обсягом суспільних відносин, що охороняються КК, виокремлюють загальний, родовий та одиничний об'єкти злочину.

- Предмет злочину є обов'язковою ознакою його складу.

- Видами безпосереднього об'єкту злочину є основний, додатковий та факультативний.

- Особа не може бути притягнута до кримінальної відповідальності за закінчений злочин, якщо у вчиненому нею діянні не встановлені всі ознаки об'єктивної сторони конкретного злочину.

- Факультативними ознаками об'єктивної сторони злочину є: суспільно небезпечні наслідки, місце, час, обстановка, мета і засоби вчинення злочину.

- Об'єктом злочину є речі матеріального світу, з певними властивостями яких КК пов'язує наявність у поведінці особи ознак складу конкретного злочину.

- Необхідний причиновий зв'язок між суспільно небезпечним діянням і його наслідками поділяється на безпосередній і опосередкований.

- Виокремлюють матеріальні та нематеріальні суспільно небезпечні наслідки.

- Суспільно небезпечне діяння включає в себе зовнішню (фізичну) та внутрішню (психічну) сторони.

- Обстановка вчинення злочину – це певна територія або інше місце, де він скоюється і в багатьох випадках настають його суспільно небезпечні наслідки.

- Спосіб вчинення злочину – це предмети матеріального світу, що застосовуються при його скоєнні.

- Поняття «суспільні відносини» і «об'єкт злочину» збігаються за змістом.

- Засоби вчинення злочину – це сукупність прийомів і методів, за допомогою яких він скоюється.

3. Проаналізуйте ситуації

- 17-річний Леоненко катався на велосипеді. Раптом у нього розпочався епілептичний напад. При падінні він завдав учню третього класу тілесне ушкодження середньої тяжкості.

Чи можна зробити висновок про наявність в поведінці Леоненка об'єктивної сторони злочину?

- Погрожуючи ножем, Арканов відібрав у Силенка гроші, смартфон і втік.

Який скоєно злочин? Назвіть його об'єкт, предмет, спосіб і засіб вчинення. Чи необхідно при кваліфікації дій Арканова брати до уваги їхні суспільно небезпечні наслідки?

- Черговий підстанції електромережі Кириленко, одержавши повідомлення про обрив проводів біля житлового будинку, не вимкнув через зайнятість струм у лінії і доручив електрикам швидко усунути пошкодження. Але ще до їхнього прибуття на місце події занадто допитливий школяр необачливо торкнувся оголеного проводу і зазнав смертельної електротравми.

Чи є ознаки об'єктивної сторони злочину в поведінці Кириленка?

- Раніше судимий Сидорчук зірвав з жінки золотий ланцюжок і намагався втекти. Випадковий перехожий разом з потерпілою затримали його на місці вчинення злочину і викликали поліцію.

Чи повністю виконана об'єктивна сторона вчиненого Сидорчуком злочину?

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Загальний об'єкт злочину це:*

а) суспільні відносини, які охороняються статтею Особливої частини КК;

б) уся сукупність суспільних відносин, що охороняються КК;

в) коло тотожних чи однорідних суспільних відносин, які охороняються певною сукупністю статей КК.

2. *Видами безпосереднього об'єкта злочину є:*

а) основний і обов'язковий;

б) основний і додатковий;

в) основний і факультативний.

3. *Предмет злочину це:*

а) суспільні відносини, що охороняються КК, на які злочин посягає, завдаючи їм шкоди або створюючи загрозу її спричинення;

б) конкретні суспільні відносини, які охороняються певною статтею Особливої частини КК;

в) речі матеріального світу, з певними властивостями яких КК пов'язує наявність у поведінці особи ознак складу конкретного злочину.

4. *Об'єктивна сторона злочину це:*

а) внутрішня сторона злочину;

б) зовнішня сторона злочину;

в) єдність внутрішньої і зовнішньої сторін злочину.

5. *Суспільно небезпечне діяння це:*

а) активний акт поведінки людини;

б) пасивний акт поведінки людини;

в) акт поведінки людини, який може бути як активним, так і пасивним.

6. *За характером впливу на об'єкт злочину виокремлюють такі види дій:*

а) фізичні та інформаційні;

б) прості і складні;

в) свідомі і рефлексорні.

7. *Суспільно небезпечні наслідки за характером поділяють на такі види:*

а) безпосередні та опосередковані;

б) матеріальні та нематеріальні;

в) основні та додаткові.

8. *Причиновий зв'язок між діянням і його суспільно небезпечними наслідками слід встановлювати з метою кваліфікації при вчиненні:*

а) будь-яких злочинів;

б) злочинів з формальним складом;

в) злочинів з матеріальним складом.

9. *Родовим об'єктом злочинів проти власності є:*

а) чуже майно, право на майно, вчинення дій майнового характеру;

- б) чуже майно;
- в) суспільні відносини власності.

10. *При вчиненні такого злочину як розбій:*

- а) основним безпосереднім об'єктом є громадський порядок, а додатковим обов'язковим об'єктом – відносини власності;
- б) основним безпосереднім об'єктом є відносини власності, а додатковим обов'язковим об'єктом – життя чи здоров'я особи;
- в) основним безпосереднім об'єктом є життя чи здоров'я особи, а додатковим обов'язковим об'єктом – відносини власності.

11. *При вчиненні такого злочину як хуліганство:*

- а) основним безпосереднім об'єктом є громадський порядок, а додатковим обов'язковим об'єктом є, зокрема, здоров'я особи, відносини власності, довкілля;
- б) основним безпосереднім об'єктом є громадська безпека, а додатковим факультативним об'єктом є, зокрема, здоров'я особи, відносини власності, довкілля;
- в) основним безпосереднім об'єктом є громадський порядок, а додатковим факультативним об'єктом є, зокрема, здоров'я особи, відносини власності, довкілля.

5. Обговоріть проблему

На засіданні гуртка «Правознавець» обговорюється доповідь Олексія на тему «Криміналізація та декриміналізація як напрям кримінальної політики держави». Доповідач стверджує, що, визнаючи незлочинні діяння злочинами та навпаки, законодавець цілеспрямовано і позитивно впливає на розвиток суспільних відносин. Данило, який є опонентом, сформулював тезу, що саме об'єктивна і неминуча динаміка суспільних відносин змушує державу час від часу переглядати кримінально-правову оцінку тих або інших діянь.

Уявіть, що Ви виступаєте наступним на засіданні цього гуртка. Яка Ваша думка щодо предмета дискусії?

6. Наочні додатки

Таблиця 1.1 – Співвідношення об'єкта і предмета злочину

Об'єкт злочину	Предмет злочину
1. Є обов'язковим елементом складу злочину. 2. Має нематеріальний характер (суспільні відносини). 3. Шкода об'єкту завдається у всіх випадках вчинення злочину. 4. Шкода об'єкту має абстрактний характер.	1. Є факультативною ознакою складу злочину. 2. Має матеріальний характер (речі). 3. Шкода предмету завдається не в усіх випадках вчинення злочину. 4. Шкода предмету має фізичний характер (він пошкоджується або знищується).

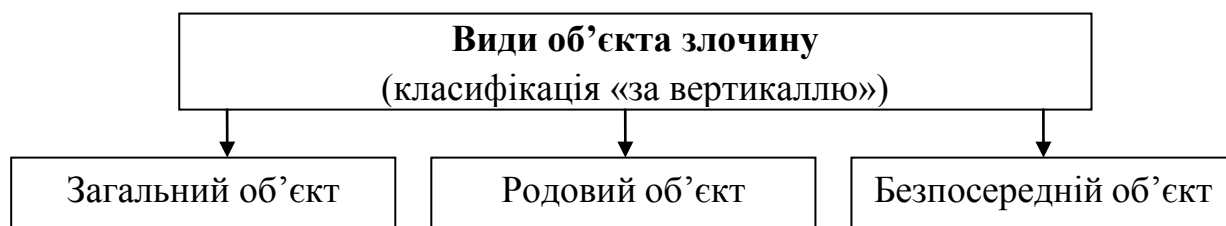

Рисунок 1.1 – Види об'єкта злочину

Рисунок 1.2 – Види безпосереднього об'єкта злочину

Рисунок 1.3 – Зміст (ознаки) об'єктивної сторони злочину

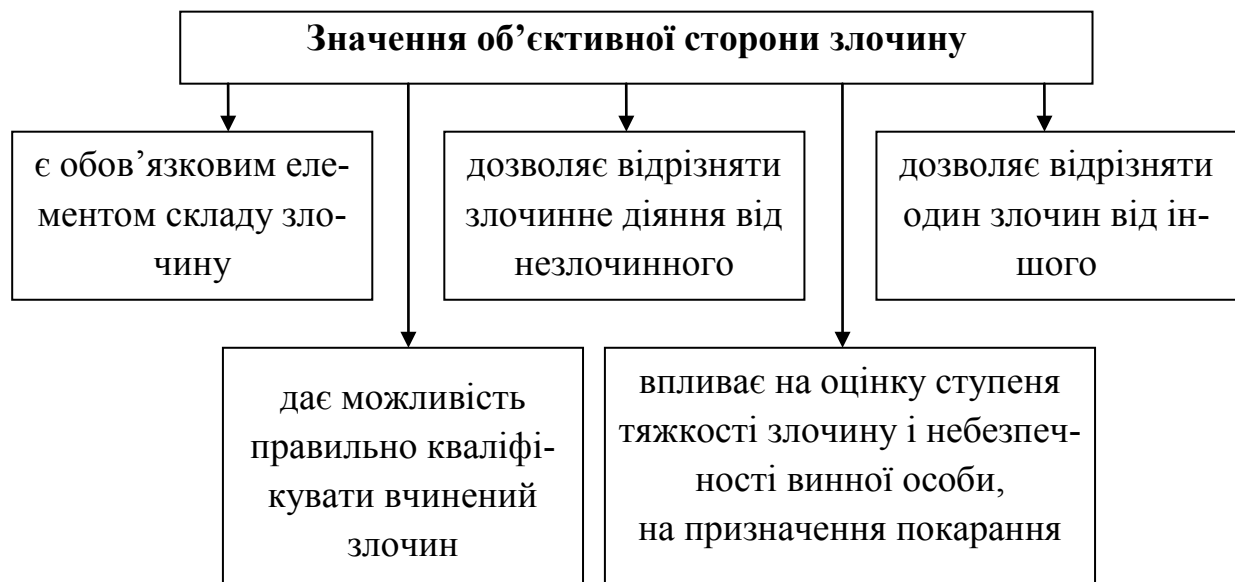

Рисунок 1.4 – Значення об'єктивної сторони злочину

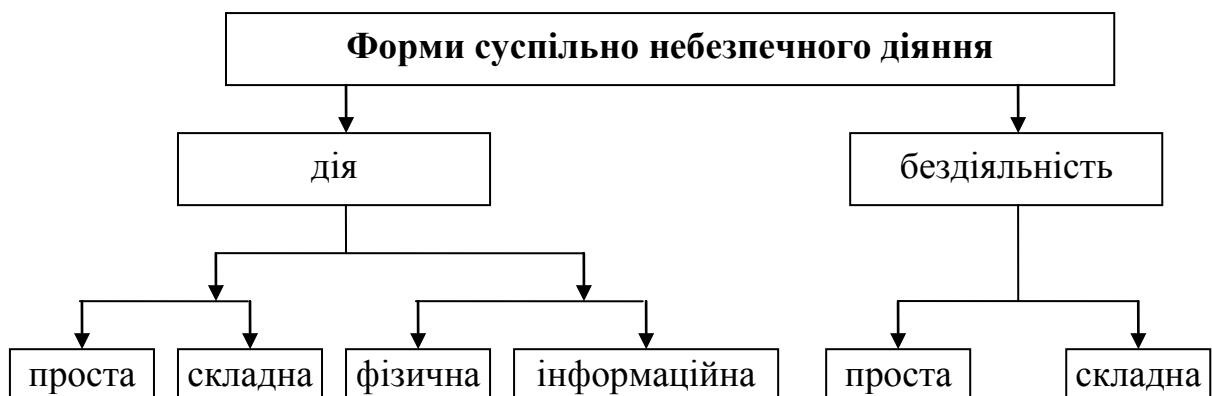

Рисунок 1.5 – Форми суспільно небезпечного діяння

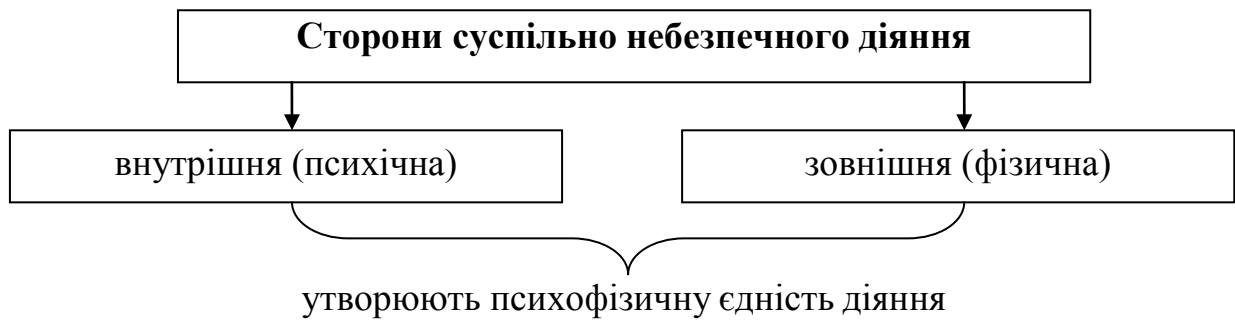

Рисунок 1.6 – Сторони суспільно небезпечного діяння

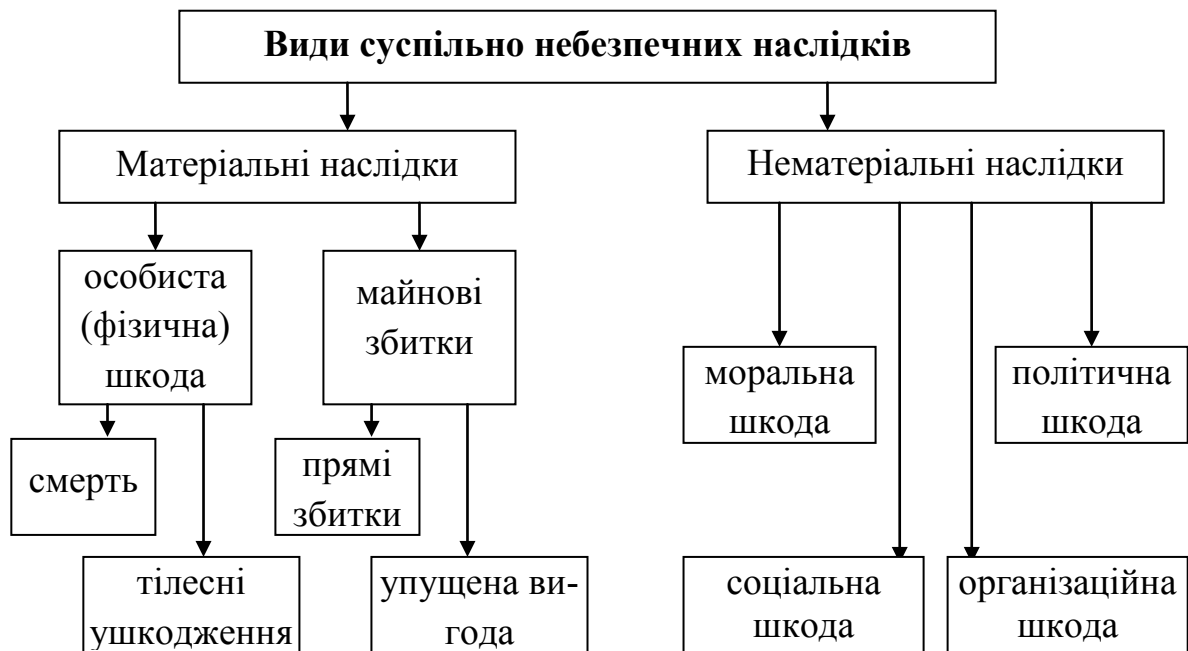

Рисунок 1.7 – Види суспільно небезпечних наслідків

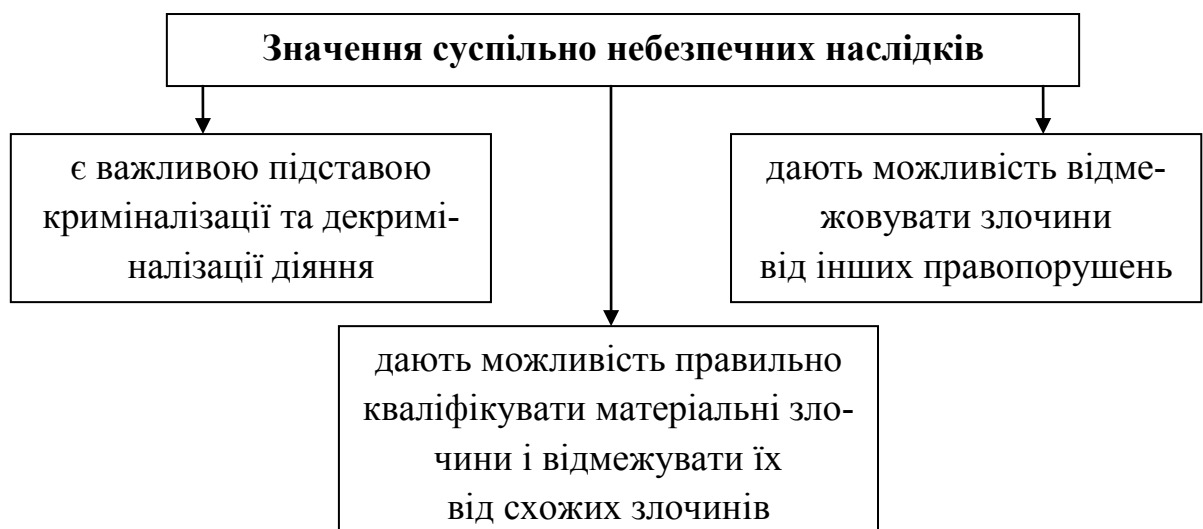

Рисунок 1.8 – Значення суспільно небезпечних наслідків

Рисунок 1.9 – Види причинного зв'язку

7. Використані джерела інформації

1. Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Вид. 4-те, переробл. і доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 605 с.

2. Кузьменко О. В. Об'єктивні ознаки складу злочину // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2013. – № 12. – С. 31 – 37.

3. Панов М.І. Об'єктивна сторона злочину. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 102 – 129.

4. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16. 04. 2004 р. № 5.

5. Тацій В.Я. Об'єкт злочину. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 89 – 101.

2. СУБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Крім об'єкта та об'єктивної сторони елементами складу злочину також є суб'єкт і суб'єктивна сторона. Значення цих елементів є дуже великим. Вивчення пов'язаних з ними основних правових положень є метою даного розділу.

2.1. Поняття та види суб'єкта злочину

Законодавець зазначає, що *суб'єктом злочину* є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18 КК). Звідси випливає, що суб'єкт злочину має три ознаки: особа фізична, осудна та деліктоздатна. Як зазначає В.Я. Тацій, відсутність хоча б однієї з цих ознак виключає суб'єкта злочину, склад злочину і відповідно кримінальну відповідальність [7]. Стисло прокоментуємо згадані ознаки. Перше. Не можуть відповідати за вчинення злочину юридичні особи. Якщо, приміром, внаслідок порушення правил організації виробництва загинув робітник, то кримінальній відповідальності підлягає не підприємство, а винна в цьому службова особа. Друге. Злочин є актом свідомої поведінки людини. У ч. 1 ст. 19 КК зазначається, що осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Третє. У ч. 1 ст. 22 КК говориться, що кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. У ч. 2 цієї ж статті встановлюється знижений вік відповідальності за окремі злочини – 14 років. У деяких випадках кримінальна відповідальність можлива лише за умови, що злочин вчинено повнолітньою особою (ст. 304, 375 КК та ін.).

Виокремлюють два види суб'єкта злочину: загальний та спеціальний (табл. 2.1). Згадані вище ознаки – фізична, осудна та деліктоздатна особа – характеризують *загального суб'єкта*. *Спеціальним суб'єктом* злочину є фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 КК). Тож спеціальний суб'єкт – це особа, яка крім ознак загального суб'єкта має додаткові ознаки, передбачені у відповідній статті Особливої частини КК для суб'єкта того чи іншого злочину. Ці додаткові ознаки можуть бути пов'язані, зокрема, із службовим становищем і професією особи, пев-

ною її діяльністю, родинними відносинами. Наприклад, за ненадання без поважних причин допомоги хворому, що спричинило тяжкі наслідки, відповідає виключно медичний працівник (ст. 139 КК). Суб'єктом такого злочину як шпигунство може бути лише іноземець або особа без громадянства (ст. 114 КК).

2.2. Поняття неосудності та її критерії

Законодавець зазначає, що *неосудною* визнається особа, яка під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки (ч. 2 ст. 19 КК). Наведене положення називають формулою неосудності. Законодавець пов'язує поняття «неосудність» з двома критеріями – медичним та юридичним. *Медичний критерій неосудності* охоплює всі можливі психічні захворювання, що істотно впливають на свідомість і волю людини. Для висновку про наявність медичного критерію неосудності досить констатувати, що на час вчинення суспільно небезпечного діяння особа страждала хоча б на одне із зазначених захворювань. Стисло схарактеризуємо їх. *Хронічна психічна хвороба* – досить поширений вид захворювання психіки. До цих захворювань належать, зокрема, шизофренія, епілепсія, параноя, прогресивний параліч, маніакально-депресивний психоз. Усі ці хвороби є прогресуючими, важковиліковними чи взагалі невиліковними. Проте слід брати до уваги, що при цих захворюваннях можливі так звані «світлі проміжки». *Тимчасовий розлад психічної діяльності* – це гостре нетривале психічне захворювання, що проходить у вигляді нападів. Воно раптово виникає і за сприятливих обставин минає. Його причиною часто буває тяжка душевна травма. До таких захворювань належать і різного роду патологічні афекти на кшталт алкогольного психозу, білої гарячки. *Недоумство (олігофренія)* – найтяжче психічне захворювання. Воно є природженим стійким порушенням психічної діяльності, коли вражаються розумові здібності людини. За зменшенням ступеня тяжкості захворювання виокремлюють такі різновиди недоумства: ідіотія, імбецильність, дебільність. *Інший хворобливий стан психіки* охоплює психічні розлади, які не відносяться до зазначених вище захворювань. Йдеться, зокрема, про важкі форми психос-

тенії, а також явища абстиненції при наркоманії. Це не психічні захворювання в класичному розумінні, але такі стани, які за характером розладу психіки можуть бути прирівнені до них.

Як зазначає В.Я. Тацій, встановлення медичного критерію ще не дає підстави для висновку про неосудність особи. Це лише передумова для встановлення юридичного критерію, який остаточно визначає стан неосудності [7]. *Юридичний критерій неосудності* виявляється у нездатності особи під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок того чи іншого психічного захворювання. Тож юридичний критерій неосудності характеризується *інтелектуальною та вольовою ознаками*. Перша з них пов'язана з тим, що особа *не могла усвідомлювати* свої дії (бездіяльність), а друга – з тим, що вона *не могла керувати* ними (табл. 2.2). Під «своїми діями (бездіяльністю)» у кримінальному праві розуміють не будь-яку поведінку психічно хворого, а тільки те його суспільно небезпечне діяння, що передбачене певною статтею Особливої частини КК.

У судовій практиці був випадок, коли душевнохвора мати під час купання новонародженої дитини вводила їй в тіло швейні голки, вважаючи, що лікує немовля від недуги. Це призвело до смерті дитини. Жінка не була здатна усвідомлювати фактичну сторону своєї поведінки. Вона не розуміла того, що позбавляє дитину життя, а тому не могла також оцінювати свої дії як суспільно небезпечні [7]. Оскільки вольова сфера людини тісно пов'язана зі сферою свідомості, то у всіх випадках, коли особа не усвідомлює свого діяння, вона не може й керувати ним. Однак бувають ситуації, коли особа усвідомлює фактичну сторону свого діяння, розуміє його суспільну небезпечність, проте не може в цей момент керувати власною поведінкою. Такий стан буває, зокрема, у піроманів, kleptomанів, а також наркоманів під час наркотичного голодування. Зазначені особливості співвідношення інтелектуальної та вольової ознак юридичного критерію неосудності зумовили те, що у ч. 2 ст. 19 КК вони розділені між собою сполучником «або». У такий спосіб законодавець не тільки підкреслив їхню відносну самостійність, а й закріпив однакове значення при визначенні неосудності особи. Тож особа, яка під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння усвідомлювала свої дії (бездіяльність), але не керувала ними внаслідок хворобливого стану пси-

хіки, теж визнається неосудною. Тож визнана неосудною особа не підлягає кримінальній відповідальності незалежно від тяжкості вчиненого діяння. До неї можуть бути застосовані судом примусові заходи медичного характеру. Останні не є покаранням і відповідно не породжують судимості. Вони спрямовані на лікування хворого і запобігання можливості повторення ним у майбутньому суспільно небезпечних діянь (ст. 92 – 95 КК).

Тож неосудність характеризує психічний стан особи під час скоєння нею суспільно небезпечного діяння. Проте бувають випадки, коли під час вчинення злочину особа є осудною, а після цього, до постановлення вироку, захворює на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої діяння або керувати ними. Призначення такій особі покарання не могло б забезпечити досягнення його мети (ч. 2, 3 ст. 50 КК). Тому за рішенням суду до неї теж можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, але після одужання вона *може підлягати покаранню* на загальних засадах (ч. 4 ст. 95 КК).

2.3. Обмежена осудність

Законодавець зазначає, що підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом *обмежено осудною*, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними (ч.1 ст. 20 КК). Звідси випливає, що, на відміну від неосудності, здатність усвідомлювати свої діяння та (або) керувати ними у даному випадку не виключається. Через це зазначений психічний стан не виключає й осудності як ознаки суб'єкта злочину (табл. 2.3, 2.4). Визнання особи обмежено осудною враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування до неї примусових заходів медичного характеру (рис. 2.3, 2.4). На останнє законодавець вказує в ч.2 ст.20 КК.

2.4. Відповідальність за злочини, вчинені у стані сп'яніння

Кримінологічні дослідження показують, що під впливом пияцтва вчиняється майже половина злочинів. Такі ж злочини як вбивство, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, хуліганство, грабіж і розбій у 80 % випадків скоюються у стані сп'яніння. Зловживання спиртними напоями, вживання наркотичних чи інших одурманюючих речо-

вин знижує самоконтроль людини, розвиває її моральну нестійкість, стимулює корисливі й агресивні мотиви поведінки. Важливо й те, що людина добровільно доводить себе до такого стану. У ст. 21 КК зазначено, що особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності. Встановлено, що навіть у стані глибокого сп'яніння людина не втрачає повною мірою здатності усвідомлювати характер своїх дій та керувати ними. Як зазначає В.Я.Тацій, при вчиненні злочинів у стані фізіологічного, тобто звичайного, сп'яніння відсутній не тільки медичний, а й юридичний критерій неосудності [7]. Враховуючи підвищену небезпечність осіб, що вчиняють злочини у стані сп'яніння, законодавець визнає його обставиною, яка обтяжує покарання (п. 13 ч. 1 ст. 67 КК). Проте залежно від характеру вчиненого злочину суд має право не визнавати згаданий стан обтяжуючою обставиною (ч. 2 ст. 67 КК). Йдеться, приміром, про ситуацію, коли неповнолітній під впливом дорослих вперше довів себе до стану сп'яніння і вчинив акт хуліганства.

У судовій практиці, хоча й рідко, зустрічаються випадки, коли на ґрунті хронічного алкоголізму виникають досить серйозні психічні захворювання. Маються на увазі, зокрема, біла гарячка та алкогольний галюціноз. Під впливом таких захворювань особа може вчинити суспільно небезпечне діяння, не усвідомлюючи своїх дій (бездіяльності) або не керуючи ними. У цих випадках вона на підставі ч. 2 ст. 19 КК визнається неосудною і не підлягає кримінальній відповідальності. Подібне захворювання може виникнути не лише у алкоголіків. Бували випадки, коли під впливом фізичного чи психічного виснаження, нервових перевантажень, навіть при незначному вживанні алкоголю, наркотиків, наставали такі розлади психіки, коли особа не усвідомлювала своїх дій (бездіяльності) або не могла керувати ними. Для позначення такого стану психіки вживається термін «патологічне сп'яніння» [7]. Особи, які в зазначеному стані вчинили передбачене КК суспільно небезпечне діяння, на підставі судово-психіатричної експертизи теж визнаються неосудними. Патологічне сп'яніння вважається тимчасовим розладом психічної діяльності, який, нагадаємо, свідчить про наявність медичного критерію неосудності. Стан, про який ідеться, не слід плутати з типовим для судової практики і життя звичайним фізіологічним сп'янінням.

2.5. Поняття, ознаки та значення суб'єктивної сторони злочину

Як зазначає В.А. Ломако, *суб'єктивна сторона злочину* – це його внутрішня сторона, тобто психічна діяльність особи, що відбиває ставлення її свідомості й волі до суспільно небезпечного діяння, яке вона вчиняє, та його наслідків [4]. Суб'єктивній стороні притаманні такі ознаки: вина, мотив і мета злочину (рис. 2.1). Деякі науковці, зокрема, П.С. Матишевський, вважають, що для суб'єктивної сторони злочину також характерна така ознака як емоційний стан винної особи [5]. *Вина* – основна й обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого злочину. Відсутність вини виключає суб'єктивну сторону, склад злочину і відповідно кримінальну відповідальність. Решта ознак є факультативними, вони не мають необхідного характеру для всіх злочинів. Обов'язковими ці ознаки стають лише тоді, коли законодавець передбачає їх у диспозиціях норм Особливої частини КК. *Мотив злочину* – це внутрішнє спонукання особи до його вчинення. Він дає можливість з'ясувати, чому особа скоює конкретне кримінально каране діяння. Мотиви злочину поділяються на низькі та такі, що не мають зазначеного характеру. До першої групи мотивів відносять, зокрема, помсту, хуліганські спонукання, користь. Другий вид мотивів – це, приміром, жалість, співчуття, прагнення шляхом вчинення злочину комусь допомогти. *Мета злочину* – це уявлення особи про бажаний для неї результат її злочинного діяння. Наприклад, в одному випадку вона намагається заволодіти чужим майном, у другому – приховати інший злочин, у третьому – збути наркотичні засоби, у четвертому – повалити конституційний лад. Як зазначала Л.М. Кривоченко, про *мотиви* і *мету* можна говорити лише у разі вчинення *умисних* злочинів. При цьому *мета* може мати місце тільки у злочинах, скоєних з *прямим умислом* [2]. Мотив і мета є самостійними ознаками суб'єктивної сторони злочину. Водночас вони взаємопов'язані і лише разом можуть дати повне уявлення про спрямованість злочинної поведінки особи. Наприклад, таким злочинам як крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство властиві корисливі мотиви і мета.

Слід звернути особливу увагу на три моменти. Перше. Якщо законодавець визначає певні мотиви або мету як обов'язкову ознаку складу злочину, то їх відсутність в діянні особи виключає цей злочин.

Так, якщо при грубому порушенні громадського порядку відсутній мотив явної неповаги до суспільства, то немає і складу хуліганства (ст. 296 КК). Інший приклад. Не можна кваліфікувати як розбій дії зловмисників, що вчинили напад на потерпілого, якщо вони не мали на меті заволодіння чужим майном (ст. 187 КК). Друге. В певних випадках зазначені в законі мотив і мета можуть бути кваліфікуючими ознаками, тобто здатні впливати на ступінь тяжкості злочину та обвинування. Приміром, більш суспільно небезпечним (кваліфікованим) є вбивство, скоєне з хуліганських мотивів або з метою приховати інший злочин (ч. 2 ст. 115 КК). Водночас менш тяжким (так званим привілейованим) вважається вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, бо його мотивом є захист від суспільно небезпечного посягання (ст. 118 КК). Третє. Якщо у статтях Особливої частини КК певні мотиви і мета не зазначені у виді кваліфікуючих або привілеюючих ознак, то вони на кваліфікацію не впливають. У таких випадках суд може врахувати їх відповідно як обставини, що обтяжують чи пом'якшують покарання [2]. Зокрема, вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі обтяжує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 67 КК). Водночас мотиви, що не мають низького характеру, можуть враховуватися судом як такі, що пом'якшують покарання (ч. 2 ст. 66 КК). Особливості деяких складів злочинів вимагають обов'язкового з'ясування *емоційного стану* особи під час вчинення злочину. Так, сильне душевне хвилювання вбивці, що раптово виникло внаслідок тяжкої образи з боку потерпілого, зменшує суспільну небезпечність злочину, передбаченого ст. 116 КК.

Встановлення всіх ознак суб'єктивної сторони злочину має дуже важливе значення (рис. 2.2). По-перше, суб'єктивна сторона виступає обов'язковим елементом будь-якого складу злочину. Її наявність чи відсутність дає можливість відмежувати злочинне діяння від незлочинного. Наприклад, відсутній склад злочину, передбачений ст. 286 КК, при невинному заподіянні водієм автомобіля тяжких наслідків під час дорожньо-транспортної пригоди. По-друге, суб'єктивна сторона дозволяє розрізняти тотожні за об'єктивними ознаками злочини. Аналізуючи суб'єктивну сторону, можна, зокрема, розмежувати умисне вбивство і вбивство через необережність (ст. 115, 119 КК). По-третє, від змісту суб'єктивної сторони істотно залежать визначення ступеня тяжкості вчиненого злочину, небезпечності винного, виду і розміру покарання

[4]. Наприклад, вчинення злочину через матеріальну або службову залежність виконавця від підбурювача є пом'якшуючою обставиною. На останнє законодавець вказує в п. 6 ч. 1 ст. 66 КК.

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Дайте визначення поняття «суб'єкт злочину». Які види суб'єкта злочину Ви знаєте? Назвіть та поясніть ознаки загального суб'єкта злочину. У чому полягає особливість спеціального суб'єкта злочину? Яка особа є осудною? Що таке стан неосудності? Які критерії неосудності Вам відомі? Схарактеризуйте зміст критеріїв неосудності. З якими правовими наслідками пов'язано визнання особи неосудною? Що таке обмежена осудність? Які правові наслідки тягне визнання особи обмежено осудною? Який зв'язок між станом сп'яніння та злочинністю? Яка різниця між станом фізіологічного та патологічного сп'яніння з точки зору кримінального права? Дайте визначення та назвіть ознаки суб'єктивної сторони злочину. Поясніть різницю між обов'язковою та факультативними ознаками суб'єктивної сторони злочину. Що таке мотив злочину? Які види мотивів злочину Вам відомі? Визначте поняття «мета злочину». У чому полягає значення суб'єктивної сторони злочину?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Загальним віком кримінальної відповідальності є 16 років.
- Деякі злочини можуть бути вчинені лише повнолітніми особами.
- Зниженим віком кримінальної відповідальності є 14 років.
- У випадках, прямо зазначених у законі, кримінальній відповідальності підлягають юридичні особи.
- Стан неосудності визначається на підставі медичного та соціального критеріїв.
- Медичний критерій неосудності характеризується хронічним психічним захворюванням.
- Юридичний критерій неосудності виявляється в нездатності особи під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність).

- Суб'єктивна сторона злочину – це його зовнішня сторона, тобто діяльність особи, що відбиває ставлення її свідомості до наслідків суспільно небезпечного діяння, яке вона вчиняє.
- Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони злочину є його мотив.
- Мета злочину – це внутрішнє спонукання особи до його вчинення.

3. Проаналізуйте ситуації

• Володимир позичив у сусіда 26 тис. гривень і не повертав борг, ігноруючи нагадування. Кредитор попросив двох знайомих допомогти йому «розібратися» з боржником. Приєднатися до них забажав 15-річний син кредитора. Пізно ввечері вони зустріли Володимира і, погрожуючи фізичним насильством, нагадали про борг. Посилаючись на матеріальні труднощі, останній відмовився повертати гроші. Тоді чоловіки сильно побили його, в чому активну участь взяв згаданий юнак. Потерпілий отримав тяжке тілесне ушкодження. Було розпочато кримінальне провадження за ознаками злочину, передбаченого ч. 3 ст. 355 КК. Але постало питання про можливість притягнення до кримінальної відповідальності сина кредитора, оскільки суб'єктом зазначеного злочину є особа, якій виповнилося 16 років.

Як правильно кваліфікувати дії цього хлопця?

• 14-річний Василь катався на велосипеді у дворі свого дома. Задивившись у бік, він зіткнувся з літнім чоловіком, який впав і отримав тілесне ушкодження середньої тяжкості.

Чи є Василь суб'єктом злочину?

• Вчиняючи опір поліцейським, Новаченко заподіяв одному з них тілесне ушкодження середньої тяжкості. У ході досудового розслідування з'ясувалося, що три роки тому Новаченко був визнаний неосудним після вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння. За рішенням суду до нього тоді застосовувалися примусові заходи медичного характеру.

Чи містять ці відомості достатню підставу для визнання Новаченка неосудним вдруге – в зв'язку з вчиненням зазначених дій щодо поліцейських?

• Микитенка було затримано під час крадіжки норкової шуби. До постановлення вироку він захворів на психічну хворобу, що поз-

бавила його можливості усвідомлювати свої дії. Керуючись ч. 3 ст. 19 КК суд звільнив Микитенка від покарання і призначив йому примусове лікування.

Чи є підстава для оскарження рішення суду?

- Знаходячись у стані сильного алкогольного сп'яніння, Дроздов спробував ударити ножом товариша по чарці, з яким посварився. Замахуючись, він втратив рівновагу й впав. Дроздову було пред'явлено повідомлення про підозру в замаху на вбивство. Брат Дроздова заспокоїв його, зауваживши, що стан, у якому він знаходився, є підставою звільнення від кримінальної відповідальності. На думку брата, про такий стан свідчить те, що Дроздов нічого не пам'ятає про свої небезпечні дії.

Чи згодні Ви з думкою брата?

- Четвертого квітня у Ігоря був день народження. Першим у своєму класі він святкував 16-річчя. Привітати приятеля прийшли кілька однокласників. Один із них подарував імениннику фінський ніж. Після святкового обіду хлопці пішли до парку потренуватися кидати цей ніж у дерево. Коли на місці Ігор дістав ніж з кишені, підійшов патруль поліції.

Чи є суб'єктами злочину Ігор і той однокласник, який подарував йому ніж?

- Козлов, який був у стані сильного наркотичного голодування, проник вночі до аптеки і спробував викрасти наркотичні речовини. Спрацювала сигналізація і його затримала поліція.

Чи є підстава для визнання Козлова неосудним?

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Загальним суб'єктом злочину є:*

а) фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність;

б) фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа;

в) фізична осудна особа, якій до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років.

2. *Спеціальним суб'єктом злочину є:*

а) фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці від 14 до 16 років;

б) фізична осудна особа, яка постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснює функції представника влади чи місцевого самоврядування;

в) фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа.

3. *Осудною визнається особа, яка:*

а) під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними;

б) під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними;

в) під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними.

4. *Особа, яка під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння перебувала в стані неосудності:*

а) не підлягає кримінальній відповідальності;

б) за загальним правилом не підлягає кримінальній відповідальності;

в) підлягає кримінальній відповідальності після застосування до неї примусових заходів медичного характеру і одужання.

5. *Неосудною визнається особа, яка під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння:*

а) не могла усвідомлювати винний характер своїх дій (бездіяльності) і керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки;

б) не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки;

в) не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними через наявний у неї психічний розлад.

6. *Особа, визнана судом обмежено осудною:*

а) підлягає кримінальній відповідальності;

б) не підлягає кримінальній відповідальності;

в) за загальним правилом не підлягає кримінальній відповідальності.

7. *Вчинення злочину особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних чи інших одурманюючих засобів, є:*

а) негативною умовою кримінальної відповідальності;

б) факультативною підставою кримінальної відповідальності;

в) обставиною, яка обтяжує покарання.

5. Обговоріть проблему

Відповідно до ч. 2 ст. 67 КК суд має право залежно від характеру вчиненого злочину не визнати обставиною, що обтяжує покарання, стан сп'яніння. В п. 13 ч. 1 цієї ж статті зазначається, що ідеться про стан, викликаний вживанням не лише алкоголю, а й наркотичних або інших одурманюючих речовин. Ухвалюючи таке рішення, суд повинен мотивувати його у вирок.

Чим, на Вашу думку, можна пояснити в даному випадку позицію законодавця? Чи не потребують вдосконалення наведені положення закону?

6. Наочні додатки

Таблиця 2.1 – Ознаки загального та спеціального суб'єктів злочину

Загальний суб'єкт злочину	Спеціальний суб'єкт злочину
1. Фізична особа. 2. Осудна особа. 3. Особа досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.	1. Фізична особа. 2. Осудна особа. 3. Особа досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. 4. Суб'єктом вчиненого злочину може бути лише певна особа (зокрема, медичний працівник, військовослужбовець, суддя).

Таблиця 2.2 – Зміст (ознаки) критеріїв неосудності

Медичний критерій	Юридичний критерій
1. Хронічне психічне захворювання. 2. Тимчасовий розлад психічної діяльності. 3. Недоумство. 4. Інший хворобливий стан психіки.	1. Нездатність особи під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії чи бездіяльність (інтелектуальна ознака). 2. Нездатність особи під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння керувати своїми діями чи бездіяльністю (вольова ознака).

Таблиця 2.3 – Зміст (ознаки) критеріїв обмеженої осудності

Медичний критерій	Юридичний критерій
Психічний розлад під час вчинення злочину.	1. Нездатність особи під час вчинення злочину повною мірою усвідомлювати свої дії чи

	<p>бездіяльність (інтелектуальна ознака).</p> <p>2. Нездатність особи під час вчинення злочину повною мірою керувати своїми діями чи бездіяльністю (вольова ознака).</p>
--	--

Таблиця 2.4 – Співвідношення неосудності та обмеженої осудності

Неосудність	Обмежена осудність
<p>1. Під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння особа не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (формула неосудності).</p> <p>2. Остаточне рішення про визнання особи неосудною приймає суд, виходячи з висновку судово-психіатричної експертизи та матеріалів кримінального провадження.</p> <p>3. Особа не підлягає кримінальній відповідальності (правовий наслідок № 1).</p> <p>4. До особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру (правовий наслідок № 2).</p>	<p>1. Під час вчинення злочину особа не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними через наявний у неї психічний розлад (формула обмеженої осудності).</p> <p>2. Обмежено осудною особу визнає суд, виходячи з висновку судово-психіатричної експертизи та матеріалів кримінального провадження.</p> <p>3. Особа підлягає кримінальній відповідальності (правовий наслідок № 1).</p> <p>4. Стан обмеженої осудності враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування до особи примусових заходів медичного характеру (правовий наслідок № 2).</p>

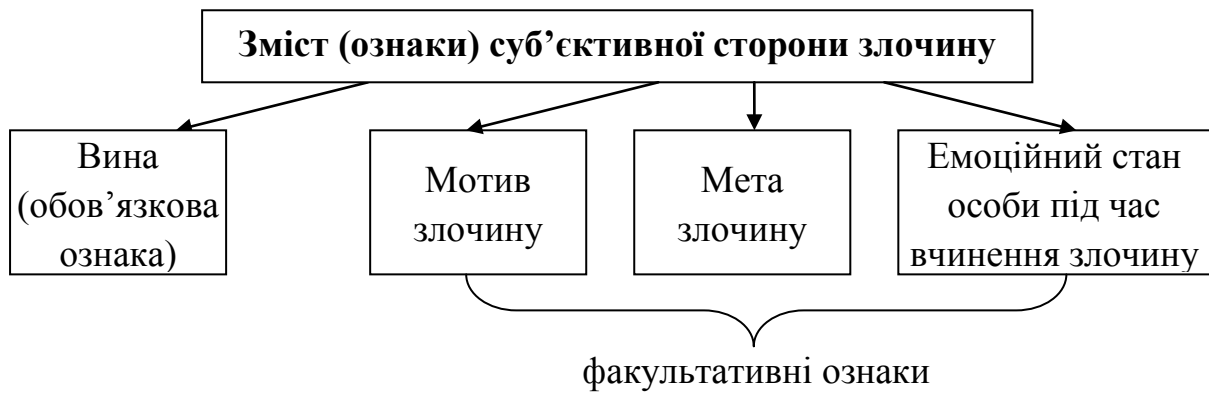

Рисунок 2.1 – Зміст (ознаки) суб'єктивної сторони злочину

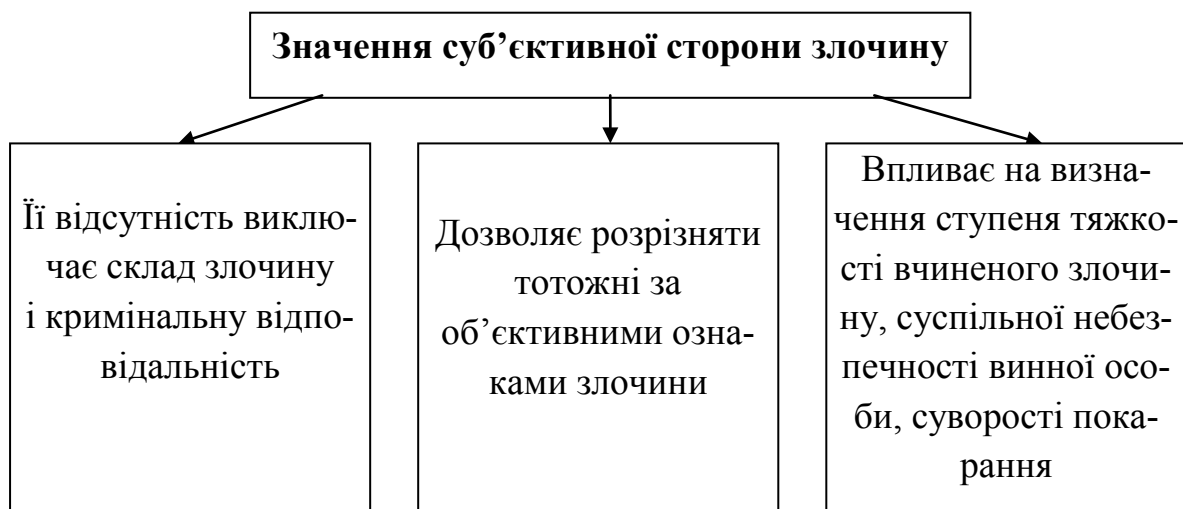

Рисунок 2.2 – Значення суб'єктивної сторони злочину

Рисунок 2.3 – Види примусових заходів медичного характеру

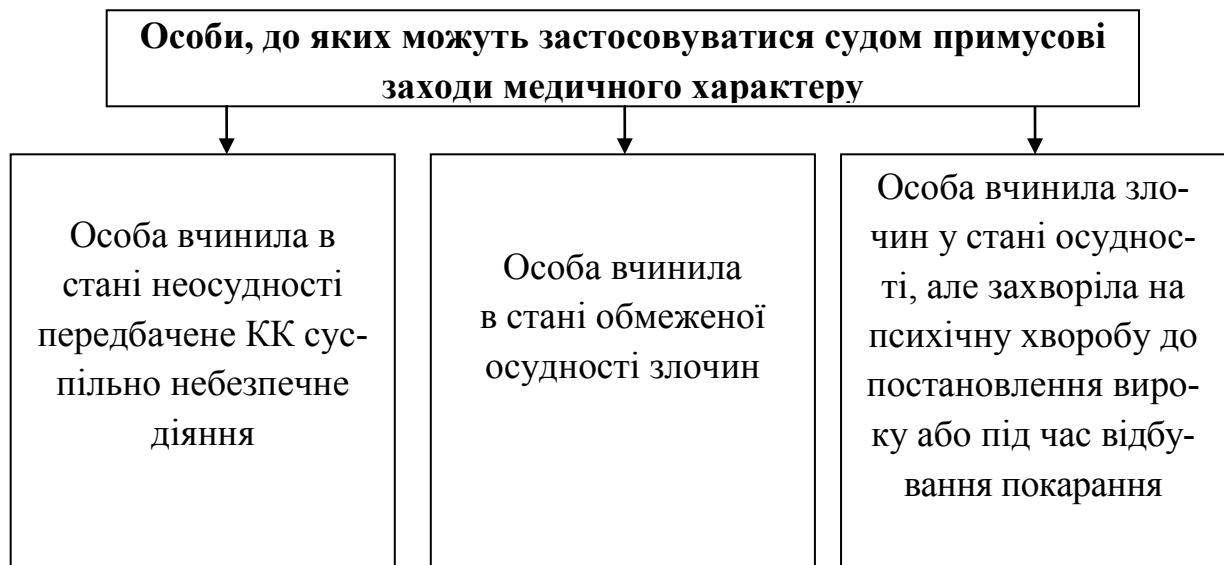

Рисунок 2.4 – Особи, до яких можуть застосовуватися судом примусові заходи медичного характеру

7. Використані джерела інформації

1. Бурдін В.М. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння. – К.: Атіка, 2005. – 160 с.
2. Кривоченко Л.М. Мотив і мета злочину. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 162 – 165.
3. Кузьменко О.В. Суб'єктивні ознаки складу злочину // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2013. – № 7/8. – С. 44 – 48.
4. Ломако В.А. Суб'єктивна сторона злочину. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 142–170.
5. Матишевський П.С. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник. – К.: А.С.К., 2001. – 352 с.
6. Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування: постанова Пленуму Верховного Суду України від 3. 06. 2005 р. № 7.
7. Тацій В.Я. Суб'єкт злочину. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 130–141.

3. ЗНИЖЕНИЙ ВІК КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Проблема визначення науково обґрунтованого мінімального віку людини, з якого можлива кримінальна відповідальність, розв'язується в сучасному світі по-різному. В Швейцарії до неї притягають з 7 років, у Великій Британії – з 10, у Нідерландах – з 12, у Франції – з 13, у Німеччині, Японії, Болгарії, Латвії – з 14, у Швеції – з 15 років. У Польщі кримінальна відповідальність настає за загальним правилом з 17 років, проте є перелік злочинів, за які неповнолітні відповідають на два роки раніше. У Білорусі загальним віком кримінальної відповідальності є 16 років, але за окремі злочини теж встановлено знижений вік – 14 років [1]. Вивчення того як розв'язує згадану проблему український законодавець є метою цього розділу.

3.1. Мінімальний вік кримінальної відповідальності в Україні

1 вересня 2001р. набув чинності КК України, в якому вперше в історії вітчизняного законодавства виокремлено спеціальний розділ, присвячений особливостям кримінальної відповідальності неповнолітніх. Із ч. 1 ст. 22 КК випливає, що за загальним правилом відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Водночас у другій частині згаданої статті законодавець наводить вичерпний перелік майже в усіх випадках умисних злочинів, за скоєння яких вік кримінальної відповідальності знижено до 14 років. Цей вік називають мінімальним або початковим віком кримінальної відповідальності в Україні. Аналіз злочинів, зазначених законодавцем у ч. 2 ст. 22 КК показує, що ідеться переважно про посягання насильницького та майнового характеру. Як зазначає В.Я. Тацій, підставами для зниження віку відповідальності в даному випадку є здатність дитини з 14 років усвідомлювати суспільно небезпечний характер певних діянь, поширеність цих злочинів у підлітковому середовищі, досить високий ступінь їхньої тяжкості [8]. Наведемо приклад. Уявимо, що 14-річний Петро разом з кількома 16-річними юнаками взяв участь у кримінально протиправному за характером примушуванні однокласника до повернення позичених ним грошей (ст. 355 КК). Під час вчинення згаданого злочину зловмисники застосували насильство, небезпечне для життя та здоров'я потерпілого. Суб'єктом цього злочину є осо-

ба, якій виповнилося 16 років. Оскільки Петро ще не досяг згаданого віку, він не відповідатиме за неправомірне примушування боржника до виконання цивільно-правового зобов'язання, на відміну від своїх юних спільників. Проте Петро притягатиметься до кримінальної відповідальності за умисне заподіяння боржнику, приміром, тілесного ушкодження середньої тяжкості, якщо такий факт мав місце. Цей злочин зазначено в ч. 2 ст. 22 КК і кримінальна відповідальність за його вчинення настає саме з 14 років (ст. 122 КК).

Далі дамо стислу правову характеристику злочинів, суб'єктом яких є фізична осудна особа, що досягла 14 років. Зупинимося на двох типових для підлітків цього віку групах злочинів, спрямованих проти: життя та здоров'я особи; власності.

3.2. Злочини проти життя та здоров'я особи

Умисне вбивство (ст. 115 КК). Законодавець визначає цей злочин як *умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині*. Залежно від ступеня тяжкості умисне вбивство поділяють на три види: просте, кваліфіковане і привілейоване [6]. У першому випадку злочин вчиняється без обтяжуючих (кваліфікуючих) чи пом'якшуючих (привілеюючих) обставин (ч. 1 ст. 115 КК). Кваліфіковане вбивство передбачає наявність обтяжуючих обставин (ч. 2 ст. 115 КК). Так зване привілейоване вбивство пов'язано з пом'якшуючими обставинами (наприклад, ст. 116 і 117 КК). *Об'єктом* такого злочину як вбивство є життя іншої людини. *Об'єктивна сторона злочину* характеризується: діянням (дією або бездіяльністю) у виді посягання на життя іншої людини; таким наслідком як біологічна смерть потерпілого; причинним зв'язком між діянням та наслідком. Злочин вважається *закінченим* з моменту смерті потерпілого. *Суб'єктивна сторона злочину* характеризується виною у формі прямого чи непрямого умислу. Певний мотив цього злочину, приміром, корисливий або хуліганський, дає можливість констатувати склад кваліфікованого вбивства. Умисне вбивство виключається у випадку правомірного заподіяння смерті, зокрема, у стані необхідної оборони, якщо не були перевищені її межі. Дії особи, помилково спрямовані на «вбивство» вже померлого, є замахом на цей злочин. Наприклад, винний робить постріл у труп, вважаючи, що людина спить [6].

Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК). Нагадаємо, що у даному випадку ідеться про привілейоване вбивство, тобто злочин з пом'якшуючою обставиною. *Об'єктом злочину* є життя іншої людини. *Об'єктивна сторона злочину* характеризується: діями, спрямованими на позбавлення життя іншої людини; наслідком у виді її смерті; причиновим зв'язком між діями та наслідком; особливою обстановкою вчинення злочину. В останньому випадку мається на увазі те, що з боку потерпілого по відношенню до вбивці мало місце жорстоке або таке, що принижує честь і гідність особи, поводження, в тому числі системне за характером. Це, в свою чергу, раптово спричинило у винного стан сильного душевного хвилювання. Ідеться про так званий фізіологічний афект, який характеризується короткочасною інтенсивною емоцією, що значно послабляє здатність людини усвідомлювати свої діяння та керувати ними. Зазначений психічний стан винного не слід плутати з неосудністю, яка виключає кримінальну відповідальність (ч. 2 ст. 19 КК). Якщо злочин, про який ідеться, було вчинено вже після того, як стан афекту минув, дії винного кваліфікуватимуть як просте вбивство (ч. 1 ст. 115 КК). Відповідальність за ст. 116 КК настає також у випадку, коли зазначена протиправна поведінка потерпілого була спрямована не на винного, а на близьких йому осіб. Злочин вважається *закінченим* з моменту настання смерті кривдника. *Суб'єктивна сторона злочину* характеризується виною у формі прямого чи непрямого умислу [6].

Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК). Як і в попередньому випадку ідеться про привілейоване вбивство. *Об'єктом злочину* є життя іншої людини. *Об'єктивна сторона злочину* характеризується: діянням (дією або бездіяльністю), спрямованим на позбавлення матір'ю життя новонародженої дитини; наслідком у виді її смерті; причиновим зв'язком між діянням та наслідком; часом вчинення злочину. В останньому випадку мається на увазі те, що мати вбиває дитину під час пологів чи одразу після них. Тож законодавець обмежує злочинне діяння матері нетривалим проміжком часу, доки її психофізичний стан послаблює здатність керувати своїми діями. Цей стан не є неосудністю, тому винна особа не звільняється від кримінальної відповідальності. Якщо ж мати вбила свою дитину пізніше, вже не перебуваючи в зазначеному стані, то її відповідальність настає на загальних підставах (ч. 2 ст. 115 КК). Злочин вважається *закінченим* з моменту смерті дитини.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується виною у формі прямого чи непрямого умислу [6].

Умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК). Теорія кримінального права та судова практика виходять з того, що *тілесним ушкодженням* є умисне або необережне протиправне заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини, що виражається в порушенні анатомічної цілості чи фізичної функції органів і тканин тіла людини [6]. Під *тяжким тілесним ушкодженням* законодавець розуміє таке ушкодження, що є небезпечним для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу, інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втраченою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя (ст. 121 КК). *Об'єктом злочину* є здоров'я іншої людини. Умисне заподіяння тілесного ушкодження собі тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, коли це є засобом вчинення іншого злочину. Наприклад, є злочином ухилення від військової служби шляхом самокалічення (ст. 409 КК). *Об'єктивна сторона злочину* характеризується: дією або бездіяльністю у виді посягання на здоров'я іншої людини; таким наслідком як тяжке тілесне ушкодження; причиновим зв'язком між діянням та наслідком. Заподіяння тяжкого тілесного ушкодження за наявності умислу, спрямованого на позбавлення життя, кваліфікується як замах на вбивство. Злочин вважається *закінченим* з моменту настання тяжкого тілесного ушкодження. *Суб'єктивна сторона злочину* характеризується виною у формі прямого чи непрямого умислу. Частина 2 ст. 121 КК передбачає смерть потерпілого як можливий наслідок умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження. При цьому психічне ставлення злочинця до смерті потерпілого має форму необережності. Відповідальність за ст. 121 КК настає не лише тоді, коли винний заподіяв тяжке тілесне ушкодження цілеспрямовано, а й у випадку, якщо він прагнув до спричинення невизначеної шкоди здоров'ю, але настав саме такий наслідок [6].

Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК). Законодавець зазначає, що *тілесним ушкодженням середньої тяжкості* є таке ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, властивих тяжкому тілесному ушкодженню, але спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату

працездатності менш як на одну третину (ч.1 ст. 122 КК). Тривалий розлад здоров'я полягає в порушенні функцій будь-якого органу, зокрема, нирок, зору, слуху. Повна втрата органу або його функцій – це вже ознака тяжкого тілесного ушкодження. Разом з тим повна, але тимчасова втрата органом своїх функцій свідчить про наявність тілесного ушкодження середньої тяжкості. Під тривалим розуміють розлад здоров'я строком понад три тижні. *Об'єктом злочину* є здоров'я іншої людини. *Об'єктивна сторона злочину* характеризується: діянням (дією або бездіяльністю), спрямованим на заподіяння тілесного ушкодження середньої тяжкості; наслідком у виді настання зазначеного ушкодження; причиновим зв'язком між діянням та наслідком. Злочин вважається *закінченим* з моменту заподіяння згаданого ушкодження. *Суб'єктивна сторона злочину* характеризується: виною у формі прямого чи непрямого умислу; за наявності зазначених у законі спеціальних мотивів і мети кваліфікація здійснюється за ч. 2 ст. 122 КК (рис. 3.1). Відповідальність за ст. 122 КК настає й тоді, коли винна особа прагнула до спричинення невизначеної шкоди здоров'ю, але настало тілесне ушкодження середньої тяжкості [6].

3.3. Злочини проти власності

Крадіжка (ст. 185 КК). *Об'єктом злочину* є відносини власності (право власності). На відміну від злочинів проти життя та здоров'я, злочини проти власності мають таку додаткову ознаку складу як предмет. У випадку з крадіжкою *предметом злочину* є чуже майно. *Об'єктивна сторона злочину* характеризується: діянням у виді таємного викрадення чужого майна; наслідком у виді зменшення майна потерпілого; причиновим зв'язком між діянням і наслідком; таємним способом викрадення. Саме такий спосіб посягання на майно потерпілого відрізняє крадіжку від грабежу, для якого типовим є відкритий, зухвалий спосіб викрадення. Якщо під час викрадення чужого майна винний не усвідомлює, що потерпілий або інші особи спостерігають за його діями, розуміючи їхній протиправний характер, все одно має місце крадіжка. Коли злочинець вилучає чуже майно в присутності сторонніх осіб, впевнений, що вони не будуть його викривати, діяння також кваліфікують як крадіжку. Приміром, продавець супермаркету, збираючись додому, «прихоплює» певний товар таємно від власника магазину, але у присутності інших продавців, які періодично роблять

те ж саме. Таємним викраденням є й такі дії злочинця, коли майно вилучається в присутності людей, які через малолітство, стан здоров'я або сильне сп'яніння не усвідомлюють їхнього протиправного характеру, і злодій цю обставину усвідомлює. Цей злочин вважається *закінченим* з моменту появи у винної особи реальної можливості розпоряджатися чужим майном як власним. Якщо ж злочинця затримали тоді, коли він вже вилучив чуже майно, але ще не мав зазначеної можливості, вчинене кваліфікують як замах на крадіжку. *Суб'єктивна сторона злочину* характеризується виною у формі прямого умислу, корисливими мотивом і метою [2].

Грабіж (ст. 186 КК). *Об'єктом злочину* є відносини власності (право власності). *Предметом злочину* є чуже майно. *Об'єктивна сторона злочину* характеризується: відкритим викраденням чужого майна; наслідком у виді майнової шкоди потерпілому; причиновим зв'язком між діянням і наслідком; відкритим способом викрадення. Грабіж має місце й тоді, коли викрадення розпочалося як таємне (крадіжка), але в процесі вчинення злочину переросло в очевидне для власника майна або сторонніх осіб, що усвідомлює злочинець. Злочин вважається *закінченим*, як і крадіжка, з моменту появи у винної особи реальної можливості розпоряджатися чужим майном як власним. Виокремлюють два види грабежу: ненасильницький та насильницький. Прикладом першого є так званий «ривок», коли зловмисник вихоплює у потерпілого гаманець. Другий вид грабежу має місце, якщо злочинець застосовує насильство, яке *не є небезпечним* для життя чи здоров'я потерпілого або погрожує застосуванням такого насильства. Насильницький грабіж має *додатковий обов'язковий об'єкт* – фізичну або психічну недоторканність особи. *Суб'єктивна сторона злочину* характеризується виною у формі прямого умислу, корисливими мотивом і метою [2].

Розбій (ст. 187 КК). *Основним безпосереднім об'єктом злочину* є відносини власності (право власності). *Додатковим обов'язковим об'єктом злочину* є життя чи здоров'я потерпілого. Саме тому розбій є одним із найнебезпечніших злочинів проти власності. *Предметом злочину* є чуже майно. *Об'єктивна сторона злочину* полягає в нападі з метою заволодіння чужим майном, поєднаному з насильством, *небезпечним* для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства. Зазначений характер насильства відрізняє

розбій від насильницького грабежу. Напад може бути відкритим, очевидним для потерпілого, та таємним. В останньому випадку, наприклад, перебуваючи позаду потерпілого, винний ударом по голові позбавляє його можливості чинити опір. Якщо злочинець під час розбійного нападу погрожує зброєю, якої насправді в нього немає, і потерпілий сприймає цю погрозу як реальну, має місце розбій. Злочин вважається *закінченим* з моменту нападу незалежно від того, чи вдалося винному заволодіти чужим майном (на відміну від крадіжки та грабежу). Саме тому розбій відносять до злочинів з так званим *усіченим* складом. *Суб'єктивна сторона злочину* характеризується виною у формі прямого умислу, корисливими мотивом і метою [2].

Вимагання (ст. 189 КК). *Основним безпосереднім об'єктом злочину* є відносини власності (право власності). *Додатковим обов'язковим об'єктом* є життя, здоров'я, честь, гідність, фізична або психічна недоторканність особи. *Предметом злочину* є чуже майно, право на майно, дії майнового характеру. *Об'єктивна сторона злочину* характеризується діянням у виді вимоги передачі чужого майна чи права на майно або вчинення дій майнового характеру, поєднаної з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці. Типова для вимагання погроза відрізняється від погрози, яка може мати місце під час насильницького грабежу або розбою тим, що її реалізація *спрямована в майбутнє*. Злочинець надає потерпілому певний час на виконання його незаконної вимоги й лише потім, у разі її невиконання, обіцяє здійснити свою погрозу. Злочин вважається *закінченим* з моменту пред'явлення вимоги, пов'язаної із зазначеною погрозою, незалежно від наслідків. Навіть якщо потерпілий не виконав вимогу винного, вимагання все одно кваліфікується як закінчений злочин. *Суб'єктивна сторона злочину* характеризується виною у формі прямого умислу, корисливими мотивом і метою [2].

Умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК). Зауважимо, що підлітки віком від 14 до 16 років відповідають лише за частиною 2 згаданої статті. *Основним безпосереднім об'єктом злочину* є відносини власності: а) з належності матеріальних благ (за

умови знищення чужого майна); б) з використання матеріальних благ (у випадку пошкодження чужого майна). *Додатковий обов'язковий об'єкт* умисного знищення чи пошкодження майна, передбаченого ч. 2 ст. 194 КК, – життя й здоров'я людини. *Предметом* злочину є чуже майно. *Об'єктивна сторона злочину* відповідно до частини 2 зазначеної статті характеризується знищенням або пошкодженням чужого майна шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або якщо це заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або коли це спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки. Злочин вважається *закінченим* з моменту настання хоча б одного з зазначених наслідків. У випадку знищення майно набуває такого стану, коли воно не може бути використано за призначенням і втрачені ним властивості не відновлюються. Пошкодження майна означає, що істотно обмежується можливість його використання за призначенням, але воно може бути відновлено [5]. *Суб'єктивна сторона злочину* характеризується виною у формі прямого чи непрямого умислу (рис. 3.2).

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Дайте визначення поняття «умисне вбивство». Назвіть види цього злочину, схарактеризуйте їхні основні особливості. Що є об'єктом такого злочину як вбивство? В чому полягає об'єктивна сторона умисного вбивства? Опишіть суб'єктивну сторону умисного вбивства. Чи є тотожними поняття «заподіяння смерті» та «вбивство»? Визначте поняття «крадіжка», «грабіж», «розбій» і «вимагання». Назвіть спільний об'єкт злочинів проти власності, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років. Порівняйте предмет цих злочинів. У чому полягає об'єктивна сторона злочинів проти власності, за скоєння яких неповнолітні відповідають з 14 років? Схарактеризуйте суб'єктивну сторону злочинів проти власності, за вчинення яких кримінальна відповідальність настає з 14 років. Коли ці злочини вважаються закінченими? Чому законодавець встановив кримінальну відповідальність за їх вчинення вже з 14 років?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Умисним убивством є умисне заподіяння смерті іншій людині.
 - Кваліфіковане вбивство вчиняється без обтяжуючих та пом'якшуючих обставин.
 - Тілесним ушкодженням є заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини, що виражається в порушенні анатомічної цілості чи фізичної функції органів і тканин тіла людини.
 - Крадіжкою є викрадення чужого майна.
 - Розбій – це напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний з насильством, що не є небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства.
 - Грабежем є викрадення чужого майна.
 - Вимаганням є заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою.

3. Проаналізуйте ситуації

Ознайомтеся з фабулами п'яти кримінальних проваджень, що наводяться нижче. Дайте з приводу кожної з них відповіді на запитання: який вчинено злочин?; що є його об'єктом та предметом?; у чому полягає об'єктивна сторона цього злочину?; чи є він закінченим?; хто є суб'єктом цього злочину?; як можна схарактеризувати його суб'єктивну сторону?

- Учні десятого класу Микола і Федір дізналися, що їхня однокласниця Людмила нещодавно була зґвалтована. Хлопці повідомили їй, що мають намір поширити цю інформацію в школі. Побачивши, що Людмила злякалася, вони запропонували дівчині заплатити їм тисячу гривень за мовчання.

- Схильні до пияцтва двоє чоловіків та жінка умовили знайомого купити пляшку горілки. Коли вони разом її випили, останній зібрався додому. На прохання взяти ще одну пляшку він відреагував негативно. Тоді чоловіки схопили знайомого за руки, а жінка витягла з його кишені п'ятдесят гривень. Потім вони виштовхали потерпілого на вулицю.

- Двоє зловмисників на безлюдній вулиці підстергли жінку. Вони спробували відібрати в неї сумочку, однак зустріли опір. «Дай

ніж, я її провчу», – загрозово сказав один із них спільникові. Після цього потерпіла віддала чоловікам сумочку. Не знайшовши в неї нічого цінного, вони кинули сумочку на тротуар і втекли.

- До громадянки Шуть підійшов Трофімов, зірвав з неї золотий ланцюжок та кинувся тікати. Патруль поліції, побачивши це, майже одразу затримав зловмисника.

- Воронова, яка мала судимість за шахрайство, познайомилася на вокзалі з Павловою, що чекала на потяг. Намагаючись увійти в довіру до останньої, Воронова попросила її приглянути за своїми речами. Повернувшись, вона запропонувала Павловій теж за необхідності відійти і пообіцяла пильнувати за її багажем. Остання погодилася, однак після повернення не побачила ні Воронової, ні своїх речей.

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Крадіжку і грабіж вважають закінченими злочинами з моменту:*

- а) протиправного заволодіння винною особою чужим майном;
- б) появи у винної особи реальної можливості розпоряджатися чужим майном як власним;
- в) появи в особи, що викрала чуже майно, реальної можливості залишити місце вчинення злочину.

2. *Розбій вважають закінченим злочином з моменту:*

- а) нападу незалежно від того, чи зміг винний заволодіти чужим майном;
- б) появи у винного реальної можливості розпоряджатися чужим майном як власним;
- в) заволодіння чужим майном шляхом нападу, поєднаного з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства.

3. *Вимагання вважають закінченим злочином з моменту:*

- а) пред'явлення винною особою незаконної вимоги, пов'язаної з погрозою;
- б) появи у винної особи реальної можливості розпоряджатися чужим майном як власним;
- в) реалізації винною особою погрози насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна, розголошення відомостей, які потерпілий бажає зберегти в таємниці.

5. Обговоріть проблему

Відомий науковець, фахівець з проблем кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, В.М. Бурдін пропонує вважати суб'єктом деяких умисних злочинів осіб, яким до їх вчинення виповнилося 11 років.

Яка Ваша думка щодо цього?

6. Наочні додатки

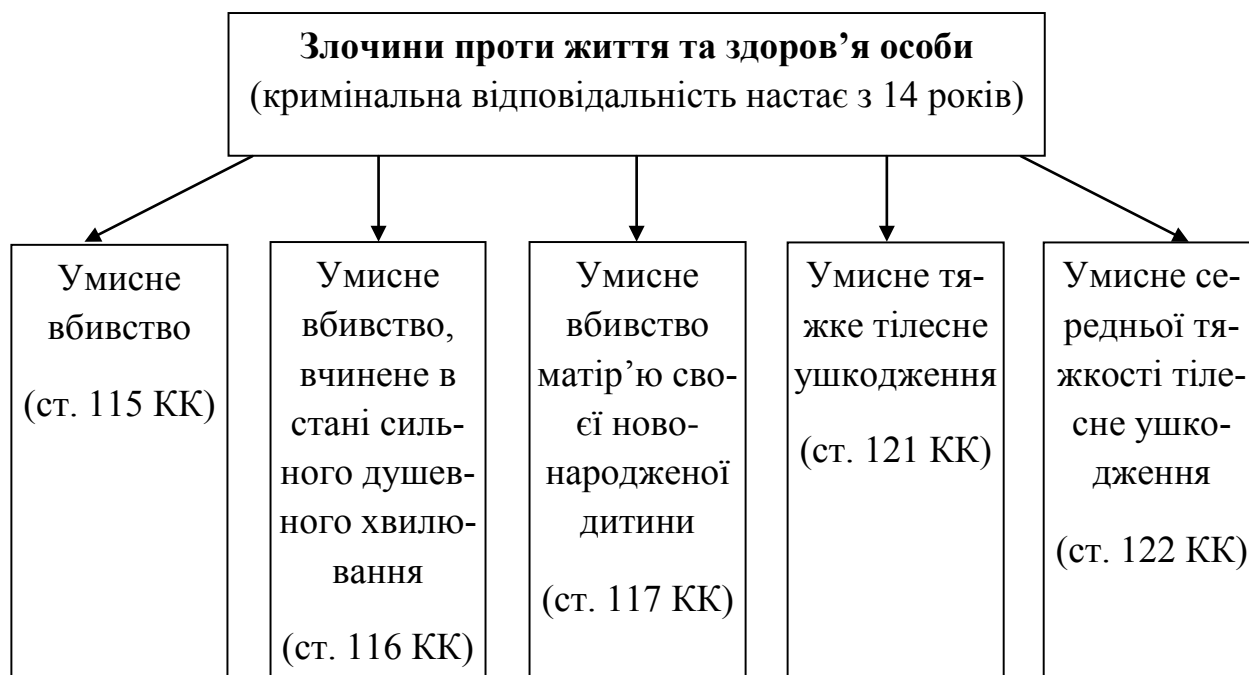

Рисунок 3.1 – Злочини проти життя та здоров'я особи

Рисунок 3.2 – Злочини проти власності

7. Використані джерела інформації

1. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. – К.: Атіка, 2004. – 240 с.

2. Кривоченко Л.М. Злочини проти власності. – В кн.: Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С. 124 – 141.

3. Кузьменко О. В. Знижений вік кримінальної відповідальності // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2013. – № 1/2. – С. 36 – 40.

4. Назимко Є.С. Інститут покарання неповнолітніх у кримінальному праві України. Генеза, міжнародні та європейські стандарти, ювенальна пеналогія: монографія. – К.: Юрінком Інтер, 2016. – 384 с.

5. Панов М.І. Некорисливі злочини проти власності. – В кн.: Кримінальне право України: Особлива частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2001. – С.149 – 151.

6. Сташис В.В. Злочини проти життя та здоров'я особи. – Там само, с. 29 – 50.

7. Судова практика у справах про злочини неповнолітніх і втягнення їх у злочинну діяльність // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 4 (38). – С. 12–35.

8. Тацій В.Я. Суб'єкт злочину. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 131 – 133.

4. ВИНА ЯК ОЗНАКА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

У травні 2008 року в м. Харкові трапилася жахлива трагедія. З вини нетверезого водія автомобіля загинули шість людей, в тому числі двоє малолітніх дітей. Якимось на навчальному занятті автор згадав ту дорожньо-транспортну пригоду. З аудиторії пролунало запитання, чому за вбивство однієї людини можна бути ув'язненим довічно, а за цей злочин законом передбачається не більше десяти років позбавлення волі? Відповідь на це запитання можна дати лише після опанування знаннями про вину як ознаку складу злочину. Вивчення пов'язаних з нею основних правових положень є метою цього розділу.

4.1. Поняття і значення вини в кримінальному праві

Законодавець визначає, що *виною* є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК). Як зазначає В.А. Ломако, вину характеризують чотири елементи. Її *соціальна сутність* полягає в зневажливому ставленні злочинця до суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом. Конкретне суспільно небезпечне діяння становить *зміст вини*, її матеріальне наповнення. *Форма вини* відбиває зазначене в КК сполучення певних ознак, що притаманні сферам свідомості та волі особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння. *Ступінь вини* визначає тяжкість вчиненого діяння і небезпечність особи винного (рис. 4.1). Вина – це основна й обов'язкова ознака суб'єктивної сторони будь-якого злочину [4]. Відсутність вини особи у вчиненому діянні виключає суб'єктивну сторону, склад злочину і відповідно кримінальну відповідальність. У ст. 62 Конституції України і ст. 2 КК закріплено принцип невинуватості, у відповідності з яким особа вважається невинною у вчиненні злочину, доки її вину не буде встановлено обвинувальним вироком суду. Додамо, що ідеться про вирок суду, який набрав законної сили. Отже, вина має дві форми – умисел і необережність (табл. 4.1). Спочатку схарактеризуємо першу з цих форм.

4.2. Умисел і його види

Як визначив законодавець, сутність *умислу* полягає в тому, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачає його суспільно небезпечні наслідки і бажає або свідомо припускає їх настання (ст. 24 КК). Усвідомлення та передбачення утворюють інтелектуальні ознаки умислу, а бажання або свідоме припущення – його вольову ознаку. В конкретних злочинах можливе неоднакове сполучення згаданих ознак, яке лежить в основі поділу умислу на два види – прямий і непрямий. Чимало злочинів вчиняються лише з прямим умислом, зокрема, розбій, вимагання, зґвалтування. Водночас убивство, заподіяння тілесного ушкодження, знищення або пошкодження майна та низка інших злочинів можуть бути скоєні також з непрямым умислом [4].

4.2.1. Прямий умисел

Його *інтелектуальні* ознаки полягають в усвідомленні особою суспільно небезпечного характеру свого діяння і *передбаченні* його суспільно небезпечних наслідків. Усвідомлення означає розуміння винним значущості об'єкта і предмета посягання, характеру діяння, місця, часу, способу його вчинення та інших обставин. Крім того, усвідомлення передбачає розуміння злочинцем небезпечного для суспільних відносин характеру діяння. Передбачення означає, що особа має уявлення про неминучі конкретні суспільно небезпечні його наслідки. *Вольова* ознака прямого умислу – це *бажання* настання очікуваних наслідків своєї дії чи бездіяльності. Найчастіше особа прагне в цьому випадку задовольнити ту або іншу свою потребу.

У судовій практиці була така справа. З метою заволодіння квартирою своїх батьків шляхом спадкування В. підмовив К. їх убити. Він також розробив план злочину і повідомив К., де сховані гроші, якими той може скористатися. Виконавши замовлення і заволодівши грошима, К. втік. У наведеному прикладі спільники діяли з прямим умислом. Обидва усвідомлювали суспільно небезпечний характер своїх дій: В. – підбурювання до вбивства, а К. – позбавлення потерпілих життя і заволодіння грошима. Злочинці передбачали неминучість настання їх смерті за умови, що намічений план буде реалізовано. Спільники бажали настання саме цих наслідків, хоча й переслідували різні цілі [4].

4.2.2. Непрямий умисел

За спостереженнями автора, під час самостійного вивчення студентами і школярами непрямого умислу виникають традиційні труднощі. Чимало з них ототожнюють цю форму вини з поняттями «умисел» та «прямий умисел». Проаналізуємо особливості непрямого умислу. Насамперед зазначимо, що така його *інтелектуальна* ознака як *усвідомлення* не має відмінностей в порівнянні з прямим умислом. Водночас друга інтелектуальна ознака – *передбачення* – при непрямому умислі має специфіку. Якщо при прямому умислі особа передбачає суспільно небезпечні наслідки свого діяння як неминучі, то при непрямому умислі – як можливі. В останньому випадку особа не прагне цілеспрямовано до настання суспільно небезпечних наслідків. Але основна особливість непрямого умислу полягає в його *вольовій* ознаці. В особі немає бажання настання суспільно небезпечних наслідків, незважаючи на їх усвідомлення та передбачення. Вона лише свідомо припускає, що ці наслідки можуть настати. Як правило, особа байдуже до них ставиться. У судовій практиці був такий випадок. Двоє зловмисників з метою викрадення майна проникли до квартири. Всупереч їх очікуванням літній хазяїн був удома та вчинив опір. Спільники зв'язали його та запхнули до рота ганчірку. Після цього вони почали шукати гроші. У цей час потерпілий відчув проблеми з диханням, його обличчя посиніло. Це помітив один із злочинців, який повідомив про стан господаря квартири спільника. Останній відповів, що в них обмаль часу і не слід відволікатися. Знайшовши гроші, вони втекли, розуміючи реальну небезпеку для життя потерпілого. Незабаром він задихнувся. Винні відповідали за сукупністю злочинів: розбій (ч. 3 ст. 187 КК) та умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК). Суд зазначив у вирoku, що їхнє ставлення до смерті потерпілого характеризується як непрямий умисел. Винні не спрямовували свої дії на досягнення цього наслідку, але свідомо припускали його настання, були байдужими до нього [4].

4.2.3. Інші види умислу

Крім здійсненого законодавцем поділу умислу на прямий і непрямий, у теорії кримінального права розроблені й інші його класифікації, що мають практичне значення. Так, за часом виникнення розрізняють *заздалегідь обдуманний* умисел і *такий, що виник раптово*

(рис. 4.3). У більшості випадків кваліфікація злочинів не залежить від часу виникнення умислу. Проте є передбачені КК діяння, для яких це має істотне значення. Зокрема, раптовий характер формування умислу розглядається судом на користь особи, яка умисно заподіяла тяжке тілесне ушкодження в стані сильного душевного хвилювання, викликаного тяжкою образою з боку потерпілого (ст. 123 КК). Залежно від ступеня конкретизації бажаних наслідків виокремлюють *визначений* і *невизначений* умисел (рис. 4.2). Перший його вид характеризується чіткою конкретизацією наслідків діяння у свідомості винного. Прикладом визначеного умислу є ситуація, коли особа бажає викрасти смартфон із припаркованого автомобіля. В свою чергу невизначений умисел відрізняється тим, що в особі немає конкретного уявлення про характер наслідків. Так, наносячи удари кулаком, винний не передбачає, які саме тілесні ушкодження будуть заподіяні потерпілому – легкі, середньої тяжкості або тяжкі. Визначений умисел, у свою чергу, буває *простим* та *альтернативним*. Простим він є, коли особа передбачає і бажає настання одного конкретного наслідку. Наприклад, при пострілі впритул злочинець має на меті спричинення потерпілому смерті. Альтернативним називають такий різновид визначеного умислу, коли особа передбачає і бажає або свідомо припускає настання одного з кількох чітко визначених наслідків. Так, при ножовому пораненні грудної клітини потерпілого винний однаковою мірою передбачає і бажає настання його смерті або заподіяння тяжкого тілесного ушкодження. Важливо не ототожнювати альтернативний умисел з невизначеним. В останньому випадку винна особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але в її свідомості відсутня їх чітка конкретна визначеність [4].

Розглянуті види умислу – визначений та невизначений – впливають на кваліфікацію злочинів. Наведемо два приклади, які це ілюструють. У судовій практиці була справа, коли винний з метою заподіяння сусіду смерті вдарив його по голові затиллям сокири. Коли останній втратив свідомість, злочинець вирішив, що той мертвий та втік. Через деякий час потерпілий прийшов до тями і за допомогою перехожого дістався лікарні. Медичне обстеження встановило в нього тілесне ушкодження середньої тяжкості. Враховуючи визначений характер умислу, дії винної особи були кваліфіковані за їхньою спрямованістю як замах на вбивство. Інший приклад пов'язаний зі справою

проти чоловіка, який приревнував знайомого до своєї дружини. Бажаючи його «провчити», винний під час сварки побив потерпілого. У останнього істотно погіршився стан здоров'я. Оскільки умисел був невизначений, злочин кваліфікували за фактично заподіяними наслідками як умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК).

4.3. Необережність та її види

Перейдемо до характеристики другої форми вини – необережності. Як зазначає В.І. Борисов, необережність є основною формою вини в кримінальному праві поряд з умислом. Вона є типовою для порушень правил безпеки руху та експлуатації транспорту, вимог законодавства про охорону праці. Недисциплінованість, безвідповідальне ставлення до обов'язків часто призводять до травм, загибелі людей, матеріальних збитків [1]. *Необережність* як форма вини полягає в тому, що особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховує на їх відвернення або не передбачає можливості настання таких наслідків, хоча повинна і може їх передбачити (ст. 25 КК). Необережність має інтелектуальну та вольову ознаки. У конкретних злочинах можливе неоднакове їх сполучення. Саме воно лежить в основі поділу необережності на два види – злочинну самовпевненість і злочинну недбалість.

4.3.1. Злочинна самовпевненість

Інтелектуальна ознака злочинної самовпевненості полягає в *передбаченні* особою можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Водночас *вольова* ознака злочинної самовпевненості виявляється в тому, що особа легковажно розраховує на відвернення таких наслідків. Численні дорожньо-транспортні пригоди на автошляхах України – яскраві приклади злочинної самовпевненості. Сутність цього виду необережності стає більш зрозумілою, якщо порівняти його з непрямым умислом. Отже, в обох випадках особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння. Але якщо у випадку злочинної самовпевненості особа передбачає *абстрактну (теоретичну)* імовірність їх настання, то при непрямому умислі – *реальну*. Для пояснення цієї відмінності повернемося до двох прикладів, які наводилися вище. Згадаємо харківську дорожньо-

транспортну пригоду 2008 р., про яку ішлося на початку цього розділу (приклад самовпевненості). Створюючи небезпеку для інших учасників дорожнього руху і пішоходів, нетверезий водій передбачав, що таке безвідповідальне пересування містом може призвести до людських жертв (абстрактне передбачення наслідків). Також згадаємо двох злочинців, під час вчинення якими розбою задихнувся зв'язаний хазяїн квартири (приклад непрямого умислу). У цьому випадку зловмисники передбачали, що конкретна людина дедалі важче дихає і мабуть помре (реальне передбачення наслідків).

За вольовою ознакою відмінність між злочинною самовпевненістю і непрямим умислом полягає в тому, що в першому випадку особа *розраховує* (хоча й помилково) на *відвернення* можливості настання суспільно небезпечних наслідків. При непрямому ж умислі вона *свідомо припускає* їх настання і, як правило, байдуже до них ставиться [1].

4.3.2. Злочинна недбалість

Інтелектуальна ознака цього виду необережності полягає в тому, що особа *не передбачає* настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння. У цьому аспекті недбалість істотно відрізняється від прямого та непрямого умислу, а також від злочинної самовпевненості, які характеризуються наявністю такого передбачення. Наведемо варіанти поведінки, які відбивають специфіку злочинної недбалості. 1. Особа розуміє, що порушує певні вимоги безпеки, але вважає свій відступ від належної поведінки неістотним. Наприклад, охоронець пропускає на режимний об'єкт свого знайомого без відповідного дозволу, не гадаючи, що той може використати таку можливість для вчинення злочину. 2. Здійснюючи свідомий вчинок, особа не розуміє, що порушує вимоги безпеки. Наприклад, водій не знизив швидкості до потрібної, оскільки не помітив попереджувального знаку. 3. Дія особи позбавлена свідомого вольового контролю, але це трапилось з її вини. Наприклад, перебуваючи в стані сильного алкогольного сп'яніння і намагаючись встояти на ногах, робітник підприємства рефлекторно хапається за рубильник. Таким чином він вмикає струм у той час, коли на лінії електропередачі проводяться ремонтні роботи. Як бачимо, у наведених ситуаціях особа не вважає, що її діяння є суспільно небезпечним. Ця обставина яскраво характеризує злочинну недбалість [1].

Непередбачення можливості настання суспільно небезпечних наслідків при злочинній недбалості свідчить про безвідповідальність особи під час виконання своїх обов'язків. З'ясовуючи питання, чи є в поведінці особи злочинна недбалість, необхідно встановити, що: а) на неї *покладений обов'язок* передбачити суспільно небезпечні наслідки під час здійснення нею певних дій; б) вона *мала можливість* їх передбачити. Згаданий обов'язок в теорії кримінального права називають об'єктивним, а зазначену можливість – суб'єктивним критерієм злочинної недбалості. Для встановлення в діянні особи злочинної недбалості необхідна наявність обох зазначених критеріїв. У судовій практиці був випадок, коли в магазині виникла пожежа і завідувачку притягнули до кримінальної відповідальності. Її звинуватили в тому, що вона не перевірила якість ремонту печі в хлібопекарні. Але суд встановив, що вона не була зобов'язана здійснювати таку перевірку, оскільки відповідний контроль належав до кола обов'язків спеціалізованої організації. Суд дійшов висновку, що вини завідувачки немає через відсутність об'єктивного критерію злочинної недбалості. Наведемо приклад, який ілюструє відсутність суб'єктивного критерію недбалості. До тяжкохворого викликали швидку медичну допомогу. Автомобіль з медичними працівниками на слизькому після дощу повороті потрапляє у дорожньо-транспортну пригоду і через травми вони втрачають можливість врятувати хворого, який помирає. В обох наведених прикладах злочинної недбалості немає, тобто не може йтися про склад злочину та кримінальну відповідальність [1].

Вольова ознака злочинної недбалості полягає в тому, що маючи реальну можливість передбачити суспільно небезпечні наслідки своєї поведінки, особа не мобілізує себе для вчинення дій, спрямованих на запобігання цим наслідкам. Поділ вини на форми має практичне значення. Наприклад, умисне заподіяння легкого тілесного ушкодження є злочином (ст. 125 КК). Водночас необережне спричинення такого ж ушкодження не тягне кримінальну відповідальність. Умисні злочини за загальним правилом визнаються більш тяжкими, ніж необережні [1]. Згадаємо харківську дорожньо-транспортну пригоду 2008 року, про яку ішлося на початку цього розділу. Водій, що заподіяв смерть шістьох людей, відповідно до закону не міг бути покараний більш суворо, бо його психічне ставлення до наслідків своїх дій мало форму необережності.

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Дайте визначення поняття «вина». Назвіть елементи, які її характеризують та поясніть їх. У чому полягає значення вини в кримінальному праві? Назвіть форми вини. Що таке умисел? Назвіть види умислу та схарактеризуйте їх особливості. Змоделюйте дві ситуації, які б ілюстрували вчинення злочину з прямим та непрямим умислом. Що таке необережність? Для яких сфер нашого життя необережні злочини є типовими? Назвіть види необережності та схарактеризуйте їх особливості. Змоделюйте дві ситуації, які б ілюстрували вину особи як злочинну самовпевненість та злочинну недбалість. Порівняйте непрямий умисел і злочинну самовпевненість.

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Формами вини є умисел, злочинна самовпевненість і злочинна недбалість.
- За ступенем конкретизації бажаних наслідків умисел поділяється на визначений, невизначений та непрямий.
- Соціальна сутність вини відбиває зневажливе ставлення особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, до суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом.
- Видами необережності є злочинна самовпевненість, злочинна недбалість та неосудність.
- Ступінь вини визначає тяжкість вчиненого діяння та небезпечність особи винного.
- Конкретне суспільно небезпечне діяння становить зміст вини.
- При непрямому умислі особа передбачає абстрактну імовірність настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння.

3. Проаналізуйте ситуації

- Під час керування катером Дуденко побачив двох дівчат, які каталися на човні. З метою привернути їхню увагу і продемонструвати свою майстерність він на великій швидкості спрямував катер у бік човна. В останній момент Дуденко спробував обійти його, але на віражі сталося зіткнення. Одна з дівчат загинула, інша отримала тяжке тілесне ушкодження.

Визначте форму вини Дуденка. Відповідь аргументуйте.

- Майстер виробничої ділянки Зубченко був зобов'язаний проводити з новими працівниками інструктаж з правил техніки безпеки. Коли до нього прийшов черговий новачок, Зубченко був дуже зайнятий. Він вирішив не проводити інструктаж і попросив досвідчених робітників бригади пояснювати новоприбулому за необхідності відповідні вимоги безпеки. Проте у перший же день роботи новачок загинув від електротравми.

Визначте форму вини Зубченка. Обґрунтуйте відповідь.

- З метою заволодіння чужим майном Козлов і Марченко напали на Федорчука. Щоб здолати опір потерпілого вони звалили його на землю і почали наносити численні удари ногами в живіт, груди та голову. Коли Федорчук втратив свідомість злочинці обшукали його, відібрали гроші та втекли. Через кілька днів потерпілий від заподіяних травм помер у лікарні.

Визначте форму вини Козлова і Марченка щодо заволодіння майном та окремо – стосовно смерті потерпілого.

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Виною є:*

а) психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків;

б) психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, виражене у формі умислу або необережності;

в) психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

2. *За сполученням інтелектуальних та вольової ознак умисел поділяють на такі види:*

а) прямий та заздалегідь обдуманий;

б) невизначений та альтернативний;

в) прямий та непрямий.

3. *Необережність поділяється на такі види:*

а) злочинна самовпевненість та злочинна необережність;

б) необережна самовпевненість та необережна недбалість;

в) злочинна самовпевненість та злочинна недбалість.

4. Умисел є прямим, якщо особа:

а) усвідомлювала суспільно шкідливий характер своїх дій, передбачала їх суспільно шкідливі наслідки і бажала настання цих наслідків;

б) усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і свідомо припускала їх настання;

в) усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.

5. Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа:

а) не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити;

б) не усвідомлювала настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх усвідомлювати;

в) не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була їх передбачити.

6. Умисел є непрямим, якщо особа:

а) передбачала шкідливий характер свого діяння (дії або бездіяльності), усвідомлювала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але припускала їх настання;

б) усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання;

в) усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але підсвідомо припускала їх настання.

7. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа:

а) передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення;

б) розуміла реальність настання суспільно шкідливих наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення;

в) не допускала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), бо легковажно розраховувала на їх відвернення.

5. Обговоріть проблему

Під час засідання гуртка «Правознавець» спалахнула суперечка. Дмитро стверджує, що поділ вини на форми, а умислу та необережності на види має значення насамперед для досліджень в юридичній науці. Сашко вважає, що згадана класифікація призначається перш за все для потреб кримінального судочинства. Олена зазначає, що цей поділ відіграє важливу роль у першу чергу в правовому вихованні громадян, у профілактиці правопорушень.

Яка Ваша думка щодо предмета цієї дискусії?

6. Наочні додатки

Таблиця 4.1 – Форми вини

Ознаки	Форми вини			
	умисел		необережність	
	види умислу		види необережності	
	прямий	непрямий	злочинна самовпевненість	злочинна недбалість
Інтелектуальні	Особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності).	Особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності).	Закон не містить характеристики психічного ставлення особи до свого діяння (дії або бездіяльності).	Закон не містить характеристики психічного ставлення особи до свого діяння (дії або бездіяльності).
	Особа передбачала суспільно небезпечні наслідки свого	Особа передбачала суспільно небезпечні наслідки свого	Особа передбачала (абстрактно) можливість настання суспільно	Особа не передбачала можливості настання суспільно не-

	діяння (як неминучі).	діяння (як реально можливі).	льно небезпе- чних наслід- ків свого ді- яння.	безпечних на- слідків свого діяння.
Вольова	Особа бажала настання суспі- льно небез- печних наслідків свого діяння.	Особа не ба- жала, але сві- домо при- пускала на- стання суспі- льно небезпе- чних наслідків свого діяння (зокрема, бай- дуже до них ставилася).	Особа легко- важно розра- ховувала на відвернення суспільно не- безпечних на- слідків свого діяння (але розраху- нок виявився помилковим).	Особа повин- на була і мог- ла передбачи- ти можливість настання суспі- льно небез- печних наслідків свого діяння (але не мобі- лізувала себе для запобі- гання їм).

Рисунок 4.1 – Елементи (характеристики) вини

Рисунок 4.2 – Види умислу за ступенем конкретизації бажаних наслідків

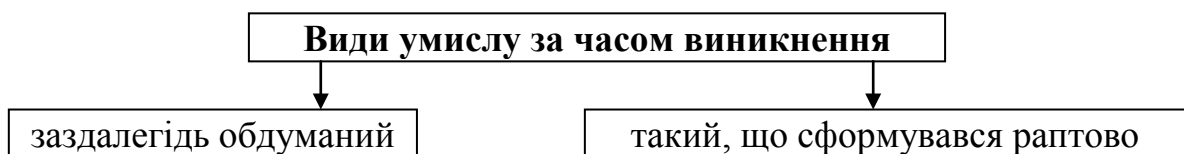

Рисунок 4.3 – Види умислу за часом виникнення

7. Використані джерела інформації

1. Борисов В.І. Необережність та її види. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація.– Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 152 –159.

2. Кузьменко О.В. Вина як ознака складу злочину // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2012. – № 9. – С.18 – 22.

3. Ломако В.А. Суб'єктивна сторона злочину. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 142 – 152.

4. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: постанова Пленуму Верховного Суду України від 15. 05. 2006 р. № 2.

5. ВАЖЛИВІ ПИТАННЯ ВЧЕННЯ ПРО СУБ'ЄКТИВНУ СТОРОНУ ЗЛОЧИНУ

Наведені вище відомості про суб'єктивні ознаки складу злочину були б неповними без розкриття змісту деяких додаткових важливих понять кримінального права. Ідеться про так звані змішану форму вини, помилку і казус (випадок). Вивчення пов'язаних з ними основних правових положень є метою цього розділу.

5.1. Змішана форма вини

Нагадаємо, що законодавець виокремлює дві форми вини – умисел і необережність. При цьому одні злочини можуть бути тільки умисними, другі – лише необережними, треті – як умисними, так і необережними. Прикладами великої групи умисних злочинів є крадіжка, грабїж, розбій, вимагання, шахрайство, хуліганство. До необережних злочинів відносять, зокрема, службову недбалість (ст. 367 КК). Водночас вчинити вбивство або заподіяти тілесне ушкодження можна як умисно, так і необережно. Проте наука кримінального права на підставі аналізу деяких статей Особливої частини КК розробила поняття так званої змішаної (складної, подвійної) форми вини [3]. Зауважимо, що КК не містить легального поняття змішаної форми вини.

Як зазначала Л.М. Кривоченко, *змішана форма вини* характеризується неоднаковим психічним ставленням особи у формі умислу і необережності до різних об'єктивних ознак – діяння і наслідків – вчиненого нею злочину [3]. При змішаній формі вини щодо одних таких ознак має місце умисел (прямий чи непрямий), а стосовно інших – необережність (злочинна самовпевненість або злочинна недбалість). Виокремлюють дві групи злочинів зі змішаною формою вини. До першої з них відносять злочини, в яких протиправне діяння полягає в порушенні певних правил безпеки і за своєю правовою природою є *адміністративним* чи *дисциплінарним* проступком. Лише настання суспільно небезпечних наслідків, причинно пов'язаних із зазначеним діянням, перетворює його на злочин. Наведемо два приклади. Водій автомобіля порушує правила дорожнього руху, вчиняючи таким чином адміністративний проступок. Внаслідок цього трапляється дорожньо-транспортна пригода, в якій гинуть люди (ст. 286 КК). Другий приклад. Службова особа підприємства, на яку покладено

обов'язок забезпечувати дотримання працівниками законодавства про охорону праці, його не виконує, вчиняючи таким чином дисциплінарний проступок. Це, в свою чергу, призводить до тяжких наслідків (ст. 271 КК). Зробимо висновок. У злочинах цієї групи порушення правил безпеки може бути як умисним, так і необережним, але ставлення винної особи до суспільно небезпечних наслідків свого діяння виражається тільки в необережності. Тож коли вона порушує правила умисно, має місце змішана форма вини: щодо діяння – умисел, а стосовно наслідків – необережність [3].

Схарактеризуємо другу групу злочинів із змішаною формою вини. Їх особливість полягає у тому, що умисне злочинне діяння спричиняє два наслідки. Перший і найближчий з них є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Другий, віддалений, наслідок зазначеного діяння є кваліфікуючою ознакою. До таких злочинів, зокрема, відносять: умисне знищення або пошкодження майна, що спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки; умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 194 КК). У злочинах цієї групи суб'єктивна сторона виражається: відносно діяння й найближчого наслідку в умислі, а щодо віддаленого наслідку – в необережності. Проілюструємо цю тезу. Знаходячись у неприязних стосунках з сусідом, К. підпалює його будинок. При цьому злочинець впевнений, що господарів немає вдома. Тож спричинення пожежі – умисне діяння. Найближчим його наслідком є умисне пошкодження чужого майна, що заподіяло шкоду у великих розмірах. До цього наслідку К. прагнув. Але під час цієї пожежі загинула дружина сусіда, яка через хворобу не пішла на роботу. Її смерть – це віддалений наслідок. Його винний не передбачав, але повинен був і міг передбачити. Тож ставлення злочинця до віддаленого наслідку своїх дій характеризується, підкреслимо, як необережність [3].

За наявності змішаної форми вини постає питання про те, яким у цілому є вчинений злочин – умисним або необережним. Це має важливе практичне значення. Так, тільки в умисних злочинах можливі такі їх стадії як готування і замах (ст.14, 15 КК). Співучасть же визначається як умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину (ст. 26 КК). У свою чергу під рецидивом злочинів розуміється вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин (ст. 34 КК). Вирішення зазна-

ченого питання про те, яким у цілому є злочин зі змішаною формою вини – умисним чи необережним – залежить від того, яка об'єктивна ознака конкретного складу злочину є найважливішою для визнання діяння злочином та оцінки ступеня його суспільної небезпечності [3]. У першій групі злочинів зі змішаною формою вини, в яких протиправне діяння *не є злочином*, а стає ним лише за умови, що воно спричинило тяжкі наслідки, вирішальне значення має необережне ставлення злочинця до цих наслідків. Саме воно і визначає віднесення таких злочинів у цілому до *необережних*. У другій групі злочинів зі змішаною формою вини, в яких щодо *злочинного* діяння й найближчого наслідку має місце умисел, а відносно віддаленого наслідку – необережність, злочин у цілому вважається *умисним*. У даному випадку умисне ставлення злочинця до діяння й найближчого наслідку визначає спрямованість злочину, його суспільну небезпечність (рис. 5.1).

Значення змішаної форми вини полягає у тому, що знання про неї дають можливість: здійснити правильну кваліфікацію злочину; точніше визначити ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння; відмежувати схожі склади злочинів [3]. Конкретизуємо останнє судження. Заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, внаслідок яких настала смерть потерпілого, кваліфікується як умисне вбивство, якщо стосовно таких ушкоджень і смерті у злочинця був умисел (ст. 115 КК). У випадку ж, коли щодо тяжких тілесних ушкоджень і смерті мала місце необережність, винна особа відповідатиме за вбивство через необережність (ст. 119 КК). Але за наявності змішаної форми вини – умислу відносно заподіяння тяжких тілесних ушкоджень і необережності щодо смерті – маємо склад умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК). Зазначимо, що змішана форма вини є характерною для злочинів з матеріальним складом. Йдеться про такі злочини, нагадаємо, які вважаються закінченими з моменту настання передбачених законом суспільно небезпечних наслідків.

5.2. Помилка та її значення для кримінальної відповідальності

Трапляється, що вчиняючи діяння, особа неправильно оцінює його правову природу або помиляється в фактичних ознаках цього

діяння. В таких ситуаціях у неї формується неадекватне уявлення про свою поведінку. Це може бути викликано різними об'єктивними і суб'єктивними обставинами, за яких вчиняється діяння, і по-різному впливати на вирішення питання про вину особи та її кримінальну відповідальність. У цих випадках правники говорять про так звану помилку. Слід зауважити, що КК не містить поняття «помилка». Воно визначається наукою кримінального права і визнається судовою практикою. Під *помилкою* в кримінальному праві розуміють неправильне уявлення особи про юридичні або фактичні ознаки вчинюваного нею діяння [2]. Залежно від характеру обставин, які неадекватно сприймаються суб'єктом, розрізняють два види помилки – юридичну і фактичну (рис. 5.2).

Юридична помилка (помилка в праві) полягає в неправильній правовій оцінці особою вчинюваного нею діяння. Виокремлюють три види юридичної помилки: у злочинності діяння, у кваліфікації злочину, у характері покарання. *Помилка у злочинності діяння*, у свою чергу, має два різновиди. Перший з них полягає в тому, що суб'єкт вважає своє діяння злочином, а закон – ні. У даному випадку має місце так званий уявний злочин, що існує лише в свідомості особи. Оскільки обов'язковою ознакою злочину є кримінальна протиправність, то таке помилкове уявлення людини про злочинність свого діяння виключає її вину і кримінальну відповідальність. Приміром, особа, яка незаконно купляє і продає валютні цінності, може вважати себе злочинцем. Проте зазначені дії є адміністративним проступком (ст. 162 Кодексу України про адміністративні правопорушення). Другий різновид помилки в злочинності діяння полягає у тому, що законодавець визначає скоєне як злочин, а особа про це не знає. Вона думає, що вчинила адміністративне правопорушення або взагалі оцінює свою поведінку як правомірну. У цьому випадку вина і кримінальна відповідальність не виключаються [2]. Слід мати на увазі, що визначаючи поняття «вина», законодавець не передбачає таку її ознаку як усвідомлення особою кримінальної протиправності діяння (ст. 23 – 25 КК). Відповідно до ст. 68 Конституції України незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Ідеться про так звану презумпцію знання громадянами законів. Проте необхідно взяти до уваги дві особливі ситуації, за наявності яких кримінальна відповідальність все ж може бути виключена. Одразу зауважимо, що обидві ситуації є

досить гіпотетичними. Перша з цих ситуацій полягає у тому, що внаслідок незалежних від особи обставин вона не має реальної можливості ознайомитися із новим законом. Уявимо, що М. потрапив у дорожньо-транспортну пригоду, внаслідок чого тривалий час перебував у стані коми. Незабаром після одужання він вчинив діяння, яке було криміналізовано (визнано злочином) під час його хвороби. Зрозуміло, що на нього не може поширюватися згадана вище презумпція знання закону [2]. Друга ситуація пов'язана з порушенням передбачених Конституцією України норм законодавчого процесу. Нагадаємо важливе її положення: закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними (ст. 57). На практиці бувають випадки, коли в «прикінцевих положеннях» нового закону написано, що він набирає чинності, припустимо, з 1 січня наступного року. Але в дійсності цей закон з якихось об'єктивних чи суб'єктивних причин опубліковано в офіційному друкованому засобі масової інформації пізніше, наприклад, 4 лютого. Законодавець зазначає, що закон не може набрати чинності раніше дня його опублікування (ст. 94 Конституції України). Уявимо, що новий закон, про який ідеться, вводить кримінальну відповідальність за скоєння певного діяння. Не вважаючи це діяння злочином, Б. вчиняє його, приміром, 20 січня згаданого року. Зрозуміло, що він не підпадає під дію зазначеної нової кримінально-правової норми [2].

Помилка у кваліфікації злочину також відбиває недостатню обізнаність особи про чинний кримінальний закон. Приміром, вчиняючи насильницькій грабіж, винний вважає, що скоює розбій (ч.2 ст. 186, ч. 1 ст. 187 КК). Нагадаємо, що розбій є більш небезпечним злочином, ніж грабіж. Наведемо інший приклад. Злочинець вчиняє ненасильницький грабіж, так званий «ривок», вважаючи своє діяння крадіжкою (ч. 1 ст. 186, ч. 1 ст. 185 КК). Зауважимо, що грабіж вважається небезпечнішим у порівнянні з крадіжкою злочином. Зробимо висновок. В обох прикладах, про які ішлося, особа правильно розуміла, що її діяння заборонено кримінальним законом, але помилилася в кваліфікації скоєного. Тож у першому випадку злочинець відповідатиме за грабіж, а не за розбій. У другій ситуації його також буде притягнуто до кримінальної відповідальності за грабіж, а не за крадіжку. *Помилка в характері покарання* полягає в неправильному уявленні

особи про вид та (або) розмір покарання, що загрожує їй за вчинений злочин. Приміром, злочинець може правильно оцінювати своє діяння як таке, що суперечить кримінальному закону, проте помилково вважати, що за нього не передбачено покарання у виді позбавлення волі. Тож можна зробити загальний висновок, що юридична помилка відбиває недостатню правову освіченість людини і за загальним правилом не впливає на кримінальну відповідальність і покарання [2].

Фактична помилка полягає у неправильному уявленні особи про фактичні об'єктивні ознаки вчинюваного нею діяння. Припускаючись такої помилки, винний правильно оцінює юридичне значення свого діяння, розуміє його злочинний характер. Залежно від того, щодо яких ознак об'єктивної сторони злочину помиляється особа, розрізняють наступні види фактичної помилки: в об'єкті злочину, в предметі злочину, в характері діяння, у причиновому зв'язку, в особі потерпілого [2]. *Помилка в об'єкті злочину* – це неправильне уявлення винного про характер суспільних відносин, на які посягає його діяння. Злочинець спрямовує свою дію або бездіяльність на заподіяння шкоди одному об'єкту, але внаслідок його помилки вона завдається іншому об'єкту. Приміром, намагаючись викрасти наркотичні засоби, Н. вночі проникає до аптеки. Проте помилково він заволодіває ліками проти застуди. Тож у наведеному прикладі Н. усвідомлював, що посягає на відносини в сфері обігу наркотичних засобів і бажав цього (ст. 308 КК). Однак внаслідок помилки він в реальності заподіяв шкоду відносинам власності (ст. 185 КК). Для кращого розуміння сказаного слід згадати, що в Особливій частині КК законодавець згрупував злочини за родовим об'єктом. Згадані статті 185 і 308 входять до різних – відповідно шостого і тринадцятого – розділів Особливої частини КК, з назвами яких доцільно у даному випадку ознайомитися. Постає питання, як кваліфікувати діяння Н., про яке ішлося? Для цього треба згадати, що об'єкт злочину є тією ознакою його складу, яка насамперед визначає характер суспільної небезпечності діяння та його правильну правову оцінку. Як бачимо, Н. вчиняв крадіжку, маючи прямий умисел на викрадення наркотичних засобів. Отже, він відповідатиме за закінчений замах на їх викрадення (ч. 2 ст. 15 і відповідна частина ст. 308 КК). Для закріплення викладеної інформації про помилку в об'єкті злочину наведемо ще один приклад. Бажаючи знищити будинок адвоката, щоб помститися за його про-

фесійну діяльність, К. помиляється адресою і підпалює домівку іншої людини. У даному випадку діяння злочинця спрямоване на порушення відносин у сфері нормальної діяльності органів правосуддя (ст. 399 КК). Але помилково шкоду заподіяно відносинам власності (ст. 194 КК). Для кращого розуміння сказаного доцільно порівняти назви розділів XVIII і VI Особливої частини КК, які містять зазначені статті. Як правильно кваліфікувати дію згаданого К.? Знову ж звернемо увагу на чітку визначеність прямого умислу зловмисника – він бажає помститися захисникові не на побутовому ґрунті, не на тлі особистих неприязних стосунків. Злочинець прагне розквитатися з адвокатом у зв'язку з його професійною діяльністю, але помиляється. Тож він відповідатиме за закінчений замах на знищення майна захисника (ч. 2 ст. 15 і ч. 2 ст. 399 КК).

Помилка в об'єкті злочину часто пов'язана з *помилкою в предметі злочину*. Остання впливає на правову оцінку вчиненого діяння лише тоді, коли предмет є обов'язковою ознакою певного складу злочину. У більшості випадків помилка в предметі злочину породжує помилку в об'єкті злочину. Так було в наведених вище прикладах із крадіжкою з аптеки ліків проти застуди і помилковим підпалом будинку адвоката. Проте в деяких випадках помилка в предметі злочину не пов'язана з помилкою в об'єкті злочину і має самостійне значення при кваліфікації. Проілюструємо сказане. Припустимо, Т. бажав вкрасти з музею золоту статуетку вартістю 800 тис. грн., але помилково викрав її копію, яка вартує 5 тис. грн. Він відповідатиме за закінчений замах на крадіжку в особливо великих розмірах (ч. 2 ст. 15 і ч. 5 ст. 185 КК). Здійснюючи кваліфікацію вчиненого Т. діяння, слід керуватися спрямованістю його умислу. Необхідно також взяти до уваги, що він не помилився в характері суспільних відносин, яким завдав шкоду. Крадіжка золотої статуетки та її відносно дешевої музейної копії – однорідні діяння, що входять до групи злочинів проти власності.

Помилка в характері діяння має два різновиди. Перший. Особа помилково вважає, нібито в її дії або бездіяльності наявні фактичні ознаки, які утворюють об'єктивну сторону конкретного злочину. Другий різновид. Особа, навпаки, робить неправильний висновок про відсутність в її діянні зазначених ознак [2]. Наведемо класичний приклад, що ілюструє перший різновид помилки у характері діяння. Ма-

ти новонародженої дитини, бажаючи позбутися неї, кидає немовля у водоймище. Проте патологоанатом установив, що дитина народилася мертвою, але жінка цього не усвідомлювала. Постає питання правової оцінки її поведінки. Як бачимо, вважаючи немовля живим, мати діяла з прямим умислом на вбивство. Тому, якщо вона буде визнана осудною і до вчинення цього злочину їй виповнилось хоча б 14 років, кримінальна відповідальність настане за ст. 117 КК. Але враховуючи те, що смерть дитини не знаходиться у причиновому зв'язку з вчиненим матір'ю діянням, вона відповідатиме за замах на вбивство. Наведемо приклад, що ілюструє другий різновид помилки в характері діяння. Уявимо, що мати новонародженої дитини, про яку ішлося, вважає, що її дитина народилася мертвою. Не бажаючи розголосу, вона закопує немовля. Пізніше з'ясувалося, що дитина насправді була живою і внаслідок помилки жінка позбавила її життя. Кваліфікуємо дії матері. Як бачимо, умисел на вчинення вбивства відсутній. Тож винна підлягатиме кримінальній відповідальності за вбивство через необережність (ст. 119 КК). Жінка не передбачала можливості настання смерті дитини від своїх дій, але повинна була і могла такий наслідок передбачити [2].

Помилка у причиновому зв'язку. Насамперед зазначимо, що така помилка можлива лише у випадках, коли вчиняються злочини з матеріальним складом. Нагадаємо, що ідеться, зокрема, про вбивство, заподіяння тілесного ушкодження, крадіжку, грабїж, шахрайство. Як зазначалося вище, матеріальні злочини вважаються закінченими з моменту настання передбачених КК суспільно небезпечних наслідків. Об'єктивна сторона злочинів з матеріальним складом включає в себе таку ознаку як причиновий зв'язок між діянням і наслідками. Отже, *помилка у причиновому зв'язку* – це неправильне уявлення особи про дійсний розвиток такого зв'язку між вчинюваним нею суспільно небезпечним діянням і аналогічними за характером його наслідками. Приміром, намагаючись вбити знайомого, злочинець дав йому разом з їжею отруту сповільненої дії. Потерпілий незабаром вийшов на вулицю, через необережність потрапив під машину і від отриманих травм помер. Отруйник відповідатиме за замах на вбивство, тому що смерть знайомого не знаходиться у причиновому зв'язку з його діями. У наведеному прикладі дійсний розвиток причинового зв'язку істотно розійшовся з тим, як його уявляв собі злочинець. Кримінальне право

не вимагає, щоб винний усвідомлював причиновий зв'язок у всіх деталях. Правове значення має лише така помилка злочинця, що має суттєвий характер, як у цьому прикладі. Для кращого розуміння сказаного змоделюємо ще одну ситуацію. Бажаючи позбавити потерпілого життя пострілом у серце, вбивця робить його у відповідну ділянку грудної клітини. Проте куля не влучає у серце і смерть настає від сильної крововтрати внаслідок поранення артерії. У цьому випадку теж є певна невідповідність між передбачуваним і дійсним розвитком причинового зв'язку. Але така помилка винного не має істотного характеру, бо у загальних рисах він правильно уявляв смерть потерпілого від поранення життєво важливих органів. Тож якщо особа, яка робила постріл, не буде визнана неосудною і досягла 14 років, вона відповідатиме за закінчений злочин – умисне вбивство. Зробимо висновок. Помилка у причиновому зв'язку виключає кримінальну відповідальність особи за суспільно небезпечний наслідок, якщо має місце суттєва розбіжність між фактичним і передбачуваним розвитком цього зв'язку. При цьому не виключається її відповідальність за замах на той ж самий злочин [2].

Помилка в особі потерпілого полягає в умисному заподіянні шкоди одній людині, помилково прийнятій за іншу. Приміром, бажаючи заподіяти тяжке тілесне ушкодження громадянину С., злочинець у темряві завдає удар ножем громадянину В. Така помилка не може впливати на форму вини і відповідальність, бо життя кожної людини однаково охороняється законом (ст. 3 Конституції України). В наведеному прикладі винний не помилявся у тому, що посягає на здоров'я людини. Тож відповідальність настане за закінчений злочин – умисне заподіяння тяжкого тілесного ушкодження (ч. 1 ст. 121 КК). Помилку в особі потерпілого слід відрізнити від деяких схожих на неї випадків помилки в об'єкті злочину. Уявимо, що після відбуття покарання Н. вирішив помститися судді, який свого часу постановив обвинувальний вирок. Пізно ввечері Н. чекає на «кривдника» біля його будинку і завдає потерпілому смертельний удар ножем. Проте виявляється, що злочинець помилився і вбив іншу людину. У цьому випадку мала місце помилка не в особі потерпілого, а в об'єкті злочину, про що ішлося вище. Як бачимо, Н. спрямовував свої дії не лише проти життя, а й на заподіяння шкоди правосуддю. Тож він відповідатиме не за закінчений злочин – умисне вбивство, а за замах на нього (ч. 2 ст. 15

і ст. 379 КК). Дещо змінимо наведений приклад. Припустимо, що той же Н. вирішив помститися судді не у зв'язку з його професійною діяльністю, а на ґрунті неприязних особистих стосунків. У цьому випадку помилкове умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині підлягає кваліфікації за правилами помилки в особі потерпілого [2]. Винний відповідатиме за закінчений злочин – умисне вбивство (ч. 1 ст.115 КК). Його об'єктом є життя. При цьому дії злочинця не були спрямовані проти правосуддя.

Від помилки в особі потерпілого необхідно також відрізнити випадки так званого *відхилення дії*, що схожі на зазначену помилку. При відхиленні дії винний спрямовує свою злочинну активність на заподіяння шкоди одній особі, однак з незалежних від нього причин, а не внаслідок його помилки, вона спричиняється іншій особі. Приміром, Д. вирішив вбити К. Сховавшись неподалік від будинку останнього з рушницею, Д. побачив, що К. виходить на ганок. Зловмисник поцілів у потерпілого, але раптом, випереджаючи К., на ганок вибігла його малолітня дочка. Пролунав постріл, однак куля влучила у дівчину, заподіявши їй смертельне поранення. Оскільки в діях Д. не було помилки в особі потерпілого, то кваліфікація буде здійснюватися за іншими правилами. Отже, стрілець відповідатиме за спрямованістю умислу – за замах на умисне вбивство К. Стосовно питання про відповідальність Д. за позбавлення життя згаданої дівчини можливі три варіанти правової оцінки його дій залежно від обставин справи. По-перше, Д. може відповідати за її вбивство з непрямым умислом (ч. 1 ст. 115, ч. 3 ст. 24 КК). По-друге, не виключається звинувачення його у вбивстві дівчини через необережність (ст. 119, 25 КК). По-третє, можлива ситуація, коли кримінальна відповідальність за спричинення їй смерті не настане через наявність так званого казусу (випадку), про який ітиметься далі [2].

5.3. Казус (випадок)

Нагадаємо, що однією з форм вини є необережність. Видом необережності є, зокрема, злочинна недбалість. Вона має місце, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити (ч. 3 ст. 25 КК). Від злочинної недбалості слід відрізнити так званий «казус» («випадок»). Він є видом психічного

ставлення людини до суспільно небезпечних наслідків свого діяння. Як зазначає В.І. Борисов, казус має місце тоді, коли *зазначені наслідки перебувають у причиновому зв'язку з дією або бездіяльністю особи, яка однак не передбачала і не могла їх передбачити* [1]. Казус у судовій практиці зустрічається нерідко. Актуальність пов'язаних з ним питань є високою, бо йдеться про наявність або відсутність вини у поведінці людини. Найчастіше казус зустрічається у справах із заподіяння шкоди життю та здоров'ю людини, зокрема, пов'язаних з виробничим травматизмом. На відміну від злочинної недбалості казус характеризується відсутністю в особи можливості передбачити суспільно небезпечні наслідки свого діяння через суб'єктивні особливості або специфічну обстановку, в якій воно вчиняється (табл. 5.1). У першому випадку у людини могли бути відсутні необхідні знання, навички або досвід. Також особа могла мати певну хворобу або слабкі розумові здібності. У другому випадку вона не могла передбачити суспільно небезпечні наслідки свого діяння через особливості місцевості, ступінь її освітлення та інші зовнішні об'єктивні фактори [1]. Наведемо класичний приклад із судової практики. Б. і Ф. йшли польовою дорогою. Запалюючи, Б. кинув у зарослий травою кювет палаючий сірник, який потрапив у бочку з-під бензину, що там лежала. Внаслідок цього стався вибух, бо запалав бензин, який залишився у бочці. Її дном, що вилетіло, було заподіяно тяжке тілесне ушкодження Ф. У той же час Б. від вибуху не постраждав. Він не передбачав можливості спричинення шкоди Ф. і не міг її передбачити. Слід звертати увагу на те, що казус виключає юридичну, у тому числі кримінальну, відповідальність через відсутність вини і відповідно складу злочину у вчиненому особою діянні [1]. Повернемося до наведеного вище прикладу, що ілюструє поняття відхилення дії. Якщо в описаній ситуації Д. не передбачав і не міг передбачити відхилення дії та заподіяння смерті дівчині, то його відповідальність за цю шкоду виключається [2].

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Що таке змішана форма вини? Схарактеризуйте дві групи злочинів із змішаною формою вини. У чому полягає значення змішаної форми вини? Що у кримінальному праві розуміють під помилкою? Які види помилки Вам відомі? Дайте визначення юридичної помилки. Назвіть і схарактеризуйте види юридичної помилки. У чому полягає фактична помилка? Назвіть види фактичної помилки. Що таке помилка в об'єкті злочину? Схарактеризуйте помилку в характері діяння. Розкрийте зміст поняття «помилка у причиновому зв'язку». Що таке помилка в особі потерпілого? Поясніть поняття «відхилення дії». Визначте поняття «казус» («випадок»). У чому полягає його правове значення?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Одні злочини можуть бути тільки умисними, другі – лише необережними, треті – як умисними, так і необережними.
- Змішана форма вини характеризується неоднаковим психічним ставленням особи у формі умислу або необережності до різних об'єктивних ознак – діяння і наслідків – одного й того ж злочину.
- За наявності змішаної форми вини важливо зробити правильний висновок, яким у цілому є вчинений злочин – умисним чи необережним.
- Змішана форма вини є характерною для злочинів з матеріальним складом.
- Значення змішаної форми вини полягає у тому, що вона дає можливість: здійснити правильну кваліфікацію злочину; точніше визначити ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння; відмежувати схожі склади злочинів.
- Під помилкою у кримінальному праві розуміється неправильне уявлення особи про юридичні властивості або фактичні ознаки вчинюваного нею діяння.
- Юридична помилка полягає в неправильній правовій оцінці особою вчинюваного нею діяння.

- Помилка в злочинності діяння полягає в тому, що: особа вважає своє діяння злочином, а закон – ні; законодавець визначає вчинене діяння як злочин, а особа не усвідомлює, що скоїла злочин.

- Помилка в кваліфікації злочину полягає в тому, що особа вважає вчинюване нею діяння певним злочином, а закон визначає це діяння як інший злочин.

- Помилка в характері покарання полягає в неправильному уявленні особи про вид і (або) розмір покарання, що передбачені за вчинений нею злочин.

- Фактична помилка полягає в неправильному уявленні особи про фактичні об'єктивні ознаки вчинюваного нею діяння.

- Помилка в об'єкті злочину полягає в неправильному уявленні особи про характер суспільних відносин, на які посягає її діяння.

- Помилка в характері діяння полягає в тому, що особа помилково вважає, наче в її діянні наявні або відсутні фактичні ознаки, які утворюють об'єктивну сторону конкретного злочину.

- Помилка в причиновому зв'язку полягає в неправильному уявленні особи про дійсний розвиток такого зв'язку між вчинюваним нею суспільно небезпечним діянням і аналогічними за характером його наслідками.

- При відхиленні дії винний спрямовує свою злочинну активність на заподіяння шкоди певній особі, однак з незалежних від нього причин, а не внаслідок помилки, вона спричиняється іншій особі.

- Казус (випадок) має місце тоді, коли суспільно небезпечні наслідки перебувають у причиновому зв'язку з діянням особи, яка однак не передбачала й не могла їх передбачити.

3. Проаналізуйте ситуації

- На прохання Гната Федір дістав наркотичну речовину і продав її замовникові наступного дня, коли вони разом поїхали купатися у річці. Відпочиваючи, молодики розпивали спиртні напої. Коли випивка закінчилася, Гнат вжив згадану наркотичну речовину і незабаром втратив свідомість. Спроби Федора привести його до тями не мали успіху. Вважаючи, що Гнат помер від наркотиків Федір злякався відповідальності. Користуючись тим, що вони відпочивали в безлюдному місці, Федір скинув Гната з крутого берега у річку. Таким чином

він бажав інсценувати нещасний випадок. Пізніше судово-медична експертиза встановила, що смерть Гната настала від утоплення.

Кваліфікуйте дії Федора. Якого виду помилки він припустився? Схарактеризуйте її правове значення.

- Порušуючи правила дорожнього руху, водій вантажівки Петренко вночі за містом вчинив наїзд на пішохода. Від отриманих при цьому травм той одразу помер. Не зрозумівши в темряві цієї обставини, Петренко вирішив позбавитися небажаного свідка. Вважаючи, що потерпілий лише втратив свідомість, водій відтягнув його з шосе на узбіччя. Після цього він наніс пішоходові кілька, на його думку смертельних, ударів монтировкой по голові. Тіло пішохода Петренко сховав у лісосмузі.

Кваліфікуйте дії Петренка. Якого виду помилки він припустився? Схарактеризуйте її правове значення.

- Під час літнього відпочинку у бабусі 15-річний Павло і його 16-річний брат Василь виявили у лісі скарб. Він складався з рідких золотих монет XVII ст. Павло запропонував приховати їх, а згодом продати ювелірам або колекціонерам. Василь, посилаючись на кінофільм «Діамантова рука», сказав, що будь-які скарби належать державі. Особи, які знайдуть їх, мають право на 25 % вартості скарбу. Хлопці вирішили порадитися зі знайомим студентом юридичного факультету. Той повідомив, що відповідно до законодавства України особа, яка виявила скарб, є його власником. Упевнившись у правомірності своєї поведінки, Павло і Василь спробували продати монети ювелірові, але той викликав поліцію.

Ознайомтеся зі ст. 193 і 22 КК. Визначте, чи підлягають Павло і Василь кримінальній відповідальності? Якого виду помилка має місце?

- 16-річний Родіон з дозволу батьків зареєструвався як підприємець. Особливої інтенсивності його комерційна діяльність набула влітку під час канікул. Щоб не запізнюватися на ділові зустрічі та встигати робити все заплановане він придбав мотоцикл. Отримавши посвідчення водія, Родіон почав активно використовувати свій новий транспортний засіб. Одного разу, поспішаючи на місце вчинення правочину, він значно перевищив швидкість на відкритій ділянці шосе. Коли на дорогу раптом вибігла дівчинка, Родіон не встиг загальмувати. Потерпіла отримала тяжке тілесне ушкодження.

Кваліфікуйте дії Родіона. Схарактеризуйте суб'єктивну сторону вчиненого ним діяння.

- Під час полювання трапилася трагедія. Порушуючи відповідні правила, недосвідчений мисливець Дмитренко необачливо опинився в кущах на лінії вогню мисливця Ломова. Саме у цей час загонщики виганяли кабанів у бік учасників полювання. Вважаючи, що в кущах, які ворухнуться, знаходиться кабан, Ломов зробив постріл. Внаслідок цього Дмитренко отримав смертельне поранення.

Кваліфікуйте дії Ломова.

- Відпочиваючи на пляжі, Авраменко запропонував Брецьку поборотися. У змагальному запалі останній нахилився, вперся головою у живіт суперника і, охопивши його руками, спробував перекинути через себе. Під час проведення цього прийому Брецько зламав собі шийні хребці, внаслідок чого миттєво настала смерть.

Дайте правову оцінку того, що відбулося.

- Бабуся доручила 16-річному внуку Миколі купити в супермаркеті продукти. Вийшовши з магазину, він намагався йти повільно, бо була ожеледиця. Проте біля свого будинку Микола все ж послизнувся і впав. Падаючи, він зачепив ногою літнього чоловіка. Той теж не втримався на ногах і зламав собі шийку стегна. Лікарська комісія кваліфікувала зазначену травму як тілесне ушкодження середньої тяжкості.

Дайте правову оцінку того, що трапилось.

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. При змішаній формі вини:

а) щодо одних ознак об'єктивної сторони вчиненого злочину має місце умисел, а стосовно інших – необережність;

б) щодо одних ознак об'єктивної сторони вчиненого злочину має місце прямий умисел, а стосовно інших – непрямий умисел;

в) щодо одних ознак об'єктивної сторони вчиненого злочину має місце злочинна самовпевненість, а стосовно інших – злочинна недбалість.

2. Змішана форма вини є характерною для злочинів:

а) з матеріальним складом;

б) з формальним складом;

в) з усіченим складом.

3. Під помилкою в кримінальному праві розуміється неправильне уявлення особи про:

- а) юридичні ознаки вчинюваного нею діяння;
- б) юридичні або фактичні ознаки вчинюваного нею діяння;
- в) фактичні ознаки вчинюваного нею діяння.

4. Юридична помилка відбиває незнання особою закону і:

- а) за загальним правилом не впливає на кримінальну відповідальність та покарання;
- б) не впливає на кримінальну відповідальність та покарання;
- в) впливає на кримінальну відповідальність та покарання.

5. Казус (випадок):

- а) виключає кримінальну відповідальність;
- б) за загальним правилом виключає кримінальну відповідальність;
- в) пом'якшує кримінальну відповідальність.

6. Казус має місце тоді, коли суспільно небезпечні наслідки перебувають у причиновому зв'язку з дією або бездіяльністю особи, яка:

- а) не передбачала можливості їх настання;
- б) не передбачала і не могла передбачити можливість їх настання;
- в) не передбачала можливості їх настання внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки.

5. Обговоріть проблему

На засіданні гуртка «Правознавець» Василь зробив повідомлення на тему «Казус (випадок) як вид психічного ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків свого діяння». Свій виступ Василь закінчив висновком, що казус виключає юридичну, у тому числі кримінальну, відповідальність через відсутність вини в поведінці особи. Сергій запитав Василя, чи можна вважати казусом ситуацію, коли внаслідок власної необережності пішохід загинув під колесами автомобіля, водій якого не порушив правил дорожнього руху?

Як би на місці Василя Ви відповіли на це запитання?

6. Наочні додатки

Таблиця 5.1 – Співвідношення казуса та видів необережності

Ознаки	Казус (випадок)	Злочинна недбалість	Злочинна самовпевненість
Інтелектуальна	Особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння.	Особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння.	Особа передбачала (абстрактно) можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння.
Вольова	Особа не могла передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння.	Особа могла і повинна була передбачити можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння.	Особа легковажно розраховувала на відвернення суспільно небезпечних наслідків свого діяння (але розрахунок виявився помилковим).

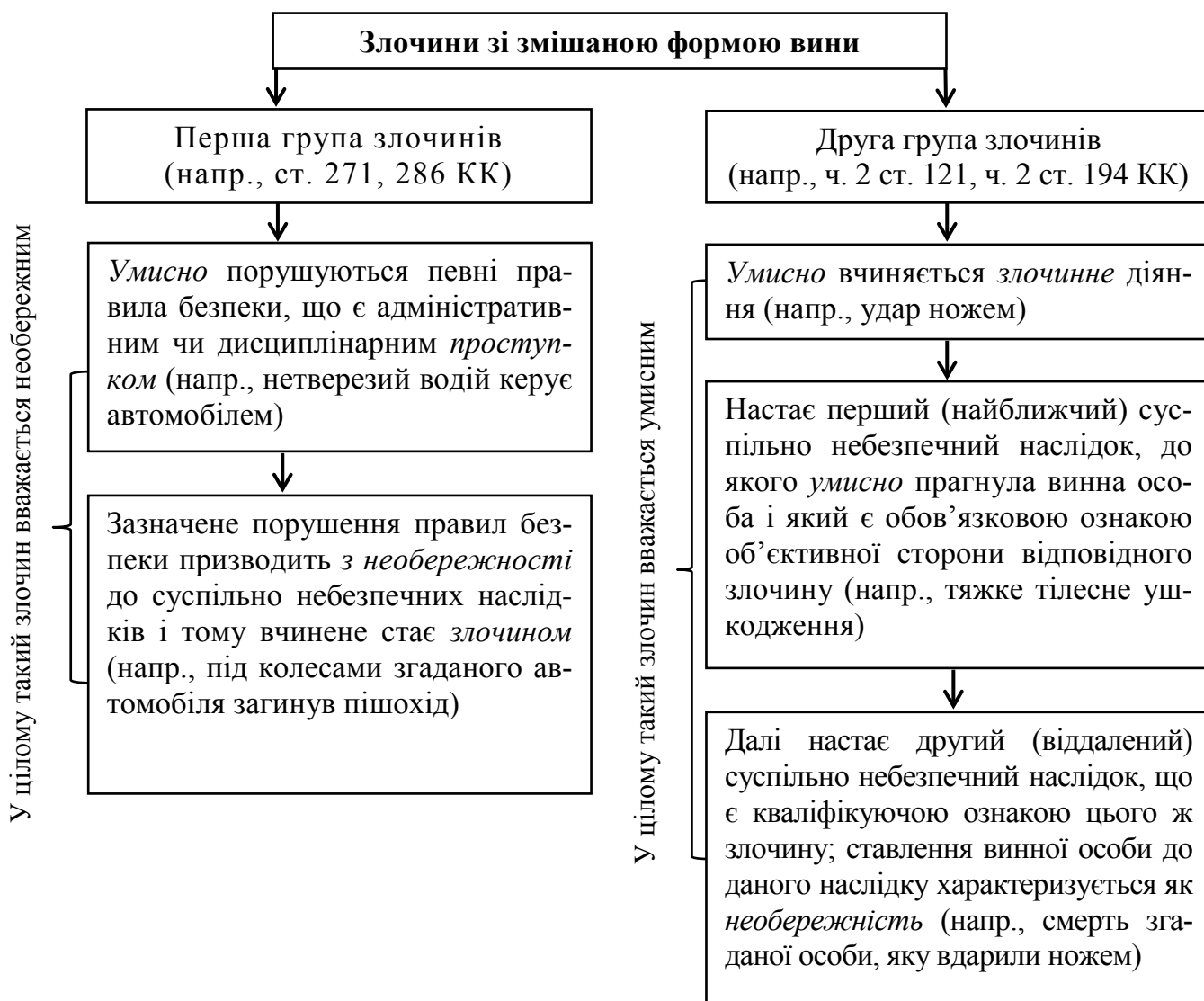

Рисунок 5.1 – Злочини зі змішаною формою вини

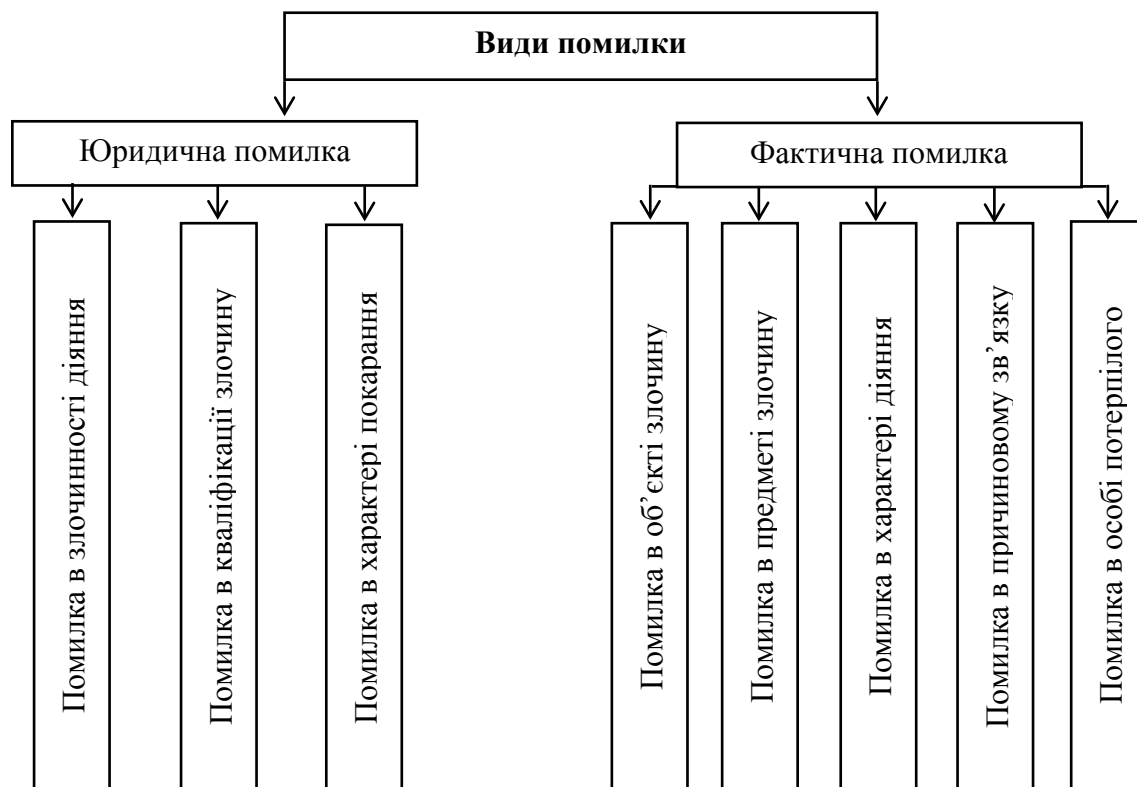

Рисунок 5.2 – Види помилок

7. Використані джерела інформації

1. Борисов В.І. «Випадок». – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 159 – 160.

2. Кривоченко Л.М. Помилка та її значення для кримінальної відповідальності. – Там само, с. 165 – 170.

3. Кривоченко Л.М. Змішана форма вини. – Там само, с. 160 – 162.

4. Кузьменко О. В. Важливі питання вчення про злочин // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2015. – № 6. – С. 26 – 34.

5. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16. 04. 2004 р. №5.

6. СТАДІЇ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Винній особі не завжди вдається закінчити злочин. І часто це породжується причинами, що не залежать від її волі. Приміром, зловмисник придбав зброю для вчинення вбивства, проте був затриманий поліцією. Трапляється також, що роблячи постріл у потерпілого, злочинець хибить. У наведених і подібних випадках постає питання про кримінальну відповідальність особи на певних стадіях злочину. Вивчення пов'язаних з ними основних правових положень є метою цього розділу.

6.1. Поняття стадії злочину

Стадією злочину в теорії кримінального права називають певний етап його вчинення, який відрізняється від інших таких етапів ступенем суспільної небезпечності діяння та реалізації умислу. Приміром, небезпечність поведінки вбивці, який навів пістолет на потерпілого, істотно більша, ніж коли він лише придбав зброю. Як зазначає В.П. Тихий, стадії властиві тільки тим злочинам, які вчиняються з *прямим умислом* [5]. Виокремлюють три стадії злочину: готування до злочину, замах на злочин і закінчений злочин (рис. 6.1). Ознаки готування та замаху передбачені відповідно у статтях 14 і 15 КК, тобто в його Загальній частині, а закінченого злочину – у диспозиціях норм Особливої частини КК. Якщо злочин закінчений, він поглинає попередні стадії й вони не мають самостійного значення, не впливають на кваліфікацію, тобто на кримінально-правову оцінку вчиненого діяння. Приміром, якщо винний таємно викрав чуже майно, то його дії кваліфікуватимуть як закінчений злочин, тобто крадіжку. При цьому злочинця не будуть звинувачувати, приміром, у готуванні до згаданого злочину [5].

6.2. Незакінчений злочин і його види

Незакінчений злочин – це умисне, суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), яке не містить усіх ознак конкретного злочину, бо він не був доведений до кінця з причин, що не залежали від винної особи. Поняття незакінченого злочину охоплює дві стадії злочину – готування та замах, які також називають видами незакінченого злочину (ст. 13 КК). В теорії кримінального права незакінчений зло-

чин ще позначають термінами «попередня злочинна діяльність» та «невдала діяльність у вчиненні злочину» [5]. При незакінченому злочині умисел винного ще не є повністю реалізованим, об'єктивна сторона злочину не має усіх передбачених законом ознак, об'єкту посягання ще не завдана шкода.

6.2.1. Готування до злочину

Законодавець зазначає, що *готуванням до злочину* є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину (ч. 1 ст. 14 КК). На першій стадії злочину дії винної особи ще не спрямовані безпосередньо на його об'єкт. Злочинець ще не здійснює того діяння, яке є ознакою об'єктивної сторони складу злочину. Отже, першим видом готування до злочину є *підшукування засобів чи знарядь* для його вчинення. Ідеться про будь-які дії з придбання, отримання, пошуку засобів чи знарядь. Спосіб такого підшукування може бути як протиправним, так і правомірним. Під *засобами* розуміють предмети матеріального світу, які полегшують вчинення злочину або сприяють його приховуванню. Наприклад, це можуть бути підроблені документи або одурманюючі речовини. *Знаряддя* скоєння злочину – це предмети, призначені для безпосереднього виконання злочинних дій. Ідеться, зокрема, про ніж, яким зловмисник погрожує потерпілому. Засоби і знаряддя вчинення злочину можуть бути спеціально призначені для досягнення злочинної мети. В той же час вони можуть використовуватися і для побутових потреб. У першому випадку злочинець міг здобути сильнодіючу отруту для вбивства, а в останньому – скористатися звичайною сокирою з метою заподіяння тяжкого тілесного ушкодження [5].

Другим видом готування до злочину є *пристосування засобів чи знарядь*. Приміром, зловмисник переробив мисливську рушницю на обріз, щоб непомітно пронести зброю на місце вчинення злочину. Третій вид готування до злочину – *підшукування співучасників*. Останнє виражається у пропозиції іншій особі взяти участь у вчиненні злочинного діяння. Четвертий вид – *змова на вчинення злочину*. Вона може бути усною, письмовою, також виражатися в конклюдентних діях, тобто жестах, міміці, рухах. П'ятий вид готування до злочину – *усу-*

нення *перешкод* для його вчинення. Наприклад, напередодні крадіжки товарів з магазину винний вимикнув сигналізацію. Шостий вид готування до злочину в законі визначено формулою *«інше умисне створення умов для вчинення злочину»*. Ідеться, зокрема, про створення сховища для приховування викраденого. Також зловмисник міг підготувати місце вчинення злочину, сховавши в кущах зброю (рис. 6.2).

Часто студенти і школярі плутають готування до злочину з так званим виявленням умислу. Наприклад, А. в розмові з Б. повідомив, що наступного дня збирається заподіяти В. тілесне ушкодження. При цьому А. не підбурює Б. до спільних злочинних дій. В цій ситуації відсутнє діяння (дія або бездіяльність), без чого не можна говорити про злочин та його стадії. Тому *виявлення умислу*, як зазначалося вище, *не тягне кримінальну відповідальність*. Від нього слід відрізнити такі самостійні злочини як погрозу вбивством або погрозу знищення майна (ст. 129, 195 КК). У цих двох випадках карається не виявлення умислу, а суспільно небезпечне, інформаційне за характером, діяння, яким є погроза [5].

6.2.2. Замах на злочин

Законодавець зазначає, що *замахом на злочин* є вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі (ч. 1 ст. 15 КК). У наведеному визначенні ідеться про таке діяння, яке безпосередньо посягає на об'єкт злочину, створює пряму небезпеку заподіяння йому шкоди. Саме на стадії замаху починається виконання об'єктивної сторони складу злочину [5]. Приміром, винний проник до житла з метою викрадення майна або запустив двигун з наміром завладіти чужим автомобілем. Слід пам'ятати, що на стадії замаху особа з незалежних від себе причин ще не здійснює всіх дій, які утворюють об'єктивну сторону складу злочину, або ще не настають зазначені в законі наслідки. У першому випадку, наприклад, кілер не встиг натиснути на спусковий гачок пістолета. В другій ситуації, намагаючись вбити потерпілого, злочинець зміг завдати йому лише поранення. Тож замах на злочин – це невдала спроба посягання на певні суспільні відносини, що утворюють об'єкт злочину. Причини недоведення злочину до

кінця, як вже було сказано, не залежать від волі винного [5]. Вони можуть бути різними, зокрема, опір жертви, недостатнє вміння користуватися зброєю, затримання злочинця (табл. 6.1). Якщо ж злочин не доведено до кінця з власної волі особи, то замах на нього відсутній внаслідок добровільної відмови при незакінченому злочині, про що ітиметься нижче.

Відповідальність за замах на злочин можлива лише за наявності *прямого умислу* на вчинення *конкретного* злочину. Законодавець поділяє замах на два види: незакінчений та закінчений (рис. 6.3). *Замах на злочин є незакінченим*, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які *вважала необхідними* для доведення злочину до кінця. Приміром, злодій був затриманий в момент проникнення до чужої квартири. Цей вид замаху інколи називають *перерваним*. *Закінчений замах* на злочин характеризується тим, що особа виконала усі дії, які *вважала необхідними* для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі (ч. 2 ст. 15 КК). Наприклад, згаданий вище злодій після проникнення до чужого житла схопив ювелірні прикраси і спробував утекти. Однак під час виходу з квартири він був затриманий. Нагадаємо, що крадіжка вважається закінченим злочином лише тоді, коли винна особа має реальну можливість розпорядитися чужим майном як власним. Тож можна зробити висновок, що поділяючи замах на закінчений і незакінчений, законодавець керувався суб'єктивним критерієм, тобто уявленням злочинця про ступінь здійснення ним злочинного діяння.

У теорії кримінального права замах на злочин також поділяють на придатний та непридатний (рис. 6.4). У свою чергу останній може бути замахом на непридатний об'єкт і замахом з непридатними засобами. *Замах на непридатний об'єкт* має місце тоді, коли об'єкт посягання не має необхідних властивостей або він відсутній, внаслідок чого винний не може довести злочин до кінця. Наприклад, злодій намагається викрасти гроші з сейфу, який виявився порожнім. Могло також статися, що злочинець зробив постріл у труп, вважаючи, що людина спить. *Замах із непридатними засобами* має місце тоді, коли зловмисник помилково або через необізнаність застосовує такі засоби, за допомогою яких неможливо закінчити злочин. Приміром, він спробує отруїти потерпілого речовиною, помилково прийнятою за

отруту. При цьому зазначені засоби можуть бути як абсолютно, так і відносно непридатними для вчинення злочину. *Абсолютно непридатними* вважаються засоби, використання яких за будь-яких обставин не може призвести до закінчення злочину, як в останньому прикладі. *Відносно непридатними* є ті засоби, які лише за певних обставин не можуть призвести до реалізації умислу. Наприклад, винна особа спробує вчинити вбивство, використовуючи мисливську рушницю, що є зіпсованою [5]. Наявність непридатного замаху визнається судовою практикою. Пленум Верховного Суду України роз'яснив, що якщо злодій викрав непридатні вогнепальну зброю або бойові припаси, помилково вважаючи їх такими, що можуть бути використані за призначенням, вчинене слід вважати замахом на викрадення зазначених предметів [3]. Як зазначає В.П. Тихий, замах на непридатний об'єкт і замах з непридатними засобами можуть бути закінченими та незакінченими [5].

Наявність того або іншого виду замаху на злочин суд враховує під час призначення покарання. Закінчений замах за ступенем реалізації умислу ближчий до закінченого злочину і тому він є більш небезпечним, ніж незакінчений замах (табл. 6.4).

6.3. Кримінальна відповідальність за незакінчений злочин

Поняття злочину охоплює *не тільки закінчений злочин, а й готування до злочину та замах на нього*. У всіх цих випадках має місце суспільно небезпечне діяння, передбачене кримінальним законом. Законодавець зазначає, що *підставою кримінальної відповідальності* є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад *передбаченого КК злочину* (ч. 1 ст. 2 КК). Така ж підстава породжує відповідальність і за готування до злочину, і за замах на злочин. В обох випадках має місце склад незакінченого злочину, відповідно склад готування до злочину та замаху на злочин [5]. Законодавець зазначає, що готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 14 КК). Відповідальність за готування до злочину та замах на нього настає відповідно за ст. 14 або 15 КК і за тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин, до якого суб'єкт готувався або на який він вчинив замах. Наприклад, формула кваліфікації діяння особи, яка готувалася до вбивства потерпілого шляхом пострілу з ми-

сливської рушниці, буде такою: ст. 14 і ч. 1 ст. 115 КК. Якщо ж діяння, вчинені зловмисником в процесі готування до певного злочину або замаху на нього, містять ознаки іншого закінченого злочину, кваліфікація здійснюватиметься за цей незакінчений злочин і за сукупністю за конкретний закінчений злочин [5]. Наприклад, злочинець незаконно придбав бойовий пістолет з метою вчинення розбійного нападу, після чого був затриманий. Формула кваліфікації виглядатиме так: ч. 1 ст. 263 і ст. 14 та ч. 1 ст. 187 КК.

6.4. Закінчений злочин

Законодавець зазначає, що закінченим злочином визнається діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК (ст. 13 КК). На стадії закінченого злочину винна особа вже завершила діяння, реалізувала умисел та заподіяла шкоду об'єкту посягання (табл. 6.3, 6.2). Момент закінчення тих або інших конкретних злочинів є різним залежно від конструкції в законі їх складу. Нагадаємо, що злочини з матеріальним складом вважаються закінченими з моменту, коли настав передбачений законом суспільно небезпечний наслідок. Приміром, грабіж є закінченим злочином з моменту, коли у винної особи з'являється реальна можливість розпоряджатися чужим майном як власним (ст. 186 КК). Злочини з формальним складом вважаються закінченими з моменту вчинення діяння незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків. Наприклад, вимагання є закінченим злочином з моменту пред'явлення незаконної вимоги, пов'язаної з погрозою (ст. 189 КК). Злочини з усіченим складом як різновид злочинів з формальним складом вважаються закінченими вже на стадії замаху на злочин або навіть готування до нього. Зокрема, посягання на життя працівника правоохоронного органу є закінченим злочином з моменту замаху (ст. 348 КК).

6.5. Добровільна відмова при незакінченому злочині

Законодавець зазначає, що *добровільною відмовою* від доведення злочину до кінця є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця. Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кри-

мінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину (ст. 17 КК). Тож закон визначає добровільну відмову як підставу, що виключає кримінальну відповідальність, оскільки особа усуває створену нею небезпеку, не дає їй перетворитися на заподіяння шкоди об'єкту посягання.

Постає питання, чи на всіх стадіях злочину можлива добровільна відмова від нього. Зауважимо, що на стадії готування до злочину така відмова завжди можлива. При цьому особа може поводитися як пасивно, так і активно [5]. В першому випадку зловмисник міг виготовити відмички для здійснення квартирної крадіжки, але відмовитися від подальших злочинних дій. В другому випадку він міг ці відмички ще й знищити. На стадії незакінченого замаху на злочин добровільна відмова також завжди можлива. На цій стадії теж достатньо лише утриматися від подальших дій, які були б спрямовані на доведення злочину до кінця. Наприклад, А. з метою вбивства підсипав отруту в їжу потерпілому. Але злякавшись відповідальності, він своєчасно змінив отруєну їжу на безпечну. На стадії закінченого замаху на злочин добровільна відмова можлива лише в тих випадках, коли між злочинним діянням та настанням імовірних суспільно небезпечних наслідків є певний проміжок часу, в межах якого зловмисник контролює розвиток причинового зв'язку та може перешкодити настанню цих наслідків. Наприклад, особа підпалила будівлю, але незабаром загасила вогонь. Зауважимо, що на стадії закінченого замаху добровільна відмова можлива лише у формі активних дій. Якщо ж зазначеного проміжку часу немає або розвиток причинового зв'язку вже закінчився, то добровільна відмова на стадії закінченого замаху неможлива. Наприклад, злочинець з метою заподіяння смерті потерпілому зробив у нього постріл, однак не влучив. В цьому випадку добровільна відмова виключається, бо вже запізно. Винний буде притягнутий до кримінальної відповідальності за закінчений замах на вбивство. В описаній ситуації можлива лише відмова від повторного пострілу. *На стадії закінченого злочину добровільна відмова не є можливою*, оскільки в цей момент вже є всі елементи складу конкретного злочину. Злочинець вже не може усунути створену ним небезпеку заподіяння шкоди об'єкту посягання. Тож «закінчений злочин» і «добровільна відмова» є взаємовиключними поняттями [5]. Добровільну відмову при незакінченому злочині слід відрізняти від так званого діяльного (дійового) каяття. В останньому випадку ідеться про дії винної особи, які свідчать про осуд нею

вже вчиненого злочину і прагнення заглибити його наслідки (рис. 6.5, табл. 6.5). Слід звернути увагу на те, що за діяльного каяття склад конкретного злочину вже є і тому воно розглядається як обставина, що пом'якшує покарання (п. 1, 2, 2¹ ч. 1 ст. 66 КК).

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Визначте поняття «стадія злочину». Які стадії злочину Вам відомі? Що таке незакінчений злочин? Назвіть його види. Дайте визначення поняття «закінчений злочин». У який момент вважаються закінченими злочини з матеріальним, формальним та усіченим складами? Що таке готування до злочину? Які види готування до злочину Ви знаєте? Чим відрізняється готування до злочину від виявлення умислу? Що таке замах на злочин? Назвіть види замаху на злочин, зазначте їхні відмінності. Чим відрізняється замах на злочин від закінченого злочину? Назвіть відмінності замаху на злочин від готування до злочину. Що є підставою кримінальної відповідальності за незакінчений злочин? Як здійснюється кваліфікація незакінченого злочину? На яких стадіях злочину можлива добровільна відмова від доведення злочину до кінця? Які особливості має добровільна відмова від доведення злочину до кінця в порівнянні з діяльним каяттям?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Стадії можуть мати лише ті злочини, які вчиняються з прямим умислом.
- Злочин з матеріальним складом вважається закінченим з моменту, коли настав зазначений в законі суспільно небезпечний наслідок.
- Злочин з формальним складом вважається закінченим з моменту вчинення кримінально караного діяння незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків.
- Злочин з усіченим складом вважається закінченим на стадії готування до злочину або замаху на нього.
- Виявлення умислу є видом готування до злочину.
- Діяльне каяття за загальним правилом пом'якшує покарання.

3. Проаналізуйте ситуації

- Патрульний поліцейський зупинив автомобіль, яким керував нетверезий молодик. Побоюючись позбавлення судом посвідчення водія, правопорушник дав правоохоронцю 300 доларів США. Наступного дня поліцейський дізнався, що молодик є родичем впливової людини і про всяк випадок повернув йому гроші.

Чи підлягає правоохоронець кримінальній відповідальності?

- Раніше судимий Лапіков запропонував приятелю викрасти з квартири своєї колишньої дружини ювелірні прикраси й гроші. Приятель погодився, обумовивши свою участь винагородою в розмірі половини вартості цього майна.

Дайте правову оцінку поведінки зазначених осіб.

- Неповнолітній Дронов пізно ввечері вийшов на вулицю. Зустрівши самотню жінку, він дістав з кишені дуже схожий на справжній іграшковий пістолет і зажадав віддати йому гроші. Потерпіла не розгубилася, вибила з руки хлопця пістолет і втекла.

Кваліфікуйте дії Дронова.

- Безробітний Астеміров з метою таємного заволодіння чужим майном проник до приватного будинку. Знаючи, що господарі на роботі, він почав шукати цінні речі. Знайшовши пляшку горілки, Астеміров випив її. Розслабившись, злодій раптом заснув на канапі. В цьому стані з викраденою валютою його було затримано.

Визначте стадію злочину.

- Двоє зловмисників вирішили вбити потерпілого. Знаючи, що останній не вміє плавати, вони зштовхнули його з моста у глибоке водоймище і втекли. Почувши крики потерпілого і злякавшись відповідальності, один із зловмисників повернувся та врятував йому життя.

Кваліфікуйте дії зазначених осіб. Чи зміниться Ваша правова оцінка, якщо уявити, що той, хто повернувся, витяг із води вже мертвого потерпілого?

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. Закінченим злочином визнається діяння, яке містить:

а) усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК;

б) усі ознаки об'єктивної сторони злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК;

в) усі ознаки конкретного злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК.

2. Законодавець зазначає, що незакінченим злочином є:

а) готування до злочину та незакінчений замах на злочин;

б) готування до злочину та замах на злочин;

в) готування до злочину.

3. Готування до злочину невеликої тяжкості:

а) не тягне за собою кримінальної відповідальності;

б) тягне за собою кримінальну відповідальність;

в) тягне за собою кримінальну відповідальність лише у випадках, передбачених відповідною статтею Особливої частини КК.

4. Замахом на злочин є:

а) вчинення особою умисного діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі;

б) вчинення особою з прямим умислом дій, безпосередньо спрямованих на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі;

в) вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі.

5. Замах на вчинення злочину є закінченим, якщо особа:

а) виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі;

б) не виконала усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, бо злочин не було закінчено з причин, що не залежали від її волі;

в) виконала усі дії, які об'єктивно були необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не повною мірою залежали від її волі.

6. *Замах на вчинення злочину є незакінченим, якщо особа:*

а) з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця;

б) з причин, що залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця;

в) з причин, що залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які утворюють об'єктивну сторону конкретного закінченого злочину.

7. *Кримінальна відповідальність за готування до злочину і замах на злочин настає:*

а) відповідно за ст. 14 і 15 КК;

б) відповідно за ст. 14 або 15 КК і за тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за закінчений злочин;

в) за тією статтею Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за злочин, до якого особа готувалася або на який вчинила замах.

8. *Добровільна відмова при незакінченому злочині є можливою:*

а) лише на стадії готування до злочину;

б) лише на стадіях готування до злочину та незакінченого замаху на злочин;

в) на стадіях готування до злочину, незакінченого та закінченого замаху на злочин.

5. Обговоріть проблему

У КК УСРР 1922 р. зазначалося, що «готуванням до злочину є підшукування, набуття або пристосування знарядь та засобів і створення умов для вчинення злочинів».

Порівняйте це формулювання з поняттям «готування до злочину» в чинному КК (ч. 1 ст. 14). Чим, на Вашу думку, можна пояснити різницю між сучасною та тодішньою позиціями законодавця щодо правової характеристики згаданої стадії злочину?

6. Наочні додатки

Таблиця 6.1 – Співвідношення готування до злочину та замаху на злочин

Готування до злочину	Замах на злочин
<ol style="list-style-type: none">1. Має менший ступінь суспільної небезпеки.2. Створюється опосередкована небезпека об'єкту злочину.3. Створюються умови для вчинення злочину.4. Злочин не доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винної особи.	<ol style="list-style-type: none">1. Має більший ступінь суспільної небезпеки.2. Створюється безпосередня небезпека об'єкту злочину.3. Діяння безпосередньо спрямовано на вчинення злочину.4. Злочин не доведено до кінця з причин, що не залежали від волі винної особи.

Таблиця 6.2 – Співвідношення замаху на злочин та закінченого злочину

Замах на злочин	Закінчений злочин
<ol style="list-style-type: none">1. Відсутні деякі ознаки об'єктивної сторони конкретного злочину.2. Умисел не є повністю реалізованим.3. Об'єкту злочину не завдано шкоди.4. Злочин не доведено до кінця з причин, що не залежали від винної особи.	<ol style="list-style-type: none">1. Є всі ознаки об'єктивної сторони конкретного злочину.2. Умисел є повністю реалізованим.3. Об'єкту злочину завдано шкоди.4. Злочин доведено до кінця.

Таблиця 6.3 – Співвідношення незакінченого та закінченого злочину

Незакінчений злочин	Закінчений злочин
<ol style="list-style-type: none">1. Не містить усіх ознак складу конкретного злочину.2. Умисел не є повністю реалізованим.	<ol style="list-style-type: none">1. Містить усі ознаки складу конкретного злочину.2. Умисел є повністю реалізованим.

<p>3. Об'єкту злочину ще не завдано шкоди.</p> <p>4. Злочинна діяльність припинена з причин, що не залежали від винної особи.</p>	<p>3. Об'єкту злочину вже завдано шкоди.</p> <p>4. Злочинна діяльність повністю здійснена.</p>
---	--

Таблиця 6.4 – Співвідношення незакінченого та закінченого замаху на злочин

Незакінчений замах	Закінчений замах
<p>1. Особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця.</p> <p>2. Є менш небезпечним діянням.</p> <p>3. Є більш віддаленим від закінченого злочину.</p> <p>4. Об'єктивна сторона конкретного злочину виконана меншою мірою.</p> <p>5. Суспільно небезпечний наслідок не міг настати.</p> <p>6. Передбачає менш високий ступінь реалізації умислу.</p> <p>7. Добровільна відмова від доведення злочину до кінця завжди можлива.</p> <p>8. Передбачає менш суворе покарання.</p>	<p>1. Особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, що не залежали від її волі.</p> <p>2. Є більш небезпечним діянням.</p> <p>3. Є ближчим до закінченого злочину.</p> <p>4. Об'єктивна сторона конкретного злочину виконана більшою мірою.</p> <p>5. Суспільно небезпечний наслідок міг настати.</p> <p>6. Передбачає більш високий ступінь реалізації умислу.</p> <p>7. Добровільна відмова від доведення злочину до кінця можлива лише в окремих випадках.</p> <p>8. Передбачає більш суворе покарання.</p>

Таблиця 6.5 – Співвідношення добровільної відмови та діяльного каяття

Добровільна відмова	Діяльне каяття
<p>1. Можлива лише при незакінченому злочині.</p> <p>2. Може виражатися як в діях, так і в бездіяльності особи.</p> <p>3. Можлива лише у злочинах, що вчиняються з прямим умислом.</p> <p>4. Є підставою звільнення від кримінальної відповідальності.</p> <p>5. У діянні особи немає складу конкретного злочину.</p>	<p>1. Можливе як при незакінченому, так і при закінченому злочині.</p> <p>2. Виражається лише в діях особи.</p> <p>3. Можливе як в умисних, так і в необережних злочинах.</p> <p>4. За загальним правилом пом'якшує покарання.</p> <p>5. У діянні особи є склад конкретного злочину.</p>

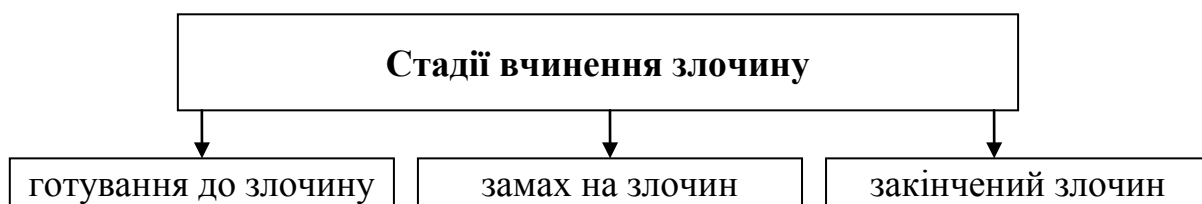

Рисунок 6.1 – Стадії вчинення злочину

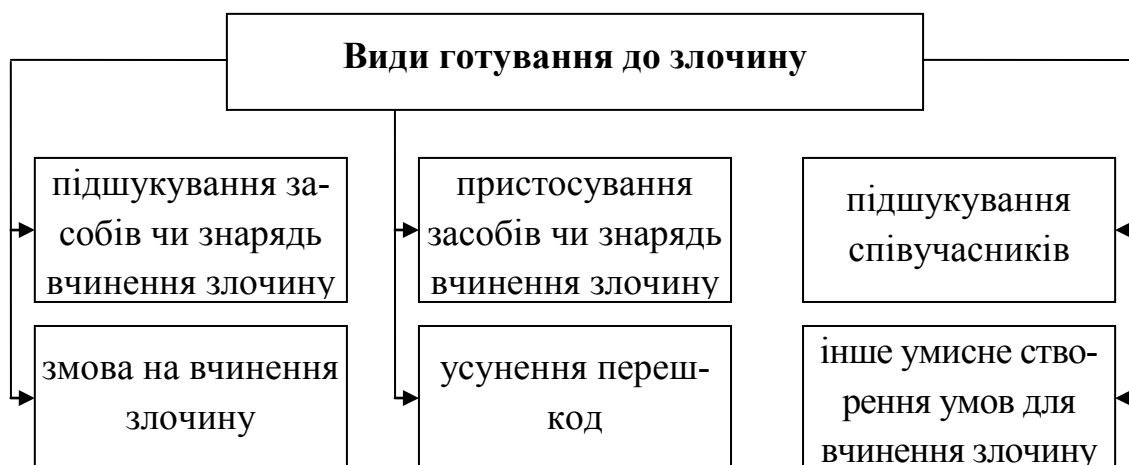

Рисунок 6.2 – Види готування до злочину

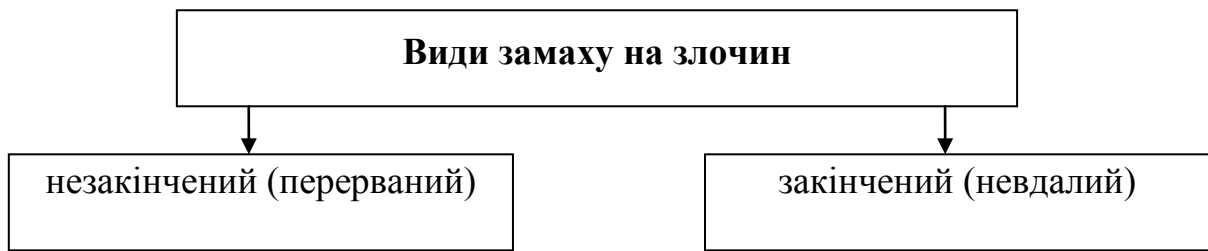

Рисунок 6.3 – Види замаху на злочин

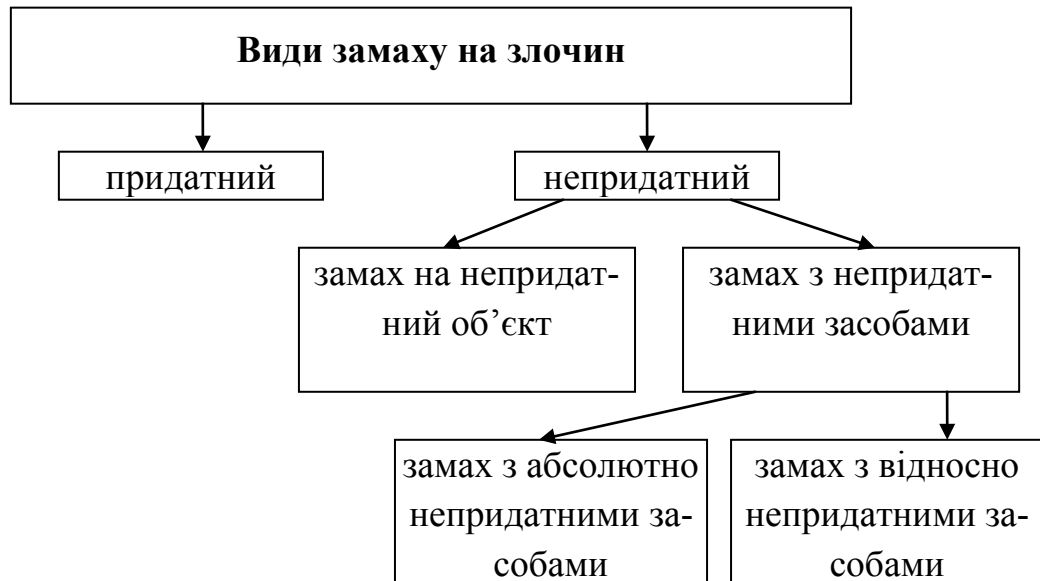

Рисунок 6.4 – Види замаху на злочин

Рисунок 6.5 – Види діяльного каяття

7. Використані джерела інформації

1. Кузьменко О. В. Стадії вчинення злочину // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2013. – № 4. – С. 36 – 40.

2. Маслак Н.В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину. – Х.: Право, 2010. – 232 с.

3. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26. 04. 2002 р. № 3.

4. Тихий В.П., Панов М.І. Злочин, його види та стадії. – К.: Прометей, 2007. – 40 с.

5. Тихий В.П. Стадії злочину. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташица, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 171 – 188.

7. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ СПІВУЧАСТІ У ЗЛОЧИНІ

Злочини часто вчиняються кількома особами, які діють узгоджено і прагнуть спільного результату. Об'єднання зусиль таких зловмисників, яких у кримінальному праві називають співучасниками, полегшує реалізацію їхніх планів, підвищує суспільну небезпечність злочину. Вивчення пов'язаних із зазначеним явищем так званих загальних питань співучасті у злочині є метою цього розділу.

7.1. Значення інституту співучасті в кримінальному праві

Як зазначав М.І. Бажанов, згаданий інститут існує в кримінальному праві України для визначення ступеня вини і відповідальності осіб, які не беруть безпосередньої участі у вчиненні злочину, але мають до нього пряме відношення [1]. Уявимо, що К. підмовив Н. вбити потерпілого чи дав для цього зброю. На підставі норм про співучасть К. буде визнано відповідно підбурювачем або пособником. Якщо б у кримінальному праві не існувало інституту співучасті у злочині, К. уникнув би кримінальної відповідальності (ст. 26 – 31 КК). Досить часто студенти і школярі оцінюють значення співучасті помилово, вважаючи її підставою кримінальної відповідальності. Нагадаємо, що єдиною підставою цього виду юридичної відповідальності є склад злочину. Роль співучасті полягає в іншому. Нерідко вона визначається законодавцем як кваліфікуюча обставина, що тягне більш тяжке обвинувачення. Як приклад наведемо ч. 2 ст. 185 КК. У всіх інших випадках співучасть у злочині вважається обтяжуючою обставиною при призначенні покарання (п. 2 ч. 1 ст. 67 КК).

7.2. Поняття та ознаки співучасті у злочині

Співучасть визначається законодавцем як умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину (ст. 26 КК). Звідси впливають об'єктивні та суб'єктивні ознаки співучасті. Перша група таких ознак пов'язана зі *спільністю дій*, а друга – зі *спільністю умислу* зловмисників. Схарактеризуємо спочатку об'єктивні ознаки співучасті. По-перше, слід мати на увазі, що у злочині беруть участь не просто кілька людей, а два чи більше *суб'єкти злочину*. Тож кожен співучасник повинен бути фізичною, осудною і деліктоздатною особою. Змоделюємо життєву ситуацію. Два п'ятнадцятирічні хлопці

ідуть берегом озера. Випадково вони зустрічають однокласницю і жартома зштовхують її в воду. Дівчина тоне, бо не вміє плавати, про що юнаки не знали. Хлопці не встигають її врятувати. В їхніх діях співучасті немає, бо відсутні принаймні два суб'єкти злочину. Жартівливі дії юнаків призвели до вбивства через необережність (ст.119 КК). Нагадаємо, що кримінальна відповідальність за цей злочин настає з 16 років (ст. 22 КК). По-друге, ролі співучасників можуть бути різними, але кожен з них здійснює внесок у вчинення спільного злочину. М.І. Бажанов порівнював співучасть з оркестром, де кожен музикант веде свою партію, а в результаті лунає мелодія [1]. По-третє, наслідок злочину є неподільним для співучасників. Вони несуть кримінальну відповідальність за цей наслідок незалежно від своєї ролі в злочині. Якщо, приміром, три особи нанесли потерпілому несумісні з життям травми, то кожен з них мусить відповідати за вбивство, а не за одну його третину. У випадку, коли один із зловмисників підкупив вбивцю, а інший надав йому зброю, вони відповідатимуть за вбивство разом із виконавцем. По-четверте, спільність дій передбачає опосередкований причиновий зв'язок між діями співучасників і злочином, що вчинив виконавець. Діяльність кожного співучасника передує злочину, вона створює для виконавця реальну можливість його вчинити. Наприклад, А. до вчинення Б. розбійного нападу обіцяє йому сховати протиправно набуте чуже майно. Бачимо, що дії першого – заздалегідь обіцяне переховування предметів, здобутих злочинним шляхом – перебувають у причиновому зв'язку з розбоєм. Тому А. є співучасником, а саме пособником.

Далі схарактеризуємо суб'єктивні ознаки співучасті, пов'язані із спільністю умислу. Насамперед зазначимо, що не буває співучасті в злочинах, вчинених через необережність. Наведемо приклад. Два робітники закінчили працювати на даху багатоквартирного будинку. Переконавшись, що внизу нікого немає, вони спільними зусиллями скидають з висоти вже непотрібну їм важку колоду. Внаслідок цього було смертельно травмовано людину, яка раптом вийшла з під'їзду. Робітники будуть притягнуті до кримінальної відповідальності, але не можуть вважатися співучасниками у злочині. В наведеній ситуації має місце так зване необережне співзаподіяння [1]. Суб'єктивні ознаки співучасті також пов'язані з тим, що умисно діє кожен співучасник. Немає співучасті в ситуації, коли одна особа діє з необережності,

а інша, використовуючи це, вчиняє умисні дії. Приміром, поліцейський необачливо залишає в неналежному місці пістолет. Його знайомий, заволодівши цією зброєю, вчиняє умисне вбивство. В описаній ситуації правоохоронець відповідатиме за недбале зберігання вогнепальної зброї, що спричинило загибель людини (ст.264 КК).

Спільність умислу також означає, що між зловмисниками виникла змова на вчинення конкретного, а не абстрактного злочину. За формою змова може бути усною, письмовою, виражатися в конклюдентних діях, тобто у жестах, міміці, рухах. Саме внаслідок змови діяльність співучасників набуває узгодженого характеру. Також важливо брати до уваги, що кожен з них усвідомлює суспільну небезпечність не лише свого діяння, а й дій виконавця. Співучасник, крім того, передбачає, що в результаті діяльності виконавця настане суспільно небезпечний наслідок. Інакше кажучи, всі співучасники повинні бути поінформованими про злочинні дії виконавця. Приміром, особа вирішила вбити потерпілого і просить у сусіда мисливську рушницю нібито для полювання. В даному разі співучасть виключається, бо сусід не знав про дійсні наміри вбивці [1]. Спільність умислу також обов'язково пов'язана з бажанням всіх співучасників, щоб настали наслідки, до яких прагне виконавець. У злочинах з формальним складом всі зловмисники бажають, щоб виконавець вчинив задуману ними злочинну дію. Ідеться, наприклад, про вимагання або розбій. Важливо зазначити, що організатор злочину, виконавець та підбурювач можуть діяти лише з прямим умислом. Водночас злочинна діяльність співвиконавця і пособника може пов'язуватися також з непрямим умислом. В судовій практиці був випадок, коли слідчий-жінка потрапила на романтичному ґрунті під вплив підслідного. Коли той вирішив вчинити втечу, вона передала йому пістолет. При цьому жінка попросила не використовувати цю зброю. Однак під час втечі винний вбив охоронця. Даючи підслідному пістолет, жінка розуміла, що він може бути використаний. Вона не бажала, але свідомо припускала наслідок у вигляді смерті осіб, які спробують завадити втечі. Наведений приклад ілюструє непрямий умисел в поведінці пособника. Окремо слід сказати, що мотиви співучасників можуть не збігатися. Приміром, наносячи потерпілому тілесні ушкодження, виконавець діє з корисливих мотивів. Водночас підбурювач може мати на меті цьому ж потерпілому помститися [1].

7.3. Види співучасників

Зловмисники, які спільно вчиняють злочин, можуть виконувати однорідні або різнорідні ролі. Законодавець виокремлює чотири види співучасників: виконавець, організатор, підбурювач і пособник (ст. 27 КК). *Виконавцем (співвиконавцем)* є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин. Згадана особа повністю або частково виконує об'єктивну сторону конкретного злочину. Наприклад, при розбої виконавцем є не лише той, хто вилучає майно в потерпілого, а й спільник, який застосовує до нього насильство (ст. 187 КК). Без виконавця немає співучасті, тому що саме він вчиняє спільно задумане. В цьому розумінні виконавець – центральна фігура з-поміж співучасників [1]. Якщо зловмисник для безпосереднього вчинення злочинних дій використовує малолітню дитину або неосудну особу, то саме він визнається виконавцем. У наведеному прикладі дитина чи неосудна особа є своєрідним знаряддям в руках злочинця.

Схарактеризуємо *організатора* злочину. Це особа, яка організовує вчинення злочину (злочинів) або керує його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатор посідає особливе місце з-поміж співучасників, бо спрямовує їхню злочинну активність. Часто студенти і школярі плутають ролі організатора та підбурювача. Зазначимо, що перший здійснює більш складну та багатогранну діяльність. Він, зокрема, об'єднує зловмисників, розподіляє між ними ролі та завдання, визначає майбутню жертву, намічає план злочину, розпоряджається на місці його вчинення. *Організатором* також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею. Крім того, *організатор* може забезпечувати фінансування діяльності згаданих злочинних спільнот. Йдеться, зокрема, про грошове забезпечення виробництва або транспортування наркотиків, зброї, фальсифікованих спиртних напоїв. *Організатором* закон визнає і ту особу, що організувала приховування діяльності організованої групи або злочинної організації. У судовій практиці є, на жаль, приклади, коли працівник правоохоронного органу здійснював організацію укриття злочинного угруповання, набуваючи таким чином ознаки організатора злочину. Додамо, що в великих злочинних спільнотах організатор може навіть не знати особисто виконавця. Але він обов'язково передбачає, що в

результаті його організаторських дій буде вчинено конкретний злочин (злочини) та бажає цього [1].

Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину. Підбурювач викликає у виконавця і часто у пособника рішучість, бажання вчинити конкретний злочин. Не можна вважати підбурюванням, приміром, абстрактну рекомендацію брати участь в злочинах з метою «загартування чоловічого характеру». Підбурювач завжди діє з прямим умислом. Важливо, що впливаючи на виконавця або пособника, підбурювач не пригнічує цілком їхню волю. Остаточне рішення – чи брати участь у вчиненні злочину – залишається за особою, яку підбурюють [1].

Пособник – це особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину. Виокремлюються два види пособництва: фізичне та інтелектуальне. Перший вид може, зокрема, проявлятися в тому, що пособник: надав знаряддя злочину, відмички, зброю, транспорт, кошти; отруїв чи приручив собаку, що охороняє склад; стояв «на варті» неподалік від місця вчинення злочину; викликав в інше місце хазяїна квартири, щоб полегшити вчинення крадіжки; навмисно залишив відчиненими двері сховища; спеціально вимикнув або, навпаки, не вмикав сигналізацію; зберігав гроші, здобуті злочинним шляхом. Інтелектуальне пособництво може, зокрема, проявлятися в тому, що пособник: пояснив яким чином легше проникнути до сховища; порекомендував як можна втягнути у вчинення злочину певних осіб; порадив яким шляхом можна швидше зникнути з місця злочину; підказав як з найменшими зусиллями подолати опір потерпілого. Якщо підбурювач пророджує у виконавця або іншого співучасника рішучість вчинити конкретний злочин, то пособник її зміцнює. Підбурювач впливає на потенційного виконавця активно. Водночас пособник може стимулювати бажання виконавця скоїти конкретний злочин не лише діями, а й своєю бездіяльністю [1].

У злочинній поведінці співучасників можливе поєднання кількох ролей. Наприклад, особа може бути одночасно організатором і виконавцем злочину, підбурювачем і пособником. Згадана обставина враховується судом при призначенні покарання (рис. 7.1).

7.4. Форми співучасті

В теорії кримінального права *формами співучасті* називають об'єднання співучасників, які розрізняються за наявністю розподілу ролей між зловмисниками та за стійкістю суб'єктивних зв'язків між ними [1]. Якщо між співучасниками немає розподілу ролей, то має місце так звана *проста співучасть*. У цьому випадку всі спільники є виконавцями злочину. Таку форму співучасті ще називають *співвиконавством*. Якщо ж між злочинцями є розподіл ролей, то говорять про *складну співучасть* (рис. 7.2). Наведений поділ впливає зі ст. 27 КК. За стійкістю суб'єктивних зв'язків між злочинцями розрізняють такі форми співучасті як: група осіб; група осіб за попередньою змовою; організована група; злочинна організація (ст. 28 КК). Ознаки *групи осіб*: два або більше суб'єкти злочину; спільники діють як співвиконавці; немає попередньої змови, тобто змови, яка виникає до замаху на злочин. Ознаками *групи осіб за попередньою змовою* є такі: два або більше суб'єкти злочину; злочинці можуть діяти як співвиконавці та з розподілом ролей; попередня змова. Ознаки *організованої групи*: три чи більше суб'єкти злочину; попередня домовленість щодо вчинення двох або більше злочинів; стійкість об'єднання; наявність єдиного плану; розподіл функцій між співучасниками; обізнаність всіх спільників із планом вчинення злочину. *Злочинна організація*: п'ять або більше суб'єктів злочину; попередня змова; стійкий та ієрархічний характер об'єднання; безпосереднє вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів; керівництво чи координація злочинної діяльності інших осіб; забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп (рис. 7.3).

7.5. Відповідальність співучасників

Наведемо кілька положень закону щодо правової оцінки поведінки співучасників, на які слід звернути особливу увагу. Перше. При простій співучасті спільники несуть відповідальність як співвиконавці за тією статтею Особливої частини КК, що передбачає вчинений

ними злочин (ч. 1 ст. 29 КК). Приміром, два злочинці, погрожуючи ножем, вилучили ювелірні прикраси у перехожої. Вони відповідатимуть за ч. 2 ст. 187 КК (розбій, вчинений за попередньою змовою групою осіб). При складній співучасті кваліфікація дій співучасників за загальним правилом визначається діянням виконавця. Уявимо, що в наведеній вище ситуації прикраси у жінки вилучив виконавець. Інший зловмисник, підбурювач, умовив його зробити це за винагороду. В цьому разі обидва співники також відповідатимуть за ч. 2 ст. 187, але формула кваліфікації стосовно підбурювача буде додатково включати посилання на ч. 4 ст. 27 КК для позначення його ролі в злочинній спільноті. Таке правило законодавець закріпив у ч. 2 ст. 29 КК. Друге. Об'єктивні та суб'єктивні ознаки, які визначають правову оцінку вчиненого виконавцем злочину, можуть впливати на кваліфікацію дій інших співучасників лише за умови, що вони заздалегідь про них знали (ч. 3 ст. 29 КК). Наприклад, виконавець вчинив вбивство з особливою жорстокістю, а інші співники не знали про застосування ним такого способу вчинення злочину. В цьому випадку останні відповідатимуть за просте вбивство (ч. 1 ст. 115 КК). Водночас виконавець буде притягнутий до відповідальності за кваліфіковане вбивство, бо в його діях є кваліфікуюча обставина (ч. 2 ст. 115 КК). Третє. Пов'язані з особою певного співучасника обставини, що посилюють або пом'якшують відповідальність, не мають значення для кваліфікації дій інших співників. Це правило застосовується навіть тоді, коли останні знали про такі обставини (ч. 3 ст. 29 КК). Наприклад, виконавець вчинив умисне вбивство повторно. Пособник, який йому сприяв і знав про повторність, не несе саме за це більш суворої відповідальності. Четверте. Організатор організованої групи чи злочинної організації підлягає кримінальній відповідальності за всі злочини, вчинені такою групою або організацією, якщо вони охоплювалися його умислом. Інші учасники згаданих злочинних спільнот відповідають лише за злочини, у підготовці або вчиненні яких вони брали безпосередню участь, незалежно від своєї ролі в злочині (ст. 30 КК).

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Дайте визначення поняття «співучасть у злочині». Назвіть ознаки, що характеризують співучасть. Які види співучасників Вам відомі? Назвіть ознаки виконавця (співвиконавця), організатора, підбурювача і пособника. Які Ви знаєте форми співучасті у злочині? Чим відрізняються проста і складна співучасть? Назвіть ознаки групи осіб, групи осіб за попередньою змовою, організованої групи, злочинної організації. Визначте підставу та схарактеризуйте особливості кримінальної відповідальності співучасників.

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Співучасть – це підстава кримінальної відповідальності.
- Якщо одна особа діє з необережності, а інша, використовуючи це, вчиняє умисні злочинні дії, то співучасть відсутня.
- Співучасть можлива за відсутності змови.
- Співучасник повинен бути поінформований про злочинні наміри та дії виконавця.
- Співучасть у злочині можлива не лише з прямим, а й з непрямим умислом.
- Мотиви дій співучасників можуть бути як однаковими, так і різними.
- Пособництво буває фізичним, інтелектуальним і технічним.
- Не може бути співучасті у злочинах, вчинених через необережність.
- Змова за формою може бути усною, письмовою, конклюдентною.

3. Проаналізуйте ситуації

Чи є співучасниками особи, про дії яких ідеться нижче?

• Федченко вирішив купити наркотичні речовини, щоб вигідно їх перепродати. Він замовив ці речовини знайомому, який мав зв'язки в медичних колах. Останній під виглядом наркотиків продав Федченку недорогі ліки проти застуди.

• Неодноразово судимий Боднар часто розповідав приятелю про романтику злочинного способу життя. Одного разу, маючи потребу в грошах, останній вчинив крадіжку.

- Двоє 16-річних хлопців, розважаючись, кілька разів перебігли дорогу, незважаючи на червоне світло світлофора.
- Безробітний Юхнов умовив п'ятикласника за винагороду викрасти з припаркованого автомобіля смартфон, що той і зробив.
- Запізнюючись в аеропорт, Лещенко викликав таксі. Під час подорожі він умовив водія за гарну винагороду порушити швидкісний режим. Не впоравшись з керуванням, водій смертельно травмував пішохода.
- Замковенко розповів Храмцову і Семченку, що був у гостях і бачив у квартирі цінні речі. Він також висловив бажання змінити своє місце роботи, щоб заробляти більше й мати можливість купляти таке ж. Через кілька днів Храмцов і Семченко таємно викрали з тієї квартири смартфон, валюту та дуже дорогі ювелірні прикраси.

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Об'єктивні ознаки співучасті у злочині полягають у тому, що:*

- а) злочин вчинений декількома суб'єктами спільно;
- б) злочин вчинений декількома особами спільно;
- в) злочин вчинений декількома суб'єктами злочину спільно.

2. *Суб'єктивні ознаки співучасті у злочині полягають у тому, що має місце:*

- а) спільна участь у вчиненні злочину;
- б) умисна спільна участь у вчиненні умисного злочину;
- в) спільна участь з прямим умислом у вчиненні злочину.

5. Обговоріть проблему

У статтях 19 і 20 КК УСРР у редакції 1927 р. зазначалося, що співучасники в злочині можуть виконувати три ролі, а саме бути підбурювачами, виконавцями і пособниками. Тодішній законодавець визначав: «підбурювачами вважаються особи, які схилили до вчинення злочину; виконавцями вважаються особи, які брали безпосередню участь у виконанні злочинного діяння, у чому б воно не полягало; пособниками вважаються особи, які сприяли вчиненню злочину порадами, вказівками, усуненням перешкод або іншими способами, а також приховуванню злочинця чи слідів злочину».

Порівняйте ці положення з приписами ст. 27 чинного КК України в частині визначення видів і правової характеристики співучасни-

ків. Знайдіть спільне та відмінності. Чим, на Ваш погляд, можна пояснити різницю між сучасною та тодішньою позиціями законодавця щодо визначення ролей та ознак співучасників у злочині?

6. Наочні додатки

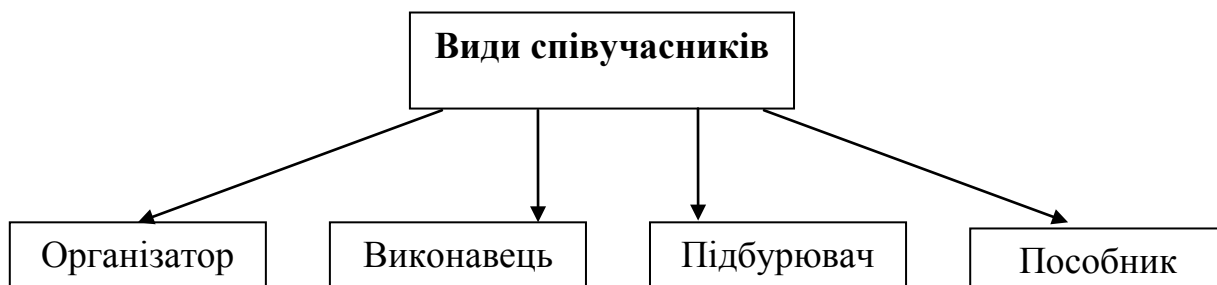

Рисунок 7.1 – Види співучасників

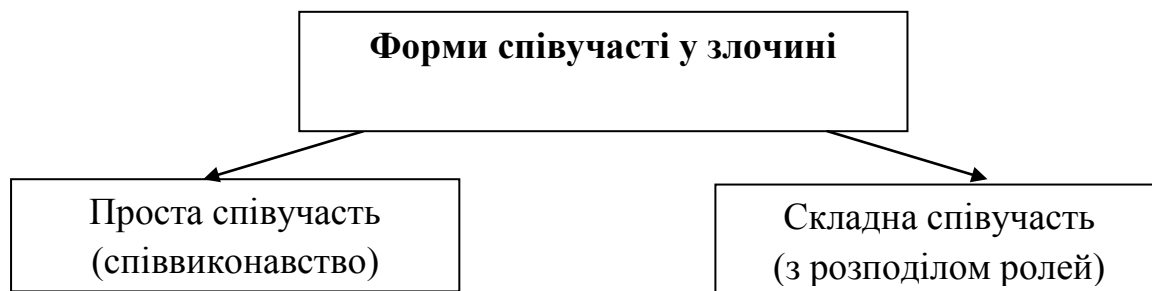

Рисунок 7.2 – Форми співучасті за наявністю розподілу ролей

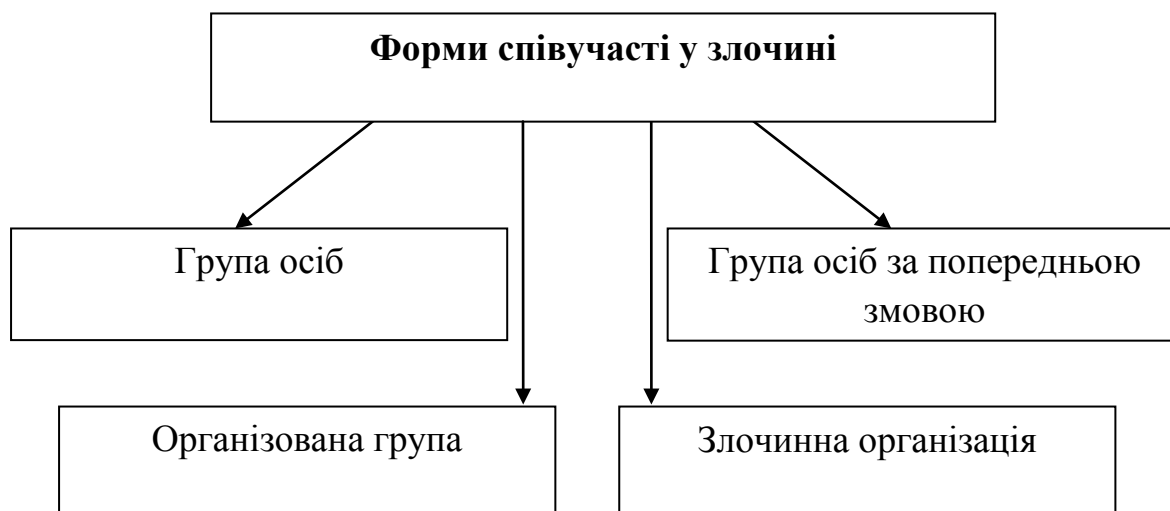

Рисунок 7.3 – Форми співучасті за стійкістю суб'єктивних зв'язків

7. Використані джерела інформації

1. Бажанов М.І. Співучасть у злочині. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І.Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 189 – 208.

2. Кузьменко О. В. Загальні питання співучасті у злочині як об'єкт пізнавальної діяльності школярів // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2012. – № 5. – С. 28 – 31.

3. Новицький Г.В. Поняття і форми співучасті у злочині за кримінальним правом України. – К.: Вища школа, 2001. – 96 с.

4. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27. 02. 2004 р. № 2.

5. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями: постанова Пленуму Верховного Суду України від 23. 12. 2005 р. № 13.

6. Співучасть у злочині // Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Кримінальне право України (Загальна частина)» / Уклад.: В.І. Борисов, М.І. Панов, В.І. Тютюгін та ін. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2010. – С. 65–76.

8. СПЕЦІАЛЬНІ ПИТАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СПІВУЧАСТЬ

Крім загальних положень про співучасть у злочині виокремлюють так звані спеціальні питання відповідальності, пов'язані зі згаданим інститутом кримінального права. Ідеться про: ексцес виконавця; безнаслідкову співучасть; невдале підбурювання; провокацію злочину; добровільну відмову співучасників; співучасть у злочинах із спеціальним суб'єктом. Вивчення пов'язаних із зазначеними питаннями основних правових положень є метою цього розділу.

8.1. Ексцес виконавця

Поняття «*ексцес виконавця*» відбиває ситуацію, коли виконавцем вчинені злочинні дії, що не охоплювалися умислом інших співучасників. Приміром, підбурювач підмовив виконавця побити потерпілого, а виконавець вбив його. В цьому випадку говорять про ексцес, тобто про вихід за межі спільно задуманого. Як зазначав М.І. Бажанов, розрізняють два види ексцесу виконавця – кількісний і якісний [1]. *Кількісний ексцес* має місце у випадку, якщо виконавець вчинив більш небезпечний *однорідний* злочин, як у наведеному прикладі. Кваліфікація при кількісному ексцесі здійснюється в наведеному прикладі таким чином: виконавець відповідає за скоєний ним більш тяжкий злочин, а решта співучасників – за спільно задуманий менш небезпечний злочин. Отже, виконавця буде притягнуто до кримінальної відповідальності за вбивство, а підбурювача – за заподіяння тілесних ушкоджень відповідної тяжкості залежно від спрямованості умислу.

Якісний ексцес має місце тоді, коли виконавець вчиняє на додаток до спільно задуманого інший *неоднорідний* злочин. Наприклад, підбурювач підмовив його скоїти грабіж. Заволодівши ювелірними прикрасами потерпілої, виконавець ще й згвалтував її. В цьому випадку він відповідатиме за грабіж і згвалтування, а підбурювач – лише за грабіж [1]. Тож при ексцесі виконавця кваліфікація здійснюється відповідно до правила: співучасники не підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно не охоплювалося їхнім умислом (ч. 5 ст. 29 КК). Вони відповідають лише за той злочин, що був ними спільно задуманий.

8.2. Безнаслідкова співучасть

Поняття «*безнаслідкова співучасть*» відбиває ситуацію, коли виконавцеві не вдалося вчинити закінчений злочин, він скоїв лише готування або замах і в цей момент його протиправна діяльність була припинена з незалежних від нього причин [1]. Приміром, виконавця затримала поліція, коли він виготовляв відмички для вчинення квартирної крадіжки (готування до злочину). Могло також статися, що, роблячи постріл, виконавець схибив і потерпілому вдалося врятуватися (замах на злочин). Дамо правову оцінку дій співучасників у наведених ситуаціях. Виконавець відповідатиме відповідно за готування до злочину або замах на злочин. Його спільники притягатимуться до кримінальної відповідальності теж відповідно за співучасть у готуванні до злочину або у замаху на злочин залежно від того, на якій з цих стадій була перервана протиправна діяльність виконавця. Законодавець встановив правило: у разі вчинення виконавцем незакінченого злочину інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за співучасть у незакінченому злочині (ч. 4 ст. 29 КК).

8.3. Невдале підбурювання

Поняття «*невдале підбурювання*» відбиває ситуацію, коли потенційний виконавець з тієї чи іншої причини відхиляє пропозицію підбурювача або організатора вчинити конкретний злочин. У цьому випадку не виникає змова на спільне вчинення злочину, тому не може ітися про співучасть [1]. В описаній ситуації потенційний виконавець кримінальної відповідальності не несе, а підбурювач, організатор та інші співучасники відповідають за готування до злочину, який вони бажали вчинити. Їхні дії з підшукування співучасників є ознакою згаданої стадії злочину (ч. 1 ст. 14 КК). При цьому слід пам'ятати, що готування до злочину невеликої тяжкості не тягне за собою кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 14 КК).

8.4. Провокація злочину

Поняття «*провокація злочину*» відбиває ситуацію, коли певна особа підбурює виконавця або інших співучасників до вчинення злочину з метою його (їх) подальшого викриття [1]. В судовій практиці був характерний випадок, який у своїх працях згадував М.І. Бажанов. Сторож сільськогосподарського підприємства запропонував кільком

знайомим таємно від свого директора вивезти з поля додому зібрану напередодні кукурудзу. Коли останні, керуючись корисливим мотивом, почали вантажити мішки з кукурудзою на власний транспорт, він затримав їх за участю інших сторожів. Слідством було встановлено, що сторож бажав показати керівництву свою сумлінність і не мав наміру брати участь в крадіжці. Виникає питання, чи можна вважати його співучасником цього злочину, тобто крадіжки? Для правової оцінки дій сторожа слід врахувати, що мотиви у співучасників злочину можуть бути різними і це не виключає їхньої співучасті в ньому. Тож провокація злочину у вітчизняній судовій практиці розглядається як співучасть у спровокованому злочині [1]. В наведеному прикладі незбігання мотивів злодіїв і сторожа не завадило суду кваліфікувати його дії як поведінку підбурювача до крадіжки. Зауважимо, що в ст. 370 КК встановлена навіть спеціальна відповідальність за провокацію підкупу.

8.5. Добровільна відмова співучасників

Нагадаємо, що *добровільною відмовою* при незакінченому злочині є остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість довести злочин до кінця. Особа, яка добровільно відмовилася від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину (ст. 17 КК). Тож закон визначає добровільну відмову від доведення вже розпочатого злочину до кінця як підставу звільнення від кримінальної відповідальності. Спеціального визначення добровільної відмови співучасників законодавець не дає, відсилаючи у ст. 31 КК до згаданої ст. 17 КК. Звідси випливає, що загальні положення закону про добровільну відмову окремої особи поширюються і на аналогічну поведінку співучасників [1]. Проте при співучасті діє кілька осіб, реалізація спільного умислу яких залежить від поведінки виконавця. Тому кваліфікація дій співучасників за наявності всіх необхідних ознак добровільної відмови має певну специфіку і здійснюється за викладеними нижче правилами [1].

1. Добровільна відмова *виконавця*. Вона розглядається у повній відповідності з положеннями ст. 17 КК без будь-яких особливостей порівняно з аналогічною поведінкою особи, що діє індивідуально. Тож вико-

навіть, який добровільно відмовився від доведення злочину до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо в його діях є склад іншого злочину. Наприклад, підбурювач за винагороду умовив виконавця вбити потерпілого. Пособник передав йому пістолет армійського зразку. Злякавшись відповідальності, виконавець відмовився реалізовувати спільний злочинний умисел. Отже, він звільняється від відповідальності за готування до вбивства. Проте виконавець відповідатиме за придбання та зберігання вогнепальної зброї без передбаченого законом дозволу (ст. 263 КК). Інші співучасники при добровільній відмові виконавця несуть кримінальну відповідальність за готування до злочину або замах на злочин залежно від того, на якій з цих стадій він припинив злочинні дії (ч. 1 ст. 31 КК). Приміром, підбурювач умовив виконавця підпалити будинок, а пособник надав йому бензин. Прийшовши на місце вчинення злочину, усвідомлюючи можливість здійснити задумане, виконавець за власною волею вирішив цього не робити. Тож кримінальній відповідальності він не підлягатиме. Водночас підбурювач і пособник відповідатимуть за незакінчений замах на умисне знищення чужого майна шляхом підпалу (ч. 2 ст. 194 КК).

2. Добровільна відмова *співвиконавця*. Судова практика виходить з того, що добровільна відмова співвиконавця полягає в такій його поведінці, яка унеможлиблює закінчення злочину іншими співвиконавцями. Спочатку проаналізуємо ситуацію, коли співвиконавець відмовився від доведення злочину до кінця на стадіях *готування до злочину* або *незакінченого замаху на злочин*. Отже, поводячись активно, він може своєчасно повідомити правоохоронні органи або попередити потерпілого. Пасивний варіант поведінки співвиконавця при добровільній відмові можна проілюструвати таким прикладом. Декілька зловмисників домовилися разом вчинити квартирну крадіжку. Один із них виготовив відмички, але, злякавшись відповідальності, не пішов на місце вчинення злочину. Внаслідок цього інші виконавці не змогли проникнути до квартири. В обох зазначених випадках співвиконавець, в поведінці якого є ознаки добровільної відмови від доведення злочину до кінця, звільняється від кримінальної відповідальності. Решта виконавців відповідатимуть залежно від стадії злочину, на якій мала місце добровільна відмова співвиконавця. Повернемося до прикладу з квартирною крадіжкою, що не відбулася. В даному випадку виконавці будуть притягнені до відповідальності за готування до крадіжки, поєдна-

ної з проникненням у житло (ч. 3 ст. 185 КК). Якщо ж решта виконавців у цьому прикладі, не маючи відмичок, викрадуть з квартири майно іншим способом, то співвиконавець, що добровільно відмовився, все одно звільняється від кримінальної відповідальності через відсутність в його поведінці причинового зв'язку з вчиненим злочином.

Проаналізуємо ситуацію, в якій співвиконавець добровільно відмовився від доведення злочину до кінця на стадії *закінченого замаху*, коли він активними діями запобіг настанню суспільно небезпечного наслідку. В судовій практиці був випадок, коли два співвиконавця вирішили вбити потерпілого. Вони зв'язали йому руки, зштовхнули в річку і втекли. Той відчайдушно намагався триматися на воді за допомогою ніг і голосно кликав на допомогу. Злякавшись відповідальності, один із співвиконавців швидко повернувся і витягнув потерпілого живим із води. В його діях були всі необхідні ознаки добровільної відмови при незакінченому злочині, яка включає кримінальну відповідальність (ч. 1 ст. 17 КК). Водночас інший співвиконавець, який в описаній ситуації втік, відповідав за закінчений замах на вбивство. Зазначимо, що на стадії закінченого замаху не є можливою добровільна відмова співвиконавця в формі його пасивної поведінки.

3. Добровільна відмова *організатора і підбурювача*. Вони звільняються від кримінальної відповідальності на підставі добровільної відмови від доведення злочину до кінця лише тоді, коли активними діями попередять вчинення злочину виконавцем. Приміром, згадані особи обеззброїли виконавця, попередили потерпілого або своєчасно повідомили правоохоронні органи. В останньому випадку добровільна відмова буде мати місце навіть тоді, якщо правоохоронцям чомусь не вдалося запобігти злочину. Добровільна відмова організатора та підбурювача у формі їхньої пасивної поведінки виключається.

4. Добровільна відмова *пособника*. Вона може виражатися як у його діях, так і в бездіяльності. Проявами активної позитивної поведінки пособника можуть бути наведені вище дії організатора та підбурювача. Якщо б пособник з власної волі не надав засоби чи знаряддя вчинення злочину, свідомо не усунув перешкоди до його скоєння, внаслідок чого виконавець не зміг реалізувати спільний умисел, то мала б місце добровільна відмова пособника від доведення злочину до кінця в пасивній формі.

5. У випадку добровільної відмови від доведення злочину до кінця *організатора, підбурювача* або *пособника* виконавець та інші співучасники притягаються до кримінальної відповідальності за готування до злочину чи замах на нього, залежно від того, на якій з цих стадій їхня злочинна діяльність була припинена (ч. 3 ст. 31 КК).

6. Якщо *виконавець* все ж таки довів злочин до кінця, незважаючи на зусилля іншого співучасника, спрямовані на запобігання цьому, то такі дії останнього розглядаються як діяльне (дійове) каяття. Нагадаємо, що на відміну від добровільної відмови при незакінченому злочині діяльне каяття за загальним правилом не звільняє особу від кримінальної відповідальності, бо воно має місце вже на стадії закінченого злочину. Проте таке каяття буде обставиною, яка пом'якшує покарання (пп. 1, 2, 2-1 ч. 1 ст. 66 КК). Для ілюстрації сказаного повернемося до наведеного вище прикладу, коли два співвиконавця намагалися втопити потерпілого, зв'язавши йому руки. Якщо б той з них, хто злякався відповідальності, не встиг і витяг з води вже мертвого потерпілого, він би разом зі співником притягався до кримінальної відповідальності за умисне вбивство. В такому випадку в його запізнілих діях були б ознаки діяльного каяття. Водночас у діях другого співвиконавця не було б такої пом'якшуючої обставини.

8.6. Співучасть у злочинах із спеціальним суб'єктом

Нагадаємо, що спеціальним суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 КК). Приміром, за одержання неправомірної вигоди відповідатиме лише службова особа, за дезертирство – тільки військовослужбовець, за ненадання допомоги хворому – виключно медичний працівник (ст. 368, 408, 139 КК). Виникає запитання, чи можлива співучасть у таких злочинах осіб, які не мають ознак спеціального суб'єкта? В КК не говориться, що співучасть у злочинах із спеціальним суб'єктом виключається [1]. Більш того, це питання прямо вирішено стосовно військових злочинів. Законодавець зазначає, що співучасть у таких злочинах осіб, які не є військовослужбовцями, тягне кримінальну відповідальність за відповідними статтями розділу про військові злочини (ч. 3 ст. 401 КК). Приміром, військовослужбовець заподіяв тілесних ушкоджень своєму начальникові в зв'язку з вико-

нанням ним своїх службових обов'язків (ст. 405 КК). У цьому військовослужбовцеві допомогла цивільна особа. Як зазначав М.І. Бажанов, виконавцем у злочинах, про які ідеться, може бути тільки спеціальний суб'єкт, а особи, що не наділені ознаками спеціального суб'єкта, можуть за загальним правилом виступати як організатори, підбурювачі або пособники. Якщо ж злочин із спеціальним суб'єктом характеризується тим, що частина його об'єктивної сторони може бути виконана особою, яка не є спеціальним суб'єктом, то така особа підлягає кримінальній відповідальності як співвиконавець [1].

8.7. Причетність до злочину

Нагадаємо, що співучастю у злочині є умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. Від співучасті слід відрізнити зовнішньо схожу на неї так звану *причетність до злочину*. Як зазначав М.І. Бажанов, йдеться про таку дію чи бездіяльність суб'єкта, що пов'язана з вчиненням певного злочину, але не є співучастю в ньому [1]. На підставі положень чч. 6 і 7 ст. 27 КК, з урахуванням теорії кримінального права і судової практики, виокремлюють чотири види причетності до злочину (рис. 8.1). Першим із них є *заздалегідь не обіцяне приховування злочину*. Мається на увазі діяльність особи з приховування злочинця, засобів і знарядь вчинення злочину, його слідів або предметів, здобутих злочинним шляхом. Слід звернути увагу на те, що ідеться про приховування, не обіцяне до закінчення злочину. Приміром, грабіжник, який із застосуванням насильства відібрав у потерпілого гаманець, після вчинення злочину прийшов до приятеля. Розповівши відверто про те, що трапилось, він попросив сховати його й дати інший одяг. Приятель виконав ці прохання. В наведеному прикладі немає співучасті у злочині. Якщо б описане приховування злочинця було обіцяно до закінчення злочину, то грабіжник і його приятель вважались би співучасниками у насильницькому грабежі (ч. 2 ст. 186 КК). Перший був би виконавцем, а другий – пособником (чч. 2, 5 ст. 27 КК). Проте відсутність ознак співучасті не звільняє зазначеного приятеля від кримінальної відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину. При цьому заздалегідь не обіцяне приховування злочинів середньої або невеликої тяжкості кримінальної відповідальності не тягне. Слід звернути увагу на те,

що законодавець звільнив від кримінальної відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування злочину будь-якого ступеня тяжкості членів сім'ї чи близьких родичів злочинця (ст. 396 КК). Коло таких осіб визначається законом (ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України).

Другим видом причетності до злочину є *заздалегідь не обіцяне придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом*. Як і в випадку із заздалегідь не обіцяним приховуванням злочину, ідеться про активну діяльність особи, що здійснюється вже після закінчення злочину. Якщо ж такі дії були заздалегідь обіцяні, то вони утворюють пособництво. У цьому випадку буде мати місце співучасть у злочині. Цей вид причетності до злочину є самостійним злочином (ст. 198 КК). Його склад передбачає знання винним того, що він придбаває, отримує, зберігає чи збуває майно, здобуте злочинним шляхом. Третім видом причетності до злочину є *заздалегідь не обіцяне потурання злочину*. Виражається потурання у тому, що службова особа, яка була зобов'язана та могла перешкодити скоєнню злочину, не здійснює відповідних дій і він вчиняється. Приміром, маючи інформацію про злочин, що готується, посадова особа Національної поліції через несумлінне ставлення до своїх обов'язків не перешкоджає його скоєнню. Заздалегідь не обіцяне потурання утворює той чи інший службовий злочин (ст. 256, 364, 367, 426 КК). Якщо ж потурання було заздалегідь обіцяним, то воно стає пособництвом. У цьому випадку буде мати місце співучасть у злочині, а не причетність до нього. Четвертим видом причетності до злочину є так зване *недонесення*. Ідеться про неповідомлення органів влади про злочин, який готується або вже вчинений. На відміну від приховування злочину, що є активною діяльністю винного, недонесення – пасивна поведінка, тобто бездіяльність. Незалежно від того, коли таке недонесення було обіцяно особою – до закінчення злочину чи після цього – воно не є кримінально караною поведінкою. Лише у випадку, коли в діянні такої особи є склад іншого злочину, вона саме за це підлягатиме кримінальній відповідальності (ч. 7 ст. 27 КК). Приміром, А. не повідомив органи влади про те, що Б. готує вбивство. КК не вважає таке діяння А. злочином. Водночас А., припустимо, зберігає вдома бойові припаси без передбаченого законом дозволу, за що понесе кримінальну відповідальність (ст. 263 КК). Зробимо загальний висновок щодо право-

вих наслідків причетності до злочину. Як бачимо, перші три її види, на відміну від четвертого, є злочинами.

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Що таке ексцес виконавця? Назвіть види ексцесу виконавця та визначте їх відмінності. Поясніть поняття «безнаслідкова співучасть». Розкрийте зміст поняття «невдале підбурювання». Визначте поняття «провокація злочину». Схарактеризуйте особливості добровільної відмови співучасників. Чи можлива співучасть у злочинах із спеціальним суб'єктом? Визначте поняття «причетність до злочину». Назвіть і схарактеризуйте види причетності до злочину. Який вид причетності до злочину не є злочинним діянням? Чим відрізняється причетність до злочину від співучасті у ньому?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Якщо співучасники домовилися про вчинення розбійного нападу, а виконавець, зустрівши опір потерпілого, позбавив його життя, то всі співучасники відповідатимуть за умисне вбивство.
- Якщо виконавець мусив здійснити в громадському місці вибух, але своєчасно був затриманий поліцією, то інші співучасники звільняються від кримінальної відповідальності.
- Особа, яка не має ознак спеціального суб'єкта злочину, може бути співучасником у злочинах із спеціальним суб'єктом.
- Якщо підбурювач запропонував потенційному виконавцеві вчинити за винагороду крадіжку речей з магазину, але той відхилив пропозицію, обидва не підлягають кримінальній відповідальності.
- Якщо службова особа умисно провокує надання їй неправомірної вигоди, щоб потім викрити того, хто її надав, вона не є співучасником цього злочину.
- Якщо виконавець добровільно відмовився від доведення злочину до кінця на стадії готування до злочину, то він і решта співучасників звільняються від кримінальної відповідальності.
- Причетність до злочину – це дія чи бездіяльність суб'єкта, яка пов'язана з вчиненням певного злочину, але не є співучастю в ньому.

- Якщо в діях особи є ознаки причетності до злочину, то вона не підлягає кримінальній відповідальності.

- Заздалегідь не обіцяне приховування злочину – це обіцяна після закінчення злочину діяльність особи з приховування злочинця, засобів і знарядь вчинення злочину, його слідів або предметів, здобутих злочинним шляхом, що є самостійним злочином у випадку приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

- Заздалегідь не обіцяне придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом – це обіцяна після закінчення злочину діяльність особи, що має згадані форми і є самостійним злочином.

- Заздалегідь не обіцяне потурання злочину виражається у тому, що службова особа, яка була зобов'язана та могла перешкодити скоєнню злочину, не здійснює відповідних дій і він вчиняється.

- Недонесення про злочин – це неповідомлення особою органів влади про злочин, який готується або вчинений; незалежно від того, коли таке недонесення було обіцяне особою – до закінчення злочину чи після цього – воно не є кримінально караним діянням.

3. Проаналізуйте ситуації

- Пенцов підмовив Кротова вчинити за винагороду квартирну крадіжку. Під час вчинення злочину останній раптом побачив, що хазяїн повернувся додому. Бажаючи позбавитися небажаного свідка, Кротов вдарив його ножом, від чого потерпілий помер. Потім із викраденими речами Кротов втік.

Кваліфікуйте дії Пенцова і Кротова.

- Гаврилов підмовив Глотова за винагороду вбити Борисенка. Для цього він дав Гловому мисливську рушницю. Роблячи постріл, останній промахнувся і потерпілому вдалося втекти.

Кваліфікуйте дії Гаврилова і Глотова.

- Прокопов запропонував Титаренку за винагороду нанести тілесні ушкодження Коржу. Титаренко відповів, що йому потрібен час, щоб подумати. Через два дні він відмовився, пославшись на наявність у Коржа впливових родичів.

Дайте правову оцінку дій Прокопова і Титаренка.

- Головний бухгалтер підприємства Стороженко образився на Русецького, з яким разом працював. Бажаючи помститися, Сторожен-

ко запропонував Русецькому вчинити підроблення фінансових документів, нібито для отримання ними спільної вигоди. Русецький погодився і вчинив підроблення. Після цього Стороженко повідомив про дії Русецького поліцію.

Кваліфікуйте дії Стороженка і Русецького.

- Кондратенко і Нестеренко вирішили вчинити крадіжку речей зі складу. Вони домовилися зі сторожем, що за винагороду той залишить вночі двері протягом години незамкненими. Однак, злякавшись відповідальності, сторож обіцянку не виконав. Зловмисники не змогли вчинити цей злочин.

Кваліфікуйте дії Кондратенка, Нестеренка і сторожа.

- Слідчий Руденко неодноразово отримував неправомірну вигоду за незаконне закриття кримінальних проваджень. Гроші від обвинувачених йому передавав адвокат Григоренко. Коли було розпочато кримінальне провадження проти самого Руденка, постало питання про відповідальність Григоренка.

Чи можна вважати згаданого адвоката, який не є службовою особою, співучасником у вчинених слідчим злочинах?

- Дмитро (15 р.) приніс до свого друга Бориса (16 р.) норкову шубу. Він пояснив, що зняв її вночі з невідомої дівчини, погрожуючи їй ножем. Дмитро спитав Бориса, чи можна залишити цю шубу в нього на пару тижнів, поки він знайде покупця. За послугу зберігання шуби Дмитро пообіцяв другу винагороду після її продажу. Борис здивувався вчинку Дмитра, але погодився. Вони сховали шубу в кімнаті Бориса таким чином, щоб його батьки її не побачили. Через обумовлений строк Дмитро забрав шубу.

Кваліфікуйте дії хлопців. Чи є вони співучасниками у злочині?

- Тарасов і Богданов втекли з кримінально-виконавчої установи закритого типу. Слідство встановило, що начальник охорони Васильченко мав оперативну інформацію про їхні наміри, але внаслідок несумлінного ставлення до своїх обов'язків не перешкодив втечі.

Дайте правову оцінку поведінки Васильченка. Чи можна вважати його співучасником Тарасова і Богданова?

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Екссес виконавця полягає у тому, що:*

- а) співучасники не підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно не охоплювалося їхнім умислом;
- б) співучасники підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно охоплювалося їхнім умислом;
- в) співучасники підлягають кримінальній відповідальності за діяння, не вчинене виконавцем, якщо воно охоплювалося їхнім умислом.

2. *Інститут добровільної відмови співучасників передбачає можливість звільнення від кримінальної відповідальності:*

- а) лише виконавця та пособника;
- б) лише виконавця, пособника та підбурювача;
- в) виконавця, пособника, підбурювача та організатора.

3. *Невдале підбурювання – це поняття, яке використовують для правової оцінки ситуації, коли потенційний виконавець:*

- а) погоджується на пропозицію підбурювача або організатора вчинити конкретний злочин, але не здійснює обіцяних злочинних дій;
- б) відхиляє пропозицію підбурювача або організатора вчинити конкретний злочин;
- в) відхиляє пропозицію підбурювача або організатора вчинити конкретний злочин, але фактично його здійснює.

4. *Провокація злочину – це поняття, яке застосовують для позначення ситуації, коли особа:*

- а) підбурює виконавця або інших співучасників до вчинення злочину з метою його (їх) подальшого викриття;
- б) підбурює виконавця або інших співучасників до вчинення злочину;
- в) підбурює виконавця або інших співучасників до вчинення злочину, не маючи наміру брати в ньому особисту участь.

5. *Безнаслідкова співучасть відбита в наступному положенні закону:*

- а) у разі вчинення виконавцем незакінченого злочину інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за співучасть у незакінченому злочині;

б) у разі вчинення виконавцем незакінченого замаху інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за співучасть у незакінченому замаху;

в) у разі наявності у діях виконавця ознак готування до злочину інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за співучасть у готуванні до цього злочину.

6. Причетність до злочину – це:

а) дія чи бездіяльність, яка пов'язана з вчиненням злочину, але не є співучастю в ньому;

б) дія, яка пов'язана з вчиненням злочину;

в) бездіяльність, яка пов'язана з вчиненням злочину.

7. Потурання злочину полягає в тому, що:

а) особа не повідомляє органи влади про злочин, що готується або вже вчинений;

б) особа, яка була зобов'язана та могла перешкодити вчиненню злочину, йому не перешкоджає і він вчиняється;

в) особа здійснює заздалегідь обіцяне приховування злочинця, засобів і знарядь вчинення злочину, його слідів або предметів, здобутих злочинним шляхом.

5. Обговоріть проблему

У 1925 р. Верховний Суд УСРР, визначаючи умови призначення покарання при співучасті, зазначив у справі Лихолета наступне. «При обранні заходу соціального захисту суд враховує не лише ступінь участі кожного підсудного у злочині, а й їхні індивідуальні особливості. Тому до осіб, які брали неоднаково активну участь у злочинному діянні, можуть бути застосовані однакові заходи соціального захисту».

Яке Ваше ставлення до цієї правової позиції Верховного Суду УСРР?

6. Наочні додатки

Рисунок 8.1 – Види причетності до злочину

7. Використані джерела інформації

1. Бажанов М.І. Співучасть у злочині. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І.Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 209 – 218.

2. Кузьменко О. В. Спеціальні питання відповідальності за співучасть у злочині // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2012. – № 6/7. – С. 20 – 23.

3. Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27. 02. 2004 р. № 2.

4. Про практику розгляду судами кримінальних справ про злочини, вчинені стійкими злочинними об'єднаннями: постанова Пленуму Верховного Суду України від 23. 12. 2005 р. № 13.

5. Співучасть у злочині // Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Кримінальне право України (Загальна частина)» / Уклад.: В.І. Борисов, М.І. Панов, В.І. Тютюгін та ін. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2010. – С. 65–76.

9. МНОЖИННІСТЬ ЗЛОЧИНІВ

Судовій практиці відомо чимало випадків, коли особа чи злочинне угруповання вчиняє два або більше злочини. Правова статистика свідчить, що майже кожен другий засуджений скоїв більше ніж один злочин чи раніше засуджувався за вчинення злочинного діяння. Для позначення такого явища у кримінальному праві використовують категорію «множинність злочинів». Вивчення пов'язаних з нею основних правових положень є метою цього розділу.

9.1. Одиничний злочин

З поняттям «одиничний злочин» необхідно ознайомитися для того, щоб у подальшому зрозуміти зміст іншого поняття – «множинність злочинів». Як зазначав М.І. Бажанов, *одиничний злочин* – це суспільно небезпечне діяння, що передбачене кримінальним законом як самостійний склад злочину [1]. Прикладами одиничного злочину є крадіжка, грабіж, розбій, шахрайство, вимагання, хуліганство. Будь-який одиничний злочин кваліфікується за однією статтею або частиною статті КК. Одиничні злочини поділяють на прості та ускладнені. *Прості одиничні злочини* за загальним правилом характеризуються тим, що одному діянню (дії або бездіяльності) відповідає теж один передбачений КК наслідок. Наприклад, грабіж включає в себе таку дію як відкрите викрадення чужого майна, що тягне за собою наслідок – майнову шкоду потерпілому (ч. 1 ст. 186 КК). Простий одиничний злочин може також складатися з однієї дії, наслідки якої не зазначені в законі. Ідеться про злочини з формальним, у тому числі з усіченим, складом. Приміром, лише з дії складається такий злочин як погроза вбивством (ст. 129 КК). Простий одиничний злочин може також складатися з однієї дії, яка потягла за собою декілька передбачених у законі наслідків. Наприклад, ч. 2 ст. 286 КК передбачає відповідальність за таке діяння як порушення правил дорожнього руху, що спричинило смерть потерпілого або заподіяло йому тяжке тілесне ушкодження. До простих одиничних злочинів також відносять злочини з альтернативними діями. Це, приміром, носіння, виготовлення, ремонт або збут кастетів чи іншої холодної зброї без передбаченого законом дозволу (ч. 2 ст. 263 КК). У цьому випадку для наявності

складу злочину достатньо вчинення принаймні однієї із зазначених дій [1].

Ускладнені одиничні злочини мають більш складний склад і поділяються на такі види: триваючі; продовжувані; складені; такі, що характеризуються наявністю додаткових тяжких наслідків (рис. 9.1). *Триваючий злочин* – це одиничний злочин, який, розпочавшись дією або бездіяльністю особи, далі вчиняється безперервно протягом досить тривалого часу. У КК передбачена відповідальність за багато триваючих злочинів. Це, приміром, ухилення від призову на строкову військову службу (ст. 335), незаконне зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів (ст. 263), незаконне зберігання з метою збуту наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 307), ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164), незаконне позбавлення волі (ст. 146), ухилення від сплати податків (ст. 212). Початком триваючого злочину є вчинення особою певної дії або бездіяльності. Наприклад, незаконне позбавлення волі починається з протиправних дій, що позбавляють потерпілого свободи пересування. Початком ухилення особи від сплати аліментів на утримання дитини є невиконання рішення суду, яке зобов'язує винного сплачувати їх. Звернемо увагу на те, що в першому прикладі триваючий злочин починається з дій винної особи, а у другому випадку – з її бездіяльності. Отже, розпочавшись, триваючий злочин триває на стадії закінченого злочину і вважається закінченим, коли він припиняється певними обставинами об'єктивного чи суб'єктивного характеру. Об'єктивні обставини не залежать від волі винного. Ідеться, приміром, про звільнення поліцією громадянина, незаконно позбавленого волі, чи його втечу. Або, наприклад, правоохоронці затримали особу, яка незаконно зберігала бойовий пістолет, і вилучили його. Суб'єктивні обставини закінчення триваючого злочину залежать від волі винного. Це, зокрема, продаж пістолета, який незаконно зберігався. Або, приміром, початок сплати аліментів на дитину особою, яка від цього ухилялася. Зауважимо, що час перебування злочинця в стані безперервного вчинення злочину, тобто тривалість триваючого злочину, на кваліфікацію не впливає. Проте зазначена обставина враховується судом при призначенні покарання. Лише після закінчення триваючого злочину починає спливати строк давності притягнення до кримінальної відповідальності, а також можливо застосування амністії. Оскільки триваючий злочин є

одиничним злочином, то він кваліфікується за однією статтею КК [1]. Наприклад, незаконне зберігання вогнепальної зброї кваліфікується за ст. 263, а злісне ухилення від сплати аліментів на утримання дітей – за ст. 164 КК.

Ще одним видом ускладненого одиничного злочину є так званий продовжуваний злочин. Отже, *продовжуваний злочин* складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром (ч. 2 ст. 32 КК). Приміром, злочинець вчинив крадіжку комп'ютера, здійснивши задумане в декілька прийомів. Спочатку він викрав монітор, наступного дня – системний блок, через тиждень – колонки тощо. За відсутності кваліфікуючих ознак його дії підпадають під ч. 1 ст. 185 КК. Важливо розуміти, що в описаній ситуації вчинено один, а не кілька злочинів. Наведемо інші приклади продовжуваного злочину. Родич підсудного незаконно передає судді обумовлену суму грошей (неправомірної вигоди) частинами (ст. 369 КК). Або, приміром, службова особа розтратила ввірені їй гроші, програвши їх протягом кількох днів на футбольному тоталізаторі (ст. 191 КК). Початком продовжуваного злочину є вчинення винною особою першого з декількох віддалених одне від одного в часі тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром. Закінченням продовжуваного злочину вважається вчинення останнього із зазначених діянь, тобто досягнення кінцевої мети, до якої прагнув злочинець. Звідси випливає важливий висновок. Якщо винний, скоюючи продовжуваний злочин, не встиг вчинити всіх об'єднаних єдиним злочинним наміром тотожних діянь внаслідок, приміром, затримання поліцією, то має місце замах на цей злочин. Повернемося до наведеного вище прикладу про поетапне викрадення комп'ютеру. Уявимо, що злодій успішно викрав монітор, а наступного дня був затриманий під час спроби винести системний блок. Правильною правовою оцінкою його дій буде висновок про вчинення ним незакінченого злочину, а саме замаху на крадіжку – закінченого чи ні – залежно від обставин. Але помилкою буде звинувачувати цю особу у двох злочинах – закінченому (крадіжка монітора) і незакінченому (замах на викрадення системного блока). Продовжувані злочини не слід плутати з триваючими злочинами, про які йшлося вище [1]. Триваючий злочин є безперервним і характеризується вчиненням особою одного діяння (дії або бездіяльності). Водночас продовжуваний злочин як би перерваний

і складається з двох або більше розділених у часі тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром (табл. 9.1).

Ще одним видом ускладненого одиничного злочину є так званий складений злочин. Отже, *складений злочин* складається з двох або більше злочинних діянь (злочинів), які однак за волею законодавця утворюють один злочин. Наприклад, розбій включає в себе насильство над потерпілим і заволодіння його майном (ст. 187 КК). Злісне хуліганство складається з хуліганських дій та опору (ч. 3 ст. 296 КК). Поєднуючи в єдиний злочин кілька самостійних злочинних діянь, законодавець виходить з типовості таких сполучень у реальному житті. Приміром, хулігани часто вчиняють опір представникам влади. Нагадаємо, що опір є самостійним злочином (ст. 342 КК). Тож відповідальність за складений злочин передбачається за однією статтею або частиною статті КК.

Ще одним видом ускладненого одиничного злочину є *злочин, який характеризується наявністю додаткових тяжких наслідків*. До цих злочинів належить, приміром, умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК). Іншим прикладом є такий злочин як умисне знищення або пошкодження чужого майна, що спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 194 КК). Особливість зазначених злочинів полягає у тому, що в них є два наслідки – основний (проміжний) і додатковий (похідний). Ці наслідки настають послідовно один за одним в результаті вчинення особою злочинного діяння [1]. Проілюструємо сказане на прикладі заподіяння умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого. Зазначений злочин вчиняється за такою схемою: діяння (приміром, удар ножем), основний наслідок (тяжке тілесне ушкодження), додатковий наслідок (смерть потерпілого). Тож у злочинах, про які ідеться, діяння безпосередньо породжує лише основний (проміжний) наслідок, а той, в свою чергу, викликає додатковий (похідний) наслідок. Наявність у цих злочинах проміжного наслідку відрізняє їх від будь-яких інших злочинів, що спричиняють суспільно небезпечні наслідки. Наприклад, ч. 2 ст. 139 КК передбачає відповідальність за ненадання медичним працівником допомоги хворому, що викликало смерть потерпілого або інші тяжкі наслідки. Цей злочин не може бути віднесений до тих, про які йдеться, оскільки у даному випадку немає проміжного наслідку. Смерть хворого або інші тяжкі нас-

лідки в такій ситуації є результатом самого діяння (бездіяльності) медичного працівника, а не проміжного наслідку. Можна зробити висновок: якщо немає проміжного наслідку злочинного діяння, то відсутній і злочин, який характеризується наявністю додаткових тяжких наслідків [1].

9.2. Поняття та види множинності злочинів

Трапляється, що особа чи група осіб обвинувачується в скоєнні кількох злочинів. Для позначення таких ситуацій в кримінальному праві використовують поняття «множинність злочинів». Як зазначав М.І. Бажанов, *множинність злочинів* передбачає, що винним або співучасниками вчинено два чи більше злочинних діянь, кожне з яких містить ознаки самостійного складу злочину [1]. Наявність у поведінці злочинців множинності злочинів за загальним правилом свідчить про високий ступінь суспільної небезпечності вчиненого, стійку антисоціальну спрямованість злочинних діянь, є показником більшої схильності винних осіб до їх скоєння. Видами множинності злочинів є їх повторність, сукупність і рецидив (рис. 9.2). Схарактеризуємо їх.

9.2.1. Повторність злочинів

За загальним правилом *повторністю злочинів* є вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених тією ж самою статтею чи частиною статті Особливої частини КК. У випадках, передбачених в Особливій частині КК, також визнається повторним вчинення двох або більше злочинів, передбачених різними статтями КК (чч. 1, 3 ст. КК). Повторність злочинів має певні розпізнавальні ознаки [1]. По-перше, особою або групою осіб вчинені два чи більше самостійні одиничні злочини. По-друге, зазначені злочини скоюються неодноразово. Вони віддалені один від одного певним проміжком часу. Приміром, спочатку вчиняється крадіжка, а потім шахрайство або знову крадіжка. По-третє, для повторності не має значення чи була особа засуджена за раніше скоєний нею злочин. Тож повторність має місце у випадку, коли за перший із вчинених злочинів особа не була засуджена, а також тоді, коли новий злочин був скоєний вже після її засудження за перший. По-четверте, повторність виключається, якщо за раніше вчинений злочин особа була звільнена від кримінальної відповідальності або закінчилися строки давності, на цей злочин поширилася амністія чи за ньо-

го була погашена або знята судимість. У зазначених випадках держава наче забуває про раніше скоєний злочин. Виокремлюються два види повторності злочинів [1]. Перший з них – це повторність, *пов'язана із засудженням за раніше вчинений умисний злочин*. Для позначення такої ситуації законодавець використовує поняття *рецидив злочинів*. Про це ітиметься далі. Другий вид повторності *не пов'язаний із засудженням винного за раніше вчинений злочин*. Це так звана *фактична повторність*, яка, в свою чергу, має два різновиди. Першим з них є повторність тотожних, а другим – однорідних злочинів. *Повторністю тотожних злочинів* вважають вчинення особою двох чи більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК. Водночас *повторність однорідних злочинів* – це скоєння двох або більше злочинів, передбачених різними статтями КК, у випадках, зазначених в його Особливій частині.

Слід розмежовувати два схожі поняття – повторність тотожних злочинів і продовжуваний злочин, про який ішлося вище. Наведемо відповідні приклади. Винний вирішив викрасти з бібліотеки декілька томів стародавніх рукописів. Періодично, користуючись недбалістю охорони, він виносив по одному тому, зрештою здійснивши задумане повністю. Перед нами продовжуваний одиничний злочин. Він, нагадаємо, характеризується тим, що сукупність тотожних діянь, які його утворюють, об'єднані єдиним злочинним наміром. Уявимо інші обставини. Припустимо, що сьогодні винний вчинив крадіжку з магазину, завтра – на підприємстві, післязавтра – на ринку. У цьому прикладі має місце вже не єдиний одиничний злочин, а множинність злочинів. Кожне окреме суспільно небезпечне діяння злодія не має з іншими його аналогічними діяннями такого тісного зв'язку, який властивий продовжуваному злочину [1].

9.2.2. Сукупність злочинів

Законодавець визначає, що *сукупністю злочинів* є вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено (ст. 33 КК). Тож сукупність злочинів має певні розпізнавальні ознаки [1]. По-перше, особою або групою осіб вчинені два чи більше злочини. По-друге, кожен з цих злочинів кваліфікується за різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої

частини КК. По-третє, за жоден із вчинених злочинів особа ще не була засуджена. Прокоментуємо ці ознаки. Перша з них проявляється в скоєнні особою не менше двох самотійних одиничних злочинів. Кожен з них може бути простим або ускладненим. При цьому можливі різноманітні сполучення одиничних злочинів. Приміром, винний може вчинити два або більше простих одиничних злочинів, або один простий, а другий – триваючий чи продовжуваний. Усі ці злочини не обов'язково повинні бути закінченими. Наприклад, сукупність злочинів має місце й тоді, коли особа вчиняє закінчений злочин у виді крадіжки, а потім – замах на вбивство або готування до грабежу. Другою ознакою сукупності злочинів є те, що кожен з них передбачається різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК. Приміром, вчиняючи хуліганство, особа завдала потерпілому тяжке тілесне ушкодження за допомогою скляної пляшки, яку вона для цього частково розбила. Вчинене слід кваліфікувати за ч. 4 ст. 296 і за ч. 1 ст. 121 КК. Зазвичай при сукупності злочинів кожен із них передбачається окремою статтею Особливої частини КК. Але інколи відповідальність за ці злочини передбачена різними частинами однієї і тієї ж статті. Це пов'язано з тим, що кожна частина певної статті КК описує всі необхідні ознаки відповідного одиничного злочину і супроводжується самотійною санкцією. Приміром, винний спочатку викрав гаманець з кишені потерпілого, а наступного дня вчинив крадіжку смартфона з квартири. Скоєне утворює сукупність злочинів і кваліфікується за різними частинами однієї статті КК (чч. 1 і 3 ст. 185). Третя ознака сукупності злочинів полягає у тому, що за жоден з них особа ще не була засуджена. Якщо ж новий умисний злочин вчинено винним, який має судимість за попередній умисний злочин, то має місце не сукупність злочинів, а їх рецидив. У більшості випадків усі злочини, що входять до сукупності, розглядаються судом одночасно в одному кримінальному провадженні. Проте можливі ситуації, коли про вчинений раніше злочин стає відомо вже після засудження особи за інший злочин. У цьому випадку важливо одне – обидва злочини вчинені до засудження винного за один з них. Тобто перед нами та ж сукупність злочинів, але ускладнена процесуальними обставинами [1]. Закон вимагає, щоб при сукупності злочинів не були погашені юридичні наслідки раніше вчиненого злочину (ст. 33 КК). Інакше кажучи, при сукупності не враховуються злочини, за які особа була звільнена

від кримінальної відповідальності. Йдеться, приміром, про сплив строків давності та амністію.

Виокремлюють два види сукупності злочинів – ідеальну та реальну (табл. 9.3). *Ідеальна сукупність злочинів* має місце у випадку, коли одним діянням особи скоєні два або більше самостійні злочини. Наприклад, злочинець вчинив умисне вбивство потерпілого шляхом підпалу будинку, у якому той знаходився. Кваліфікація дій винного у даному випадку лише як умисного вбивства є недостатньою, тому що вчинене не охоплюється однією статтею КК. В описаній ситуації вчинені два одиничні злочини – умисне вбивство з особливою жорстокістю та умисне знищення чужого майна, вчинене шляхом підпалу (ч. 2 ст. 115 і ч. 2 ст. 194 КК). *Реальна сукупність злочинів* має місце у випадках, коли різними діяннями особи вчинені два або більше самостійні злочини. Повернемось до наведеного вище прикладу й дещо змінимо його. Уявимо, що потерпілий спочатку був з особливою жорстокістю вбитий, а потім його будинок спалили з метою приховування вбивства. Перед нами реальна сукупність злочинів – вбивства і підпалу. Звернемо увагу на те, що між цими двома прикладами є істотна відмінність. При ідеальній сукупності злочинів винний вчинив два злочини однією дією. При реальній сукупності злочинів він досяг своєї мети двома злочинними діями, між якими існує певний проміжок часу. Кваліфікація скоєного ним буде такою ж як в наведеному вище прикладі з ідеальною сукупністю злочинів – за ч. 2 ст. 115 і ч. 2 ст. 194 КК. Наведемо ще один приклад реальної сукупності злочинів. Уявимо, що злочинець вранці скоїв крадіжку, а ввечері – хуліганство (ст. 185 і 296 КК).

Зупинимось на співвідношенні понять «сукупність злочинів» і «складений злочин» (табл. 9.2). Розуміння відмінностей між ними має велике практичне значення, бо сприяє правильній кваліфікації поведінки винного. Уявимо типовий випадок. Будучи в нетверезому стані, громадянин скоїв хуліганські дії і при цьому вчинив опір поліцейським. Як кваліфікувати його поведінку? Якщо помилково вбачити тут сукупність злочинів, то зробимо неправильний висновок, що мають місце два самостійні одиничні злочини – злісне хуліганство і опір працівникам правоохоронного органу (ч. 3 ст. 296 і ч. 2 ст. 342 КК). Проте слід вважати, що в описаній ситуації вчинений один складений злочин і поведінка винного охоплюється ч. 3 ст. 296 КК. Нагадаємо,

що складений злочин включає в себе два або більше злочинних діянь, кожне з яких, якщо розглядати його окремо, є самостійним злочином. Проте внаслідок типового поєднання таких діянь в поведінці злочинців у реальному житті законодавець об'єднує їх в єдиний (одичний) злочин, який охоплюється однією статтею КК або її частиною. Звідси випливає важливий висновок: складений злочин є по суті реальною або ідеальною сукупністю злочинів, яка передбачена законом як один злочин [1]. Віднесення вчиненого винною особою до складеного злочину або до сукупності злочинів залежить від конструкції складу відповідного злочину в кримінальному законі. Пояснимо сказане, використовуючи приклад М.І. Бажанова. У КК УСРР 1927 р. не було передбачено складеного злочину в виді хуліганства, пов'язаного з опором представникові влади. У той час дії хулігана, який ще й чинив зазначений опір, кваліфікувалися за різними статтями кримінального закону. Проте в чинному КК України законодавець об'єднав хуліганство й опір в один складений злочин – злісне хуліганство (ч. 3 ст. 296 КК). Разом з тим у КК 1927 р. передбачалася відповідальність за такий єдиний складений злочин як хуліганство, поєднане із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень. У наш час у законодавстві про кримінальну відповідальність такого складеного злочину немає. Тому за чинним КК хуліганство, поєднане із заподіянням потерпілому тяжкого тілесного ушкодження – це два різні злочини. Вони утворюють сукупність злочинів і кваліфікуються за статтями 296 і 121 КК [1].

Звернемо увагу на ще один важливий момент. Якщо, приміром, особа умисно заподіяла потерпілому тяжке тілесне ушкодження, що спричинило його смерть, то має місце єдиний складений злочин (ч. 2 ст. 121 КК). Проте умисне заподіяння тілесного ушкодження середньої тяжкості, що спричинило смерть потерпілого, є ідеальною сукупністю злочинів. У даному випадку кваліфікація здійснюватиметься за статтями 122 і 119 КК (відповідно умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження і вбивство через необережність). Дана правова оцінка вчиненого впливає з того, що в КК такого єдиного складеного злочину не передбачено. Зауважимо, що складений злочин може утворювати сукупність з іншими одичними злочинами. Це, приміром, випадки кваліфікації за сукупністю злочинів розбою і вбивства. Можна також навести приклад хуліганства, поєднаного з опором

представникові влади і тяжким тілесним ушкодженням. У наведених прикладах розбій і хуліганство – складені злочини. Вони утворюють сукупність з іншими одиничними злочинами, відповідно з вбивством і тяжким тілесним ушкодженням [1].

9.2.3. Рецидив злочинів

Законодавець зазначає, що *рецидивом злочинів* визнається вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин (ст. 34 КК). Як зазначалося вище, рецидив за своєю правовою природою є повторністю злочинів, пов'язаною із засудженням за попередній умисний злочин. Через це рецидиву властиві й ознаки повторності, про які ішлося вище. Проте рецидив злочинів має і свою особливу розпізнавальну ознаку, що відрізняє його від фактичної повторності. Такою ознакою є судимість. Отже, рецидив злочинів утворюється скоєнням особою нового умисного злочину протягом строку судимості за попередній умисний злочин. Якщо ж судимість за раніше вчинений умисний злочин була погашена або в установленому законом порядку знята судом, рецидив злочинів виключається.

Залежно від характеру злочинів, які входять до рецидиву, його поділяють на загальний і спеціальний [1]. *Загальний рецидив злочинів* складається з різнорідних злочинів. Приміром, особа має судимість за заподіяння умисного тілесного ушкодження і протягом строку судимості вчиняє шахрайство. Загальний рецидив не впливає на кваліфікацію, але обтяжує покарання (ст. 67 КК). *Спеціальний рецидив злочинів* включає в себе тотожні або однорідні злочини. Наприклад, маючи судимість за хуліганство, винний знову його ж вчиняє. Також можна уявити ситуацію, коли особа, маючи судимість за шахрайство, скоює крадіжку. Спеціальний рецидив злочинів є небезпечнішим за загальний рецидив, оскільки більшою мірою відбиває антисоціальну спрямованість особи. Саме тому спеціальний рецидив передбачено в певних статтях Особливої частини КК як кваліфікуюча ознака, що передбачає більш тяжке обвинувачення. Залежно від кількості судимостей рецидив злочинів поділяється на простий і складний. *Простий рецидив злочинів* має місце в випадках, коли особа має дві судимості. Приміром, маючи судимість за крадіжку, винний вчиняє вимагання, за яке теж засуджується. *Складний рецидив злочинів* зустрічається тоді, коли особа має три й більше судимостей. За ступенем суспільної небез-

зпечності виокремлюють пенітенціарний рецидив і рецидив тяжких та особливо тяжких злочинів. *Пенітенціарний рецидив злочинів* має місце у випадках, коли особа, що була засуджена до позбавлення волі, протягом строку судимості вчиняє новий умисний злочин, за який знову засуджується до позбавлення волі. Велике значення пенітенціарний рецидив має при вирішенні питання про умовно-дострокове звільнення. Приміром, за наявності такого рецидиву особи, що вчинили злочин у віці до 18 років, можуть бути умовно-достроково звільнені після фактичного відбуття не менше половини строку призначеного покарання (п. 2 ч. 3 ст. 107 КК). Якщо ж пенітенціарний рецидив відсутній, неповнолітні підлягають умовно-достроковому звільненню за загальним правилом після фактичного відбуття однієї третини строку покарання. *Рецидив тяжких і особливо тяжких злочинів* має місце тоді, коли особа, що має судимість за один із таких злочинів, знову вчиняє тяжкий або особливо тяжкий злочин. Такий рецидив впливає на кваліфікацію. Наприклад, особа, яка була засуджена за розбій, знову, до погашення судимості, скоює розбійний напад. Вона відповідатиме за ч. 2 ст. 187 КК. Схарактеризуємо загальноправове значення поняття «рецидив злочинів» [1]. По-перше, у багатьох статтях Особливої частини КК наявність судимості за умисний злочин є кваліфікуючою ознакою, як у наведеному вище прикладі. По-друге, якщо рецидив злочинів не передбачено в статті Особливої частини КК як кваліфікуюча ознака, то він визнається обставиною, що обтяжує покарання (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК).

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Що таке одиничний злочин? Які види одиничного злочину Вам відомі? Наведіть приклади одиничного злочину. Визначте поняття «триваючий злочин». Що таке продовжуваний злочин? Назвіть відмінності продовжуваного і триваючого злочинів. Розкрийте зміст поняття «складений злочин». Що таке злочин, який характеризується наявністю додаткових тяжких наслідків? Дайте визначення поняття «множинність злочинів». Назвіть види множинності злочинів. Що таке повторність злочинів? Назвіть розпізнавальні ознаки повторності злочинів. Схарактеризуйте види повторності злочинів. Визначте по-

няття «сукупність злочинів». Назвіть ознаки сукупності злочинів. Схарактеризуйте види сукупності злочинів. Порівняйте поняття «ідеальна сукупність злочинів» і «реальна сукупність злочинів». Чим відрізняється сукупність злочинів від складеного злочину? Що таке рецидив злочинів? Назвіть ознаки рецидиву злочинів. Схарактеризуйте види рецидиву злочинів.

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Одиничний злочин – це суспільно небезпечне діяння, що передбачене кримінальним законом як самостійний склад злочину.
- Одиничний злочин кваліфікується за однією статтею або частиною статті КК.
- Крадіжка, грабiж, розбiй, шахрайство, вимагання, хуліганство – це приклади одиничного злочину.
- Простий одиничний злочин за загальним правилом складається з одного діяння (дії або бездіяльності), яке породжує один передбачений КК наслідок.
- Видами ускладненого одиничного злочину є: продовжуваний; складений; триваючий; такий, що характеризується наявністю додаткових тяжких наслідків.
- Триваючий злочин, розпочавшись дією або бездіяльністю особи, далі вчиняється безперервно протягом досить тривалого часу.
- Триваючий злочин триває на стадії закінченого злочину і вважається закінченим, коли він припиняється певними об'єктивними чи суб'єктивними обставинами.
- Продовжуваний злочин складається з двох або більше діянь, об'єднаних єдиним суспільно шкідливим наміром.
- Складений злочин включає в себе два або більше злочинних діянь, що разом утворюють єдиний злочин.
- Якщо немає проміжного наслідку злочинного діяння, то відсутній і злочин, що характеризується наявністю додаткових тяжких наслідків.
- Множинність злочинів – це поняття, яке означає, що особою або співучасниками вчинені два або більше злочинних діянь, кожне з яких має ознаки самостійного складу злочину.
- Видами множинності злочинів є повторність злочинів, сполучення злочинів і рецидив злочинів.

- Повторністю злочинів за загальним правилом визнається вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК.

- Вчинення двох або більше злочинів, передбачених різними статтями КК, визнається повторним лише у випадках, передбачених в Особливій частині КК.

- Сукупністю злочинів визнається вчинення особою двох чи більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено.

- Повторність відсутня, якщо за раніше вчинений злочин особу було звільнено від кримінальної відповідальності або якщо судимість за цей злочин була погашена або знята.

- При сукупності злочинів кожен із них підлягає кваліфікації за відповідною статтею або частиною статті Особливої частини КК.

- Повторність злочинів відсутня при вчиненні продовжуваного злочину.

- Ідеальна сукупність злочинів має місце у випадку, коли одним діянням особи вчинені два або більше злочини.

- Реальна сукупність злочинів має місце у випадку, коли різними діяннями особи вчинені два або більше злочини.

- Рецидивом злочинів визнається вчинення нового злочину особою, яка має судимість за умисний злочин.

- Повторність, сукупність та рецидив злочинів враховуються при кваліфікації злочинів та призначенні покарання, при вирішенні питання щодо можливості звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

- Рецидив злочинів є видом повторності злочинів.

3. Проаналізуйте ситуації

- Гапон з метою помсти вбив Романова. За кілька місяців він вчинив замах на вбивство Юркова.

Який вид множинності злочинів має місце?

- Кравцов обладнав у гаражі майстерню, де протягом року незаконно виготовляв і ремонтував холодну зброю. Цю майстерню виявили співпрацівники кримінальної поліції.

Який злочин вчинив Кравцов – продовжуваний чи триваючий?

- 16-річний Владислав таємно придбав обріз мисливської рушниці та носив його при собі. Одного разу старший за віком незнайомий хлопець спробував відібрати в нього смартфон і гроші. Владислав вихопив обріз і пострілом у живіт позбавив того хлопця життя.

Чи є в діях Владислава множинність злочинів? До якого виду одиничного злочину відноситься придбання, зберігання і носіння обрізу мисливської рушниці?

- Артеменко, посварившись з Сидорчуком, образив його. Бажаючи помститися, Сидорчук схопив мисливську рушницю, вибіг на вулицю і зробив постріл у кривдника. Артеменку було заподіяно тяжке тілесне ушкодження. При цьому частина заряду влучила в випадкового перехожого, спричинивши йому смертельне поранення.

Який вид сукупності злочинів має місце?

- Борисенко з метою отримання грошової допомоги по безробіттю підробила документи й подала їх у центр зайнятості. На підставі цього вона незаконно отримала 2030 гривень.

Який вид одиничного злочину вчинила Борисенко?

- Артюх вночі відібрав у перехожого гроші. Цієї ж ночі, побачивши в міському парку добре одягнутого чоловіка, який в стані сильного алкогольного сп'яніння спав на лавці, він зняв з його руки дорогий годинник.

Чи є в діях Артюха повторність злочинів? Аргументуйте відповідь з посиланням на ст. 32 і примітку до ст. 185 КК.

- Засуджений за грабіж Семеренко, знаходячись у місцях позбавлення волі, з метою помсти вбив Михайлова.

Який вид множинності злочинів має місце?

- Левченко, який відбув покарання в виді позбавлення волі за крадіжку, через місяць після звільнення вчинив розбій.

Який вид множинності злочинів має місце?

- Кондратенко з метою ухилення від сплати боргу вбив Назарову в її ж квартирі. Після цього вбивці спало на думку забрати гроші та ювелірні прикраси потерпілої, що він і зробив.

Чи має місце в діях Кондратенка множинність злочинів?

- Юхтман умовив третьокласника проникнути через вікно в чужу квартиру на першому поверсі багатоквартирного будинку та винести йому гроші. В такий спосіб протягом місяця було обікрадено

кілька квартир. За «послуги» Юхтман купляв хлопчику дешеві іграшки та солодощі.

Які види множинності злочинів мають місце?

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Рецидивом злочинів вважається вчинення:*

- а) нового злочину особою, яка має судимість;
- б) двох або більше передбачених КК суспільно небезпечних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром винної особи;
- в) нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин.

2. *Сукупністю злочинів визнається вчинення особою:*

- а) двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено;
- б) двох або більше передбачених КК суспільно небезпечних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром;
- в) двох або більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено.

3. *Повторністю злочинів за загальним правилом визнається вчинення особою:*

- а) двох або більше однорідних злочинів;
- б) двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК;
- в) двох або більше злочинів, передбачених одним і тим же розділом Особливої частини КК.

4. *Повторність злочинів відсутня при вчиненні продовжуваного злочину, який складається з двох або більше:*

- а) тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром;
- б) суспільно небезпечних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром;
- в) однорідних діянь, об'єднаних єдиним злочинним мотивом.

5. *Вчинення двох або більше злочинів, передбачених різними статтями КК, визнається повторним лише у випадках, передбачених:*

- а) в Особливій частини КК;
- б) у Загальній частині КК;
- в) у постанові Пленуму Верховного Суду.

5. Обговоріть проблему

Під час засідання гуртка «Правознавець» обговорювалася тема «Множинність злочинів як негативне соціальне явище». Родіон звернув увагу присутніх на те, що людина, яка вчинила два або більше злочини, є дуже небезпечною і має особливу схильність до протиправної діяльності. Катерина сформулювала тезу, що коли особою або групою зловмисників скоюються кілька злочинів, то заподіюється велика шкода суспільству й окремим людям. Ян зазначив, що факти вчинення деякими громадянами кількох злочинів негативно впливають на морально і психологічно нестійких членів суспільства, особливо на молодь, породжують ілюзію безкарності, створюють ореол злочинного романтизму. Дар'я додала, що множинність злочинів є дуже поширеним явищем у структурі сучасної злочинності. За даними правової статистики кожен третій злочин скоюється рецидивістом. Такі особи вчиняють переважно тяжкі й особливо тяжкі злочини. Софія зазначила, що множинність злочинів є типовою для організованої та професійної злочинності.

У чому полягає Ваша думка стосовно предмету цього обговорення?

6. Наочні додатки

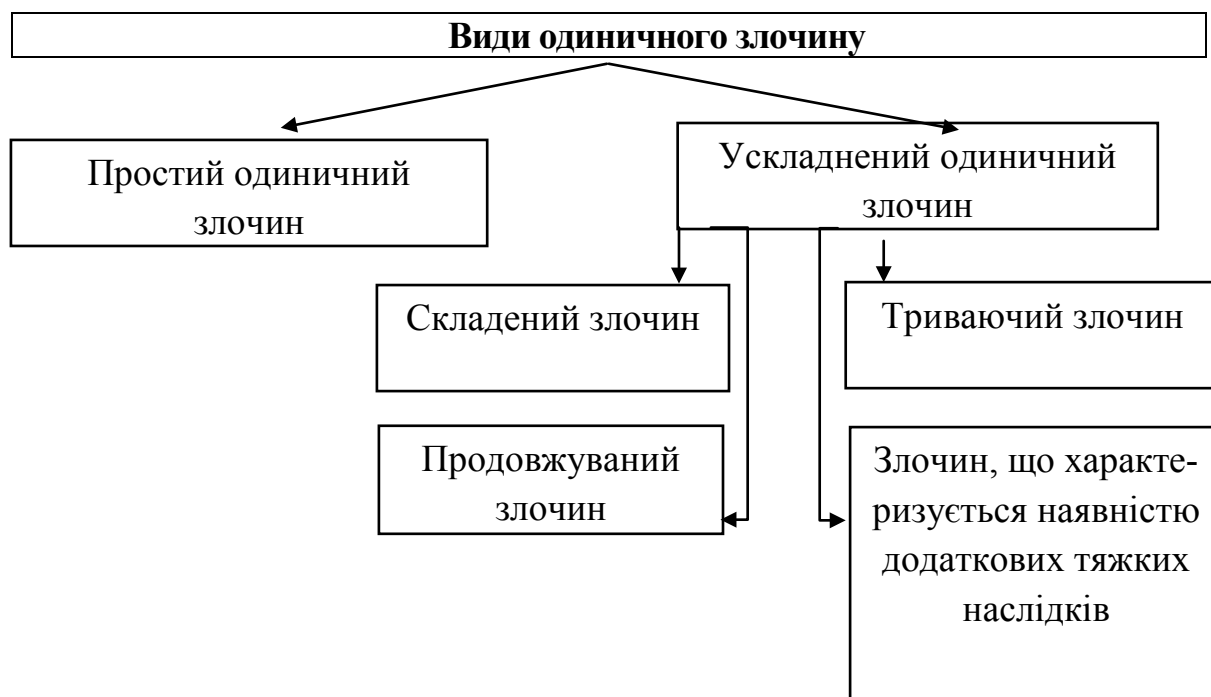

Рисунок 9.1 – Види одиничного злочину

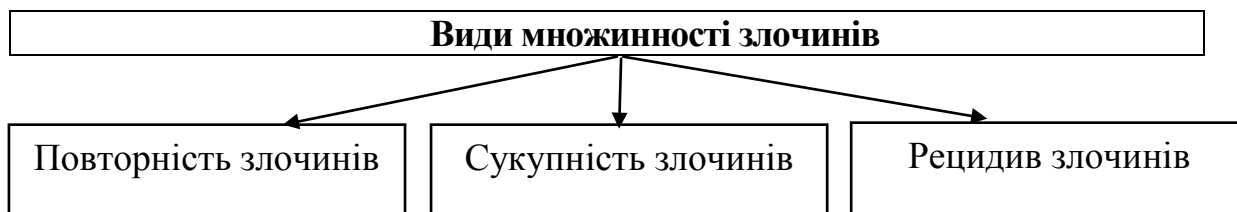

Рисунок 9.2 – Види множинності злочинів

Таблиця 9.1 – Співвідношення продовжуваного і триваючого злочинів

Продовжуваний злочин	Триваючий злочин
Вчиняються два або більше тождешних, розділених у часі діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром.	Вчиняється одне безперервне злочинне діяння.

Таблиця 9.2 – Співвідношення складеного злочину і сукупності злочинів

Складений злочин	Сукупність злочинів
<p>1. Одиничний злочин, що складається з двох або більше самостійних злочинних діянь, які об'єднані законодавцем в один злочин.</p> <p>2. При кваліфікації застосовується одна стаття (частина статті) КК.</p>	<p>1. Вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями або частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено.</p> <p>2. При кваліфікації застосовуються дві або більше статті КК залежно від кількості злочинів, що входять до сукупності.</p>

Таблиця 9.3 – Співвідношення ідеальної і реальної сукупностей злочинів

Ідеальна сукупність злочинів	Реальна сукупність злочинів
1. Одним суспільно небезпечним діянням винного вчиняються два або більше злочини. 2. Злочини вчиняються одночасно.	1. Різними суспільно небезпечними діяннями винного вчиняються два або більше злочини. 2. Між злочинами є певний проміжок часу.

7. Використані джерела інформації

1. Бажанов М.І. Повторність, сукупність і рецидив злочинів. – У кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 219 – 246.

2. Зінченко І.О., Тютюгін В.І. Множинність злочинів: поняття, види, призначення покарання. – Х.: Фінн, 2008. – 336 с.

3. Зінченко І.О., Тютюгін В.І. Одиначні злочини: поняття, види, кваліфікація. – Х.: Фінн, 2010. – 256 с.

4. Кузьменко О.В. Множинність злочинів // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2016. – № 6/7. – С. 31 – 37.

5. Повторність, сукупність та рецидив злочинів // Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Кримінальне право України (Загальна частина)» / Уклад.: В.І. Борисов, М.І. Панов, В.І. Тютюгін та ін. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2010. – С. 76 – 78.

6. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки: постанова Пленуму Верховного Суду України від 04. 06. 2010 р. № 7.

10. ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ

Трапляється, що людина змушена вчиняти вчинки, які за своїми зовнішніми ознаками збігаються з тим або іншим злочином. Ці вчинки є свідомими, вольовими і викликаються винятковими подіями, діями або процесами, які є їхніми підставами. Проте такі вчинки не вважаються суспільно небезпечними і кримінально протиправними діяннями. Вони є правомірними і, як правило, суспільно корисними, відповідають інтересам особи, суспільства та держави. Законодавець визначає ці вчинки як обставини, що виключають злочинність діяння. Вчинення зазначених вчинків, якщо вони відповідають приписам закону, не тягне кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду. Нижче йтиметься про чотири обставини, що виключають злочинність діяння: необхідну оборону, уявну оборону, затримання злочинця і крайню необхідність. Вивчення пов'язаних з ними основних правових положень є метою цього розділу.

10.1. Необхідна оборона

Законодавець зазначає, що *необхідною обороною* визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони (ст. 36 КК). Як зазначає Ю.В. Баулін, право на необхідну оборону є природним і невідчужуваним абсолютним правом людини [1]. Це означає, що всі інші особи не можуть перешкоджати їй в законному здійсненні цього права. Право на необхідну оборону є також самостійним, а не додатковим щодо діяльності органів держави і службових осіб, спеціально уповноважених охороняти правопорядок. Інакше кажучи, кожен громадянин має це право незалежно від можливості звернутися за допомогою до правоохоронних органів для відвернення чи припинення посягання. Право на необхідну оборону також не пов'язано з можливістю звертатися з цією ж метою до інших громадян. Закріплене в КК право на необхідну оборону є важливою га-

рантією конституційного положення про те, що кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ст. 27 Конституції України). Оскільки здійснення необхідної оборони є суб'єктивним правом, а не обов'язком людини, то її відмова від його використання не тягне за собою будь-якої відповідальності. Громадянин не зобов'язаний повідомляти державні органи чи службових осіб про вчинений ним акт необхідної оборони. Проте він має право зробити таке повідомлення в інтересах ефективного розслідування обставин скоєного суспільно небезпечного посягання [1].

Правом на необхідну оборону можна користуватися лише за наявності відповідної *підстави*. Вона складається з двох елементів: суспільно небезпечного посягання; необхідності в його негайному відверненні чи припиненні. Схарактеризуємо перший з цих елементів. Отже, *посягання повинно бути суспільно небезпечним*. Діяння, яке не має зазначеного характеру, не породжує права на необхідну оборону. Приміром, вона неможлива проти правомірних дій, що мають місце в стані крайньої необхідності, при затриманні злочинця, виконанні службового обов'язку. Під суспільно небезпечним посяганням слід розуміти діяння з боку людини, яке заподіяло або може заподіяти істотну шкоду фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ч. 2 ст.11 КК). Об'єктом такого посягання, зокрема, є життя, здоров'я, особиста і статева свобода, честь та гідність особи, власність, недоторканість житла, громадська безпека, громадський порядок, обороноздатність держави, недоторканість державних кордонів, військова таємниця. Суспільно небезпечним вважається не тільки злочинне посягання, хоча саме злочин і є типовим проявом суспільно небезпечного діяння. Суспільно небезпечним визнається і посягання з боку особи, яка не досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, а також неосудної особи [1]. Суспільно небезпечне посягання може виражатися не лише в нападі. Таким посяганням вважається, приміром, і замах на крадіжку. Посягання, про яке ідеться, може бути здійснене особою як із застосуванням фізичної сили, так і з використанням зброї, інших знарядь, предметів, механізмів або тварин. Суттєвою характеристикою суспільно небезпечного посягання є його наявність, тобто тривалість в часі, протягом якого тільки і можлива необхідна оборона [1]. Таке посягання має початковий і кін-

цевий моменти. Пленум Верховного Суду України зазначив, що стан необхідної оборони виникає не лише в момент вчинення суспільно небезпечного посягання, а й у разі створення реальної загрози заподіяння шкоди [3]. У свою чергу кінцевий момент посягання визначається різними чинниками. Ідеться, приміром, про досягнення мети тим, хто посягає, припинення ним суспільно небезпечних дій з власної волі або внаслідок затримання. При цьому перехід використаних при нападі знарядь від того, хто нападає, до того, хто захищається, не завжди свідчить про закінчення посягання [3].

Другий елемент підстави необхідної оборони – це *наявність у того, хто захищається, потреби в негайному відверненні чи припиненні суспільно небезпечного посягання*. Така потреба виникає тоді, коли зволікання з боку того, хто захищається, в заподіянні шкоди тому, хто посягає, загрожує негайною та явною шкодою правоохоронюваним інтересам. Тож, надаючи громадянину право на необхідну оборону, законодавець має на увазі лише такі випадки, за яких він змушений *невідкладно* заподіяти шкоду тому, хто посягає, щоб відвернути чи припинити посягання та ефективно здійснити захист. Якщо ж така невідкладна потреба ще не виникла або вже минула, то стан необхідної оборони відсутній. Слід зробити важливий висновок. Заподіяння шкоди особі, яка посягає, за відсутності зазначених обох елементів підстави необхідної оборони або за наявності лише одного з них свідчить про неправомірність дій громадянина, бо він не знаходиться у стані необхідної оборони. Відповідальність за заподіяння такої шкоди настає на загальних підставах [1].

Розпізнавальні ознаки необхідної оборони, визначені в ст. 36 КК, характеризують: мету оборони; спрямованість заподіяння шкоди; характер дій того, хто захищається; своєчасність оборони; співрозмірність оборони. *Метою оборони є захист охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання*. Для визнання оборони правомірною достатньо, щоб особа, яка захищається, переслідувала зазначену вище мету. При цьому не обов'язково, щоб вона була фактично досягнута. Приміром, громадянин, який захищається, заподіяв зазіхачеві шкоду, але не зміг припинити посягання. Якщо ж той, хто захищається, керується іншою метою, то його дії набувають протиправного характеру. Наприклад,

особа, яка захищається, керується метою самосуду над зазіхачем. У цьому випадку її відповідальність повинна наставати на загальних підставах. *Спрямованість заподіяння шкоди.* При необхідній обороні шкода повинна заподіюватися лише тому, хто посягає, його правам та інтересам. Коли осіб, які посягають, декілька, потерпілий може заподіяти шкоду як одному з них, так і кожному. Заподіяння шкоди правам й інтересам інших осіб не підпадає під ознаки необхідної оборони і може тягнути за собою відповідальність на загальних підставах [1].

Характер дії особи, яка захищається. Поведінка того, хто захищається, при необхідній обороні може бути тільки активною, тобто виражатися в діях. Такими діями можуть бути як фізичні зусилля, так і використання різноманітних знарядь, предметів, механізмів або пристроїв. У першому випадку громадянин може, приміром, захищатися кулаками. В другому – використати, наприклад, мисливську рушницю. Той, хто захищається, може застосовувати знаряддя, підібране на місці посягання, а також відібране у зазіхача. Дії особи, яка захищається, повинні збігатися з ознаками об'єктивної сторони якогось злочину, приміром, вбивства, спричинення тілесних ушкоджень, завдання удару або побоїв. *Своєчасність оборони.* Дії особи, яка захищається, вважаються правомірними лише в випадку, якщо вони були вчинені протягом часу здійснення посягання. Тому заподіяння шкоди до виникнення стану необхідної оборони визнається так званою «передчасною» обороною, відповідальність за яку настає на загальних підставах. У той же час особа, яка захищається, нерідко через хвилювання продовжує оборону й тоді, коли посягання вже закінчене або припинене. У цьому разі має місце так звана «запізнила» оборона. Якщо шкода була заподіяна вже після відвернення або закінчення посягання і для особи, яка захищалася, було очевидно, що в застосуванні засобів захисту явно відпала необхідність, кримінальна відповідальність настає на загальних підставах [1].

Співрозмірність оборони. Відповідно до ч. 1 ст. 36 КК заподіяна тому, хто посягає, шкода повинна бути необхідною і достатньою в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання. Водночас із ч. 3 ст. 36 КК впливає, що заподіяна тому, хто посягає, тяжка шкода (смерть або тяжке тілесне ушкодження) повинна відповідати небезпечності посягання та обстановці захисту. Небез-

печність посягання визначається двома обставинами. Перша з них – цінність блага, що охороняється законом і на яке спрямоване посягання. Друга обставина – це реальна загроза заподіяння шкоди зазначеному благу з боку того, хто посягає. Більшу суспільну небезпечність мають, зокрема, посягання на життя, здоров'я, честь і гідність людини, недоторканність її власності та житла. Порівняно менш небезпечними є, приміром, посягання на громадський порядок та моральність. Саме ступінь небезпечності посягання й визначає межі допустимої шкоди при необхідній обороні. Як зазначає Ю.В. Баулін, є пряма залежність – чим небезпечніше посягання, тим більші межі допустимої шкоди [1]. Заподіяна тому, хто посягає, шкода повинна бути співрозмірною не тільки з небезпечністю посягання, а й з обстановкою захисту. Згадана обстановка визначається реальними можливостями потерпілого відвернути або припинити посягання. Характер обстановки захисту залежить від співвідношення сил особи, яка захищається, і зазіхача. Пленум Верховного Суду України рекомендує судам враховувати не лише відповідність знярядь захисту і нападу, а й обставини, що вплинули на співвідношення сил [3]. Йдеться, зокрема, про місце й час нападу, його раптовість, неготовність до його відбиття, кількість нападників і тих, хто захищається, їхні фізичні дані, вік, стать, стан здоров'я. З урахуванням зазначених обставин виокремлюють два різновиди обстановки захисту: несприятливу і відносно сприятливу. Перший з них у житті зустрічається найчастіше. Отже, *несприятливою* для особи, яка захищається, вважають таку обстановку захисту, при якій реальні можливості сторін були відносно рівними або поступалися можливостям зазіхача. У такій ситуації особа, яка захищається, змушена заподіювати нападникові тяжку шкоду, щоб успішно відвернути чи припинити посягання. Така шкода є виправданою, тому що тільки вона виступає в даній обстановці необхідною і достатньою. *Відносно сприятливою* для особи, яка захищається, вважають таку обстановку захисту, при якій вона має й усвідомлює свою явну перевагу над зазіхачем. У даному випадку ця особа розуміє, що для ефективного захисту немає необхідності заподіювати нападникові тяжку шкоду – смерть або тяжкі тілесні ушкодження. Особа, що захищається, усвідомлює необхідність і достатність завдання удару або побоїв, заподіяння легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень. На це звертає увагу Пле-

нум Верховного Суду України, рекомендуючи з'ясовувати у справі, чи мав громадянин реальну можливість успішно відбити посягання іншими засобами із заподіянням нападникові шкоди, необхідної і достатньої в конкретній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання [3]. Тож для співрозмірності оборони потрібно, щоб мала місце *відносна відповідність* між заподіяною зазіхачеві тяжкою шкодою (смертю або важкими тілесними ушкодженнями) і небезпечністю посягання, а також несприятливою для громадянина обстановкою захисту. Слід брати до уваги, що словосполучення «відносна відповідність» не означає «абсолютну рівність» [1].

Відповідно до ч. 3 ст. 36 КК *перевищенням меж необхідної оборони* (так званим *ексцесом оборони*) є умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Під тяжкою шкодою в даному випадку законодавець розуміє смерть чи важкі тілесні ушкодження. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у двох випадках, спеціально передбачених кримінальним законом. У першому з них законодавець має на увазі умисне вбивство, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 118 КК). Другий випадок передбачає умисне заподіяння важких тілесних ушкоджень, вчинене у разі перевищення меж необхідної оборони (ст. 124 КК). Важливо розуміти, що ексцес оборони може мати місце лише за наявності умислу з боку особи, яка захищається. Тому не вважається перевищенням меж необхідної оборони і не тягне кримінальну відповідальність заподіяння тяжкої шкоди з необережності. Виокремлюють два види ексцесу оборони. Перший з них називають *перевищенням меж допустимої шкоди*. Такий ексцес має місце тоді, коли при захисті від посягання відносно невеликої суспільної небезпечності громадянин умисно заподіює зазіхачеві смерть або завдає йому важких тілесних ушкоджень. Приміром, тяжка шкода спричиняється особі, яка порушує громадський порядок. Другий вид ексцесу оборони називають *перевищенням меж достатньої шкоди*. Такий ексцес має місце тоді, коли особа, яка захищається, усвідомлюючи свою очевидну перевагу над зазіхачем, умисно, без необхідності позбавляє його життя або завдає йому важких тілесних ушкоджень. У цьому випадку громадянин, який захищається, спричиняє нападникові тяж-

ку шкоду, явно більшу ніж достатню у сприятливій обстановці захисту [1].

Законодавець передбачає так звані *спеціальні види* необхідної оборони. Відповідно до ч. 5 ст. 36 КК не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає. Тож закон передбачає *три винятки* з загального правила про те, що при необхідній обороні особа, яка захищається, повинна додержуватися визначеної межі, завдаючи шкоду зазіхачеві. Шкода, заподіяна особі, яка посягає, у зазначених випадках *не обмежена жодними межами*. Як зазначає Ю.В. Баулін, правомірним буде навіть умисне позбавлення зазіхача життя [1].

10.2. Уявна оборона

Законодавець зазначає, що *уявною обороною* визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання (ст. 37 КК). Уявна оборона іноді трапляється в житті. Згадаємо героя відомої новорічної кінокомедії, який в нетверезому стані помилково намагається зайти в чужу квартиру в іншому місті. Неважко уявити можливу реакцію і дії господаря, який би був у цей момент вдома і помилково сприйняв цю ситуацію як спробу злодія вчинити крадіжку. Могло також статися, що два чоловіки вирішили пожартувати і в масках намагаються зв'язати свого приятеля, а той, захищаючись, заподіює їм або одному з них шкоду. Подібні ситуації називають уявною обороною, що пов'язана з помилкою особи, яка «захищається». Вирішення питання про кримінальну відповідальність при уявній обороні залежить від того, чи могла особа, яка захищала-ся, усвідомлювати хибність свого припущення про наявність суспільно небезпечного посягання [1].

Виокремлюють два види помилки, яка може мати місце в ситуації уявної оборони. Так званою *вибачальною* визнається *помилка*, при якій обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави

вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення (ч. 2 ст. 37 КК). Саме через таку добросовісну, вибачальну помилку особа впевнена, що діє правильно і відповідно до вимог закону. *Невибачальна помилка* при уявній обороні має два різновиди. Перший з них полягає у тому, що особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення, але при цьому перевищила межі захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання. У даному разі ця особа підлягає кримінальній відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони (ч. 3 ст. 37 КК). Вирішуючи питання про її відповідальність у цьому випадку слідчий, прокурор і суд повинні абстрагуватися від того, що мала місце помилка. Вони мусять припустити, що було реальне суспільно небезпечне посягання й на цій підставі вирішити, чи були перевищені межі необхідної оборони. При негативній відповіді відповідальність особи за заподіяну шкоду виключається у відповідності зі ст. 36 КК. Другий різновид невибачальної помилки полягає у тому, що в обстановці, яка склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, якщо б проявила більшу пильність і обачність. Особливість такої помилки полягає у тому, що об'єктивні і суб'єктивні обставини не давали особі достатніх підстав для того, щоб помилятися стосовно наявності суспільно небезпечного посягання. Проте незважаючи на це особа все ж таки припустилася зазначеної помилки і заподіяла тому, хто «посягає», шкоду. Очевидно, що в цьому випадку в неї відсутня вина у формі умислу і вона може підлягати кримінальній відповідальності лише за спричинення шкоди через необережність. Ідеться про заподіяння смерті, тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ст. 119, 128 КК). Спричинення з необережності менш тяжкої шкоди, приміром, легких тілесних ушкоджень, не тягне кримінальної відповідальності [1].

10.3. Затримання особи, яка вчинила злочин

Законодавець зазначає, що не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на *затримання особи, яка вчинила злочин*, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи (ст. 38 КК).

У даному випадку ідеться про правомірне затримання злочинця *не працівниками правоохоронних органів*, а потерпілими або іншими громадянами, для яких такі дії не є службовим обов'язком. Отже, затримання особи, яка вчинила злочин, можливе лише за наявності відповідної *підстави*, якою є злочин [1]. Звичайно підставою затримання є очевидне для потерпілого або інших громадян, приміром, перехожих на вулиці, злочинне посягання. Ідеться, наприклад, про розбійний напад, крадіжку, посягання на життя або здоров'я людини. Затримання особи за відсутності такої підстави може свідчити про незаконність дій і тягнути за собою відповідальність за незаконне позбавлення волі (ст.146 КК).

Затримання злочинця має розпізнавальні *ознаки*, що характеризують: мету затримання; особу, яка підлягає затриманню; характер дій під час затримання; своєчасність затримання; необхідність заподіяння шкоди; співрозмірність шкоди, заподіяної злочинцеві при затриманні. Схарактеризуємо зазначені ознаки. Відповідно до ч. 1 ст. 38 КК дії потерпілого та інших громадян визнаються правомірними, якщо вони *мали на меті* затримання злочинця і доставлення його органам влади. Звідси випливає висновок про наявність двох цілей затримання: найближчої та кінцевої. У першому випадку ідеться про короткострокове позбавлення злочинця волі, а у другому – про доставлення його, приміром, у поліцію або прокуратуру. Якщо ж дії з затримання особи, яка вчинила злочин, були здійснені для досягнення іншої мети, наприклад, самосуду, то вони перетворюються на неправомірні. Слід мати на увазі, що затриманню надає правомірності саме наявність у потерпілого або інших громадян зазначених цілей, а не фактично досягнутий результат [1]. Наприклад, якщо злочинець вирвався й втік, то насильницькі дії, спрямовані на тимчасове позбавлення його волі, все одно визнаються правомірними. *Особа, яка підлягає затриманню*. Законодавець передбачає затримання злочинця, а не особи, яка вчинила, приміром, адміністративне правопорушення. Інакше кажучи, затримується особа, яка вчиняє або вже вчинила злочинне посягання. Переконавання в тому, що затримується саме злочинець, а не інша особа, повинно ґрунтуватися на усвідомленні тим, хто затримує, очевидності злочину. Якщо ж потерпілий або інші громадяни сумлінно помиляються щодо злочинності вчиненого або особи злочинця, то питання про відповідальність за необґрунтоване за-

подіяння шкоди повинно вирішуватися за правилами затримання так званого уявного злочинця, що аналогічні правилам про уявну оборону [1].

Характер дій при затриманні. Затримання злочинця полягає в діях потерпілих або інших громадян, пов'язаних із короткостроковим позбавленням злочинця волі, а також заподіянням йому в разі потреби шкоди. Такі дії збігаються з ознаками об'єктивної сторони того чи іншого злочину, приміром, незаконного позбавлення волі, вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень, знищення або пошкодження майна. Затримання може визнаватися правомірною дією, якщо воно було здійснено лише на короткий проміжок часу. Тривалість затримання у кожному випадку визначається конкретними життєвими обставинами. Але в будь-якому разі затриманий злочинець повинен бути переданий органам влади при першій же реальній можливості. Затримання злочинця на тривалий строк за відсутності в тому необхідності не виключає кримінальної відповідальності потерпілого або інших громадян за незаконне позбавлення волі (ст. 146 КК). *Своєчасність затримання.* Законодавець зазначає, що затримання може бути здійснене в момент вчинення злочину або одразу ж після цього. Початковим моментом виникнення права на затримання злочинця є ситуація, коли об'єкт посягання піддався безпосередній загрозі негайного заподіяння шкоди. Право на затримання зберігається й тоді, коли після вчинення суспільно небезпечного діяння злочинця переслідують по «гарячих слідах». Правова статистика свідчить, що саме таке затримання здійснюється в 90 % випадків. Тож не є правомірним затримання, здійснене через деякий час, тобто не безпосередньо після вчинення злочину [1].

Необхідність заподіяння шкоди при затриманні. Затримання злочинця, не пов'язане із заподіянням шкоди його життю, здоров'ю або майну, завжди більш бажане. Проте зловмисники часто відмовляються виконувати вимоги того, хто їх затримує, нападають на нього, чинять опір, намагаються зникнути з місця злочину. У таких випадках потерпілі або інші громадяни змушені заподіювати злочинцеві відповідну шкоду, тому що в них немає можливості без серйозної небезпеки для себе та оточуючих здійснити його ненасильницьке затримання. У цьому разі має значення кількість осіб з обох сторін, вік, фізичні сили, озброєність зазіхача, потерпілого та інших грома-

дян у відповідній ситуації. Лише ухилення злочинця від затримання в обстановці, коли громадянин мав і усвідомлював реальну можливість затримати його без заподіяння йому шкоди, свідчить про відсутність необхідності її спричинення. *Співрозмірність шкоди, заподіяної злочинцю при його затриманні.* Вимушене заподіяння шкоди не може бути безмежним, тому що навіть фактом учинення злочину і прагненням ухилитися від затримання злочинець не ставить себе поза законом [1]. Застосовані до нього насильницькі заходи в кожному випадку повинні мати визначені межі. Останні залежать від відповідності шкоди, що заподіюється злочинцеві, двом взаємопов'язаним обставинам. Першою з них є небезпечність посягання, а другою – обстановка затримання злочинця. Небезпека посягання, в свою чергу, визначається цінністю блага, на яке спрямоване посягання, характером і розміром шкоди, заподіяної цьому благу. Тож чим небезпечнішим є посягання, тим більш широкими є межі заподіяння шкоди злочинцеві при його затриманні. Так, при ухиленні від затримання, приміром, вбивці, гвалтівника, учасника розбійного нападу відповідним є заподіяння йому тяжкої шкоди (смерті або тяжких тілесних ушкоджень). І навпаки, при вчиненні посягання порівняно невеликої суспільної небезпечності граничним є спричинення злочинцеві шкоди, яка не перевищує середньої тяжкості тілесних ушкоджень [1]. Проте не завжди заподіяння злочинцеві шкоди, що відповідає небезпечності посягання, свідчить про її співрозмірність. Так, якщо в потерпілого або іншого громадянина була реальна можливість затримати злочинця із застосуванням більш м'яких засобів, але він, усвідомлюючи це, заподіює зазіхачеві тяжку шкоду, вона не може визнаватися співрозмірною. Тому законодавець і передбачає, що співрозмірною може бути визнана лише така шкода, яка відповідає не тільки небезпечності посягання, а й обстановці затримання злочинця. Для особи, яка затримує, така обстановка може бути двох видів – несприятливою і відносно сприятливою. *Несприятлива обстановка* затримання означає, що той, хто затримує, перебуває в невігідному становищі порівняно зі злочинцем і усвідомлює, що успішне затримання можливе лише у разі заподіяння йому тяжкої шкоди. *Відносно сприятлива обстановка* затримання свідчить, що потерпілий або інший громадянин має явну, приміром, фізичну, пере-

вагу перед злочинцем і усвідомлює можливість затримання без спричинення йому тяжкої шкоди [1].

Перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, визнається умисне заподіяння особі, що вчинила злочин, тяжкої шкоди (смерті або тяжких тілесних ушкоджень), яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця (ч.2 ст. 38 КК). Заподіяння, приміром, смерті вбивці в обстановці, при якій потерпілий або інший громадянин мав і усвідомлював реальну можливість затримати його шляхом заподіяння менш тяжкої шкоди, свідчить про очевидну невідповідність такої шкоди у відносно сприятливій обстановці затримання. Тут важливо враховувати суб'єктивне ставлення того, хто затримує, до шкоди, що ним спричиняється. Він повинен розуміти, що заподіювана тяжка шкода явно не відповідає небезпечності посягання або більш ніж достатня для успішного затримання. Інакше кажучи, перевищення меж спричинення шкоди при затриманні можливо лише за наявності *умислу* [1]. Перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, тягне кримінальну відповідальність лише в двох випадках, спеціально передбачених законодавцем у ст. 118 і 124 КК. У першому випадку ідеться про умисне вбивство при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця. У другому – за таких же обставин злочинцю умисно заподіюються тяжкі тілесні ушкодження. Спричинення злочинцеві при затриманні меншої шкоди не тягне кримінальної відповідальності.

10.4. Крайня необхідність

Законодавець зазначає, що не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані *крайньої необхідності*, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності (ст. 39 КК). Як зазначає Ю.В. Баулін, право на заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності є субсидіарним, тобто додатковим правом. Громадянин може скористатися ним лише у випадку, якщо в даній обстановці заподіяння шкоди є вимушеним, останнім засобом усунення небезпеки [1].

Правом на заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності можна користуватися тільки за наявності відповідної *підстави*. Остання складається з двох елементів: небезпеки, яка безпосередньо загрожує правоохоронюваним інтересам особи, суспільства або держави; неможливості усунення цієї небезпеки іншими засобами, крім заподіяння шкоди цим інтересам. Зупинимося спочатку на характеристиці першого елемента. Отже, повинна мати місце *небезпека, яка безпосередньо загрожує правоохоронюваним інтересам особи, суспільства або держави*. Ця небезпека може виникати з різних джерел. Ними, зокрема, є: недбале поводження зі зброєю, бойовими припасами, радіоактивними, легкозаймистими та вибухонебезпечними речовинами; стихійні сили природи; напади тварин; аварійна ситуація; голод або холод, що загрожує загибеллю людей; тяжке поранення громадянина. Зазначена небезпека повинна загрожувати саме правоохоронюваним інтересам, приміром, життю, здоров'ю, особистій свободі, майну, громадському порядку, інтересам держави. Наприклад, для усунення небезпеки, що виникла внаслідок пожежі і загрожує майну, громадянин змушений пошкодити його частину заради порятунку іншого майна. Небезпека при крайній необхідності мусить бути наявною, тобто безпосередньо загрожувати правоохоронюваним інтересам. Якщо така небезпека ще не виникла або, навпаки, вже реалізувалася в заподіяній шкоді, то це виключає стан крайньої необхідності. Початковий момент виникнення небезпеки має місце тоді, коли виникла загроза безпосереднього заподіяння шкоди. Наприклад, існує явна загроза аварії, смерті, затоплення. Кінцевий момент існування такої небезпеки визначається зникненням цієї загрози або її реалізацією. Приміром, пожежу загасили чи вогонь вже знищив майно [1]. Другим елементом підстави крайньої необхідності є *відсутність можливості усунути небезпеку іншими засобами, крім вчинення дії, яка підпадає під об'єктивні ознаки того чи іншого злочину*. Тому якщо в особи є кілька засобів усунення небезпеки, у тому числі не пов'язаних із необхідністю спричинення шкоди, то це означає, що особа не знаходиться в стані крайньої необхідності, а заподіяну нею шкоду не можна визнати правомірною. Очевидно, що в стані крайньої необхідності відбувається, як зазначає Ю.В. Баулін, зіткнення двох правоохоронюваних інтересів, інакше кажучи, «права з правом» [1].

Розпізнавальні ознаки діяння, що вчиняється в стані крайньої необхідності, відповідно до ч. 1 ст. 39 КК характеризують: його мету; спрямованість (об'єкт) заподіяння шкоди; характер дії; своєчасність заподіяння шкоди; межі заподіяння шкоди. Схарактеризуємо зазначені ознаки. *Метою* крайньої необхідності є усунення небезпеки, що виникла. Керуючись даною метою, особа вирішує, яким чином це слід зробити – шляхом знищення чи пошкодження джерела небезпеки, евакуації людей в безпечне місце за допомогою взятого без дозволу транспорту, іншим способом. *Спрямованість (об'єкт) заподіяння шкоди.* У стані крайньої необхідності шкода спричиняється правохоронюваним інтересам особи, суспільства або держави. Деякі науковці вважають, що при крайній необхідності шкода заподіюється так званим третім особам. Йдеться про підприємства, установи, організації та окремих громадян, які не пов'язані зі створенням небезпеки, що виникла. Класичним є приклад, коли водій агрофірми залишає на дорозі бідони з молоком і відвозить у лікарню потерпілих від аварії, що трапилася не за його участю. За час відсутності водія згадане молоко викрадається невідомими. Тож в описаній ситуації шкода заподіюється третій особі – агрофірмі, яка жодним чином не причетна до виникнення небезпеки, що загрожувала потерпілим. Проте на думку Ю.В. Бауліна, у низці випадків особа змушена заподіювати шкоду безпосередньо джерелу небезпеки, а не третім особам. Таке робиться для того, щоб ліквідувати це джерело, локалізувати його, знизити інтенсивність шкідливого впливу. Приміром, перехожий, побачивши некерований автомобіль, що рухається з гори, спрямовує його в кювет, попереджаючи тим самим наїзд на дітей [1]. Іноді стверджують, що за правилами крайньої необхідності слід розглядати заподіяння шкоди тому, хто нападає, якщо ним явно є неосудна особа, малолітня дитина або особа, яка діє в стані фактичної помилки. Але, як вважає Ю.В. Баулін, це не так. У даному випадку має місце необхідна оборона, ознакою якої є заподіяння шкоди саме тому, хто посягає, незалежно від його фізичних або психічних властивостей [1].

Характер дії. Крайня необхідність передбачає лише активну поведінку особи. За своїми зовнішніми ознаками ця поведінка може виражатися у різних самоправних діях, пов'язаних, зокрема, з пошкодженням або знищенням чужого майна, вилученням зброї, наркотичних засобів, транспорту, приховуванням злочинів, розголошенням держав-

ної таємниці, порушенням правил безпеки, заподіянням шкоди життю чи здоров'ю людини, позбавленням її волі. Згадані та інші подібні дії в багатьох випадках можуть підпадати під різноманітні види злочинних посягань, зазначених у КК. *Своєчасність заподіяння шкоди.* Ця ознака діяння, яке вчиняється в стані крайньої необхідності, полягає в тому, що шкода може бути спричинена лише поки існує зазначений стан. Якщо ж стан крайньої необхідності ще не виник або вже минув, то заподіяння шкоди може тягнути кримінальну відповідальність на загальних підставах. У цьому випадку матиме місце відповідно «передчасна» та «спізніла» крайня необхідність [1]. *Межі заподіяння шкоди.* Аналіз закону показує, що граничною і правомірною у стані крайньої необхідності має визнаватися така заподіяна шкода, яка рівнозначна відверненій шкоді або є менш значною, ніж відвернена шкода (ч. 2 ст. 39 КК). Приміром, небезпека, що загрожує життю людини, усувається шляхом знищення майна будь якої цінності. Нагадаємо, що відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я визнаються найвищою соціальною цінністю. Як зазначає Ю.В. Баулін, чинний КК визнає правомірним в стані крайньої необхідності позбавлення людини життя для порятунку власного життя, якому загрожувала безпосередня небезпека і яку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами [1].

Перевищенням меж крайньої необхідності (ексцесом) законодавець визнає умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода (ч.2 ст. 39). Наприклад, умисне позбавлення життя двох або більше осіб для порятунку життя однієї людини повинно визнаватися ексцесом крайньої необхідності. Іноді вважають, що згаданий ексцес має місце за наявності можливості усунути небезпеку іншими засобами, ніж заподіянням шкоди. Але на думку Ю.В. Бауліна, у даному випадку не можна говорити про перевищення меж крайньої необхідності. Наявність можливості усунути небезпеку іншими засобами свідчить про те, що особа не перебуває в стані крайньої необхідності [1]. Слід мати на увазі, що особа, яка перебуває у зазначеному стані, часто знаходиться в екстремальній ситуації і не є підготовленою до правомірного відвернення небезпеки через сильне душевне хвилювання. Тому законодавець зазначає, що особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, вона не могла оцінити відповідність за-

подіяної шкоди цій небезпеці (ч. 3 ст. 39 КК). Закон не передбачає спеціальних підстав відповідальності за ексцес крайньої необхідності, як у випадку з необхідною обороною (табл. 10.1). Тож такі дії повинні кваліфікуватися на загальних підставах. Проте перевищення меж крайньої необхідності враховується судом як обставина, що пом'якшує покарання (п. 8 ч. 1 ст. 66 КК).

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Назвіть загальні ознаки обставин, що виключають злочинність діяння. Що таке необхідна оборона? Схарактеризуйте підставу необхідної оборони. Назвіть і схарактеризуйте розпізнавальні ознаки необхідної оборони. Що таке ексцес оборони? У яких випадках перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність? Що таке уявна оборона? Схарактеризуйте вибачальну помилку при уявній обороні. Дайте характеристику видів невибачальної помилки при уявній обороні. Визначте поняття «затримання особи, яка вчинила злочин». Назвіть підставу затримання злочинця. Схарактеризуйте ознаки правомірного затримання злочинця. В чому полягає перевищення меж заподіяння шкоди злочинцеві при його затриманні? Що таке крайня необхідність? Схарактеризуйте ознаки крайньої необхідності. У чому полягає ексцес крайньої необхідності? Чим відрізняється крайня необхідність від необхідної оборони?

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.
- Уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного по-

сягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

- Не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

- Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

- При необхідній обороні особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту.

- Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення.

- Особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрозувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці.

- Якщо при уявній обороні особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення, але при цьому перевищила межі захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони.

- Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного наси-

льницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

- Якщо в обстановці, що склалася при уявній обороні, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди через необережність.

3. Проаналізуйте ситуації

- 16-річний Василь грав із друзями в футбол поблизу приватного будинку. Незадоволена господарка нацькувала на них свою собаку, який порвав Василю спортивний костюм і укусив його. Хлопець схопив палицю і вдарив собаку. Розлючена хазяйка продовжувала нацьковувати собаку, який ще кілька разів укусив Василя, заподіявши йому легкі тілесні ушкодження. Тоді хлопець ударив палицею цю жінку, спричинивши їй середньої тяжкості тілесне ушкодження. Василь і жінка були засуджені за умисне заподіяння один одному зазначених тілесних ушкоджень.

Чи є законними та обґрунтованими вироки суду?

- 16-річний Михайло захоплювався карате. Одного вечора, повертаючись з тренування, він почув позаду обурений жіночий крик. Оглянувшись, Михайло побачив як незнайомий хлопець спробує відібрати у перехожої сумочку. На його очах зловмисник штовхнув згадану жінку і вона впала. Після цього хлопець вихопив сумочку і кинувся тікати. Михайло наздогнав його та в стрибку завдав сильного удару ногою в спину. Хлопець впав, сильно вдарився головою об асфальт і втратив свідомість. Михайло повернув сумочку жінці, викликав поліцію і «швидко допомогу». Пізніше з'ясувалося, що той хлопець отримав тяжке тілесне ушкодження.

Дайте кримінально-правову оцінку дій Михайла. Чи зміниться Ваше рішення, якщо б Михайлу було 14 або 15 років? Якою буде Ваша правова позиція, якщо б в описаній ситуації зловмисник отримав тілесне ушкодження середньої тяжкості?

- Дотримуючись правил дорожнього руху, Євген їхав містом на автомобілі. Раптом перед ним виникла фігура чоловіка, який вискочив із-за припаркованого мікроавтобуса і почав перебігати вулицю у неналежному місці. Розуміючи неминучість зіткнення, Євген звернув у бік і врізався в цей мікроавтобус. Жінка, яка в ньому знаходилася,

отримала тілесне ушкодження середньої тяжкості. Автотехнічна експертиза дійшла висновку, що іншого способу уникнути зіткнення із згаданим чоловіком у Євгена не було.

Дайте кримінально-правову оцінку дій Євгена.

- Суровцев, завітавши в нетверезому стані до Коваленка, спровокував із ним сварку. Господар у присутності інших гостей запропонував скандалісту залишити його квартиру. Сусіди попередити Коваленка, що Суровцев із кастетом у руці вичікує неподалік у компанії двох агресивно налаштованих чоловіків. Коли пізно ввечері гості розійшлися, Коваленко ліг спати. Поряд із собою він поклав мисливську рушницю, на яку мав дозвіл. Вночі Суровцев із приятелями, ламаючи замки на дверях, почали вдиратися до квартири Коваленка. При цьому вони викрикували в нецензурній формі образи й погрози на його адресу. Коваленко схопив рушницю й зробив постріл у напрямку дверей. Один із приятелів Суровцева отримав серйозне поранення, від якого помер.

Дайте кримінально-правову оцінку дій Коваленка.

- Федоренко пас і охороняв вівець у горах. Вночі його знайомий Соколенко в нетверезому стані підійшов до намету, в якому Федоренко відпочивав. Бажаючи пожартувати, Соколенко зміненим голосом закричав: «Гаманець чи життя? На вихід з грошима, швидко»! Федоренко повірив, що хтось хоче його пограбувати, схопив мисливську рушницю, на яку мав дозвіл, і зробив постріл крізь брезент намету в напрямку голосу. Соколенку було заподіяне тяжке тілесне ушкодження.

Дайте кримінально-правову оцінку дій Федоренка.

- Власенко керував туристичним автобусом, що їхав по гірській дорозі у Закарпатті. Раптом із-за повороту вискочила вантажівка, яка з незрозумілих причин виїхала на полосу руху автобуса. Оскільки справа була прірва Власенко різко зманеврував ліворуч і загальмував. При цьому автобус вдарився в скелю. Кілька пасажирів отримали середньої тяжкості тілесні ушкодження. Автотехнічна експертиза встановила, що у Власенка не було іншої можливості уникнути жахливої катастрофи.

Дайте кримінально-правову оцінку дій Власенка.

4. Оберіть один правильний варіант відповіді

1. *Перевищенням меж необхідної оборони визнається:*

- а) умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту;
- б) умисне або необережне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту;
- в) заподіяння тому, хто посягає, шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту.

2. *Перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, має наслідком кримінальну відповідальність лише:*

- а) у випадку умисного вбивства у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця;
- б) у випадку умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця;
- в) у випадках умисного вбивства або умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця.

3. *Кожна особа має право на необхідну оборону:*

- а) незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади;
- б) лише за відсутності можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади;
- в) залежно від можливості уникнути небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

4. *Перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, визнається:*

- а) умисне або необережне заподіяння особі, що вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця;
- б) умисне заподіяння особі, що вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця;

в) умисне заподіяння особі, що вчинила тяжкий злочин, шкоди, яка не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця.

5. *Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише:*

а) у випадку умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, вчиненого у разі перевищення меж необхідної оборони;

б) у випадках умисного вбивства або умисного заподіяння тяжкого тілесного ушкодження у разі перевищення меж необхідної оборони;

в) у випадку умисного вбивства, вчиненого при перевищенні меж необхідної оборони.

6. *Перевищенням меж крайньої необхідності є:*

а) умисне заподіяння тяжкої шкоди правоохоронюваним інтересам особи, суспільства або держави;

б) умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода;

в) умисне або необережне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода була більш ніж достатньою.

5. Обговоріть проблему

На засіданні гуртка «Правознавець» досліджувалася тема «Крайня необхідність як обставина, що виключає злочинність діяння». Вступну доповідь зробив Андрій. Він повідомив, що законодавець України визнає граничною і правомірною таку заподіяну в стані крайньої необхідності шкоду, яка є *рівнозначною* або *меншою* в порівнянні з відверненою шкодою. Сашко, який виступав із співповіддю, нагадав відповідне положення статті 16 КК України, що діяв до 1 вересня 2001р. Відповідно до нього допускалася лише така заподіяна в стані крайньої необхідності шкода, яка є *менш значною*, ніж відвернута шкода. На думку Сашка, тодішня позиція законодавця стосовно меж заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності була більш логічною, ніж сучасна. Сашко додав, що це не лише його точка зору, а й думка деяких відомих правників.

Уявіть, що в цьому засіданні гуртка берете участь Ви. Припис якого КК України – попереднього або чинного – уявляється Вам

більш правильним стосовно меж заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності?

6. Наочні додатки

Таблиця 10.1 – Співвідношення необхідної оборони і крайньої необхідності

Необхідна оборона	Крайня необхідність
<p>1. Підставою є суспільно небезпечне посягання з боку людини, що викликає необхідність у його негайному відверненні або припиненні.</p> <p>2. Шкода може бути заподіяна лише тому, хто посягає (так звана «сутичка права не з правом»).</p> <p>3. Заподіяна тому, хто посягає, шкода повинна відповідати небезпечності посягання та обставині захисту.</p> <p>4. Перевищення меж необхідної оборони тягне привілейовану кримінальну відповідальність, і лише у випадках, спеціально передбачених статтями 118 і 124 КК.</p> <p>5. Є суспільно корисною поведінкою особи.</p>	<p>1. Підставою є небезпека, що безпосередньо загрожує правохоронюваним інтересам, яку не можна усунути в даній обстановці інакше, ніж заподіянням шкоди.</p> <p>2. Шкода заподіюється правохоронюваним інтересам держави, суспільства або особи (так звана «сутичка права з правом»).</p> <p>3. Заподіяна шкода повинна бути рівнозначною або менш значною, ніж відвернена.</p> <p>4. Перевищення меж крайньої необхідності тягне кримінальну відповідальність на загальних підставах; факт такого перевищення є обставиною, що пом'якшує покарання.</p> <p>5. Є суспільно допустимою поведінкою особи.</p>

7. Використані джерела інформації

1. Баулін Ю.В. Обставини, що виключають злочинність діяння. – У кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 247 – 270.

2. Кузьменко О.В. Обставини, що виключають злочинність діяння // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2017. – № 9/10. – С. 37 – 44.

3. Про судову практику у справах про необхідну оборону: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26. 04. 2002 р. № 1.

11. ПОКАРАННЯ ЯК КАТЕГОРІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Ефективним інструментом зміцнення правопорядку є кримінальне покарання. Воно виступає основною формою реалізації кримінальної відповідальності, сприяє захисту особи, суспільства та інтересів держави від злочинних посягань. Вивчення пов'язаних з покаранням найважливіших правових положень є метою цього розділу.

11.1. Поняття, ознаки та мета покарання

Законодавець визначає *покарання* як захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК). Як зазначає В.А. Ломако, кримінальне покарання характеризується певними розпізнавальними ознаками, що відрізняють його від інших заходів державного примусу [5]. Перша з них полягає у тому, що покарання *примушує особу, винну у вчиненні злочину, поводитися законотрухняно*. Друга ознака покарання пов'язана з тим, що особа не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Тож покарання є *юридичним наслідком злочину*. Інші форми реагування держави на злочини є винятком і пов'язані, як правило, із злочинами невеликої тяжкості. Йдеться, зокрема, про звільнення від кримінальної відповідальності і покарання неповнолітньої особи із застосуванням до неї примусових заходів виховного характеру (ст. 97, 105 КК). Третя ознака покарання полягає у тому, що воно може бути призначене *лише за вироком суду від імені держави*. Ця обставина надає покаранню публічного характеру. До виключної компетенції суду належить і звільнення від покарання, крім випадків амністії та помилування. Четверта ознака – це те, що воно пов'язане з *передбаченим законом обмеженням прав і свобод засудженого*. Саме в цьому проявляється така властивість покарання як кара, що робить його найсуворішим заходом державного примусу. Кара повинна відповідати тяжкості вчиненого злочину. П'ята ознака покарання полягає в тому, що в ньому знаходить своє вираження *негативна оцінка державою вчиненого злочину і злочинця*. Шоста ознака – це те, що *призначення і виконання*

покарання можливі тільки стосовно винної особи. Воно не може бути покладене на інших осіб, приміром, на близьких родичів злочинця. Сьома ознака покарання полягає в тому, що воно *тягне за собою такий негативний правовий стан особи як судимість*. Цього наслідку не має жоден інший захід державного примусу (рис.11.1).

Законодавець зазначає, що покарання *має на меті* не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як ними, так й іншими особами. Водночас покарання *не має на меті* завдати винному фізичних страждань або принизити його людську гідність (чч. 2, 3 ст. 50 КК). Сутність цього заходу примусу полягає в тому, що він пов'язаний з *моральними* стражданнями засудженого, *ганьбою і почуттям сорому*. Виправлення винного забезпечується фактом призначення покарання, режимом його відбування, залученням злочинця до праці, заходами виховного характеру [5]. Запобігання вчиненню засудженими нових злочинів називають *спеціальною превенцією*. Водночас попередження скоєння злочинів іншими особами має назву *загальної превенції* (рис.11.2).

11.2. Система та види покарань

Установлений кримінальним законом упорядкований перелік покарань називають *системою покарань* [9]. У ст. 51 КК передбачено дванадцять їх видів: штраф; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; службові обмеження для військовослужбовців; конфіскація майна; арешт; обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк; довічне позбавлення волі (табл. 11.1). Як зазначав В.В. Сташис, система покарань характеризується кількома розпізнавальними ознаками [9]. По-перше, вона встановлюється *тільки законом*. Вид покарання, його розміри, підстави і порядок застосування не можуть визначатися підзаконним актом. По-друге, перелік покарань є *вичерпним*. Це означає, що суд не може призначити підсудному покарання, яке в ньому не міститься. По-третє, покарання розташовані законодавцем у ст. 51 КК у певному порядку, починаючи від найменш суворого, штрафу, до найсуворішого – довічного позбавлення волі.

Кримінальні покарання класифікуються також за іншими ознаками. За порядком призначення законодавець поділяє їх у ст. 52 КК на: основні; додаткові; такі, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові (так звані змішані покарання). *Основні покарання* призначаються як самостійні заходи примусу. *Додаткові покарання* – це такі, що призначаються на додаток до основних і самостійно застосовуватися не можуть (табл. 11.4). За суб'єктами, до яких покарання застосовуються, виокремлюють загальні та спеціальні покарання. *Загальні покарання* призначаються будь-якій винній осудній і деліктоздатній особі. *Спеціальні покарання* застосовуються лише до певного кола засуджених (табл. 11.3). За можливістю визначення строку покарання також розрізняють *безстрокові* і *строкові покарання* (табл. 11.2).

11.3. Принципи призначення покарання

Як зазначав М.І. Бажанов, практика призначення судом кримінального покарання ґрунтується на певних вимогах, тобто принципах [1]. Першим із них є *законність*. Цей принцип полягає в тому, що покарання мусить призначатися в суворій відповідності з КК. Другий принцип – це *визначеність покарання в вирокі*. Ідеться про точне зазначення судом виду, розміру і строку покарання, щоб не виникало жодних сумнівів при виконанні вироку. Третім принципом призначення покарання є *обґрунтованість покарання та обов'язковість його мотивування у вирокі*. Інакше кажучи, покарання повинно призначатися на підставі доведених у суді фактів. Четвертий принцип – це *гуманність* покарання. Він відбивається, зокрема, у забороні смертної кари, широкому застосуванню покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, в пільгових особливостях кримінальної відповідальності неповнолітніх. П'ятим принципом призначення покарання є його *індивідуалізація*. Він полягає в обов'язковому вивченні особи підсудного та обставин, пов'язаних із вчиненим ним злочином. Шостий принцип – це *справедливість* покарання. Він проявляється, зокрема, в тому, що КК передбачає суворіші покарання за більш небезпечні злочини [1].

11.4. Загальні засади призначення покарання

Кримінальний закон містить певні критерії, якими повинен керуватися суд при виборі покарання в конкретному кримінальному

провадженні. Законодавець називає їх загальними засадами призначення покарання (ст. 65 КК). Перша з цих засад полягає в тому, що суд призначає покарання *в межах, установлених у санкції статті Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за вчинений злочин*. З цього правила є два винятки. Один із них закріплений в ст. 69 КК. Йдеться про те, що з урахуванням кількох пом'якшувальних обставин, які істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, суд може призначити *більш м'яке* покарання, ніж передбачене в статті Особливої частини КК. Інший виняток пов'язаний з тим, що призначаючи покарання за сукупністю злочинів або вироків, суд може обрати *більш суворе* покарання, ніж передбачене в статті Особливої частини КК (ст. 70, 71 КК). Друга загальна засада, якою керується суд при виборі покарання, полягає в тому, що воно призначається *відповідно до положень Загальної частини КК*. Приміром, призначаючи покарання співучасникам злочину, суд зобов'язаний врахувати характер і ступінь участі кожного з них у його вчиненні (ч. 5 ст. 68 КК). Третя загальна засада полягає в тому, що суд повинен *брати до уваги ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання*.

11.5. Обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання

Як зазначав М.І. Бажанов, обставинами, що пом'якшують та обтяжують покарання є різного роду чинники, що стосуються особи винного і скоєного ним кримінально караного діяння, які відповідно зменшують або підвищують суспільну небезпечність злочину, злочинця, а також ступінь його відповідальності [1]. Обставини, про які йдеться, мають велике значення при призначенні покарання (ст. 66, 67 КК). Зокрема, врахування обставин, що його *пом'якшують*, дає суду певні можливості. По-перше, він може обрати покарання ближче до мінімуму санкції статті КК, за якою кваліфікований вчинений злочин. По-друге, при альтернативній санкції суд має право призначити менш суворий вид покарання, передбачений в ній. По-третє, виходячи зі ст. 69 КК суд може застосувати *більш м'яке* покарання, ніж передбачене законом. З іншого боку, наявність в кримінальному провадженні обставин, які *обтяжують* покарання, теж дає суду низку можливостей. По-перше, він може призначити покарання ближче до максимуму са-

нкції статті КК, за якою кваліфікований вчинений злочин. По-друге, при альтернативній санкції суд має право обрати більш суворий вид покарання, передбачений в ній. По-третє, суд може виключити використання ст. 69 КК і не застосовувати більш м'яке покарання, ніж передбачене законом [1].

Вивчаючи обставини, які пом'якшують покарання, доцільно звернути особливу увагу на те, що однією з них є *вчинення злочину неповнолітнім* (п. 3 ч. 1 ст. 66 КК). Зауважимо також, що перелік обставин, які пом'якшують покарання, не є вичерпним. Це дає суду *право* врахувати як пом'якшувальні й такі обставини, що в законі прямо не зазначені. Ідеться, приміром, про бездоганну трудову діяльність або зразкову поведінку винного до вчинення злочину, поганий стан його здоров'я, наявність на утриманні підсудного непрацездатних членів сім'ї. Важливо й те, що суд *зобов'язаний* брати до уваги прямо передбачені КК пом'якшувальні обставини. Вивчаючи обставини, які обтяжують покарання, слід звернути особливу увагу на те, що з-поміж них є вчинення злочину: щодо малолітньої дитини або у присутності дитини; з використанням малолітнього; у стані сп'яніння (пп. 6, 9, 13 ч. 1 ст. 67 КК). Зауважимо, що перелік обставин, які обтяжують покарання, є *вичерпним*. Суд не може врахувати як обтяжувальну обставину, наприклад, невизнання підсудним своєї вини, його відмову давати показання або відсутність щирого каяття. Необхідно також зазначити, що суд *має право*, залежно від характеру вчиненого злочину, не визнати ту чи іншу із зазначених у ст. 67 КК обставин такою, яка обтяжує покарання. Ідеться, зокрема, про стан алкогольного сп'яніння під час вчинення злочину. Уявимо, що на випускному вечорі неповнолітній вперше вжив спиртний напій і під впливом алкоголю заподіяв однолітку тілесне ушкодження. Слід звернути увагу ще на одне важливе правило. Якщо певна обставина, що пом'якшує або обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини КК як ознака складу злочину, суд не може ще раз врахувати її при призначенні покарання (ч. 3 ст. 66, ч. 4 ст. 67 КК). Наведемо приклад. У ст. 116 КК передбачена відповідальність за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства з боку потерпілого. У той же час у п. 7 ч. 1 ст. 66 КК ця ж обставина передбачена як пом'якшувальна.

11.6. Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх

Нагадаємо, що особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх в Україні передбачені розділом XV Загальної частини КК. Як зазначала Л.М. Кривоченко, вітчизняний законодавець враховує відсутність у неповнолітніх достатнього життєвого досвіду, певних знань, навичок, властиву для них нестійкість психічних процесів, імпульсивність поведінки та максималізм, схильність до конформізму і наслідування. Береться до уваги й те, що незавершеність психофізичного формування неповнолітніх призводить до їхньої нездатності усвідомлювати на рівні дорослої людини фактичні ознаки й суспільну небезпечність злочину, адекватно оцінювати свої вчинки [2]. Закріплені в законі особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх стосуються: *звільнення від кримінальної відповідальності; видів покарань; призначення покарань; звільнення від покарання та його відбування; погашення і зняття судимості*. У цій послідовності схарактеризуємо зазначені особливості.

11.6.1. Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності

Законодавець передбачає два види звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності: *із застосуванням примусових заходів виховного характеру; у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності* (ст. 97, 106 КК). Спільним для обох видів звільнення є те, що неповнолітній, який вчинив злочин, на передбачених в законі підставах звільняється від засудження і обмежень, встановлених КК. Перший з цих видів звільнення є найважливішою особливістю кримінальної відповідальності неповнолітніх. Зупинимося на ньому. Отже, *підставою* звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру є можливість виправлення неповнолітнього без призначення йому покарання. Наявність такого виправлення повинна впливати з оцінки судом поведінки дитини до і після вчинення злочину, її ставлення до навчання або роботи. Необхідними *умовами* застосування зазначених заходів є: вчинення неповнолітнім злочину вперше; належність скоєного діяння до категорії злочинів невеликої тяжкості або необережних злочинів середньої тяжкості. Якщо мають місце згадані підстава і умо-

ви, то суд звільняє неповнолітнього від кримінальної відповідальності та застосовує до нього примусові заходи виховного характеру (ч. 2 ст. 105 КК). Ці заходи мають такі розпізнавальні ознаки: передбачаються КК; призначаються судом; застосовуються тільки до неповнолітніх; не є покаранням; не тягнуть за собою судимості. Зауважимо, що наведений в КК перелік примусових заходів виховного характеру є вичерпним і не може доповнюватися судом [2]. Першим таким заходом є *застереження*, яке полягає у вимозі припинити протиправну поведінку під загрозою застосування більш суворих заходів відповідальності. Другим заходом є *обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки* неповнолітнього. У цьому випадку йому можуть, наприклад, заборонити відвідувати у вечірній час парки, кафе або розважальні заходи. Тривалість таких обмежень визначає суд. Третім заходом є *передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання*. Ідеться про посилення виховного впливу на дитину з боку тих суб'єктів, що зобов'язані в силу сімейних, навчальних, виробничих або інших відносин його здійснювати. Четвертим заходом є *покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків*. Слід розмежовувати цей захід кримінально-правового впливу на неповнолітнього і можливість притягнення дитини, яка досягла 14 років, до цивільно-правової відповідальності за спричинену нею шкоду (ст. 1179 Цивільного кодексу України). П'ятим і найсуворішим примусовим заходом виховного характеру є *направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років*. Такі установи визначені Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». Ними є загальноосвітні школи і професійні училища соціальної реабілітації. До згаданих шкіл за рішенням суду направляють дітей віком від 11 до 14 років, а до училищ – від 14 до 18 років. Зазначений захід застосовується лише тоді, коли дитину не можна виправити за допомогою більш м'яких примусових заходів виховного характеру [2].

Суд може застосувати до неповнолітнього одночасно кілька примусових заходів виховного характеру, але за умови, що вони не

суперечать один одному. Приміром, неможливо направити дитину до спеціальної навчально-виховної установи і водночас передати її під нагляд батьків. Зауважимо, що разом із застосуванням до неповнолітнього того чи іншого примусового заходу виховного характеру суд може призначити йому вихователя (ч. 4 ст. 105 КК). У випадку ухилення неповнолітнього, який вчинив злочин, від застосованих до нього примусових виховних заходів вони скасовуються і він притягується до кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 97 КК). Слід звернути увагу на те, що суд застосовує примусові заходи виховного характеру і до осіб, які до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинили передбачене КК суспільно небезпечне діяння (ч. 2 ст. 97 КК). У даному випадку маються на увазі не лише малолітні особи, які молодше 14 років. Нагадаємо, що у віці від 14 до 16 років неповнолітні притягаються до кримінальної відповідальності лише за деякі майже виключно умисні злочини, зазначені в ч. 2 ст. 22 КК. Уявимо, що 15-річний хлопець через необережність позбавив потерпілого життя. До нього теж можуть застосовуватися примусові заходи виховного характеру, оскільки суб'єктом убивства через необережність є особа, якій виповнилося 16 років (ст. 119 КК).

Схарактеризуємо другий вид звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності – у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до неї. При вирішенні даного питання суду насамперед необхідно з'ясувати, чи є для цього загальна (однакова для неповнолітніх і повнолітніх злочинців) підстава, зазначена у ч. 1 ст. 49 КК. За наявності у кожному конкретному випадку цієї загальної підстави суд повинен також врахувати особливі положення ч. 2 ст. 106 КК, що стосуються неповнолітніх. У ній для осіб, які скоїли злочин у віці до 18 років, встановлюються менші в порівнянні з дорослими злочинцями строки давності притягнення до кримінальної відповідальності [2].

11.6.2. Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх

Законодавець визначив вичерпний перелік покарань, що можуть бути призначені неповнолітнім (ст. 98 КК). До *основних* покарань відносяться: штраф; громадські роботи; виправні роботи; арешт; позбавлення волі на певний строк. *Додатковими* покараннями є: штраф; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Якщо порівняти систему покарань для неповнолітніх (ст. 98 – 102

КК) із системою покарань для дорослих (ст. 51– 64 КК), можна побачити суттєві відмінності. По-перше, до дітей не застосовуються довічне позбавлення волі, обмеження волі, конфіскація майна та деякі інші види покарання (табл. 11.1). По-друге, покарання, що призначаються неповнолітнім, є більш м'якими. По-третє, позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості (ч.2 ст. 102 КК).

11.6.3. Особливості призначення неповнолітнім покарання

При виборі покарання дитині суд враховує: загальні засади призначення покарання; обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання; *умови життя та виховання неповнолітнього, вплив на нього дорослих, рівень розвитку та інші особливості його особи* (ч.1 ст.103 КК). Також суд бере до уваги те, що при призначенні неповнолітньому покарання за сукупністю злочинів або вироків остаточне покарання у виді позбавлення волі не може перевищувати 15 років (ч. 2 ст. 103 КК). Зауважимо, що діти, засуджені до позбавлення волі, відбувають покарання в спеціальних виховних установах окремо від повнолітніх злочинців (ст. 102 КК). Судова практика іде шляхом, відповідно до якого неповнолітнім частіше за повнолітніх призначається більш м'яке покарання, ніж передбачене законом (ст. 69 КК).

11.6.4. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування

Слід розмежовувати поняття «звільнення від покарання та його відбування» і «звільнення від кримінальної відповідальності», про що ішлося вище. Аналіз приписів КК, які передбачають звільнення неповнолітніх від покарання, дозволяє виокремити низку особливостей, що відбивають прояв гуманізму щодо них з боку законодавця [2]. Головною з цих особливостей є існування такого виду звільнення від покарання, який може застосовуватися лише до неповнолітніх – із використанням примусових заходів виховного характеру (ст. 105 КК). Інші особливості пов'язані з пільговими умовами застосування до неповнолітніх тих видів звільнення від покарання, які передбачені також для дорослих злочинців (ст. 104, 106, 107 КК). Зупинимося на *звільненні від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру* (ст. 105 КК). Підставою звільнення є встановлення судом того, що на

момент постановлення вироку дитина не потребує застосування покарання. *Умовами* звільнення у даному випадку є: вчинення неповнолітнім злочину невеликої або середньої тяжкості; щире розкаяння та бездоганна поведінка у період між скоєнням злочину і постановленням вироку. Якщо мають місце зазначені підстава і умови, то суд постановляє обвинувальний вирок без призначення покарання та застосовує до неповнолітнього певні примусові заходи виховного характеру. Важливо пам'ятати, що дитина в цьому випадку *не буде мати судимості* [2].

Стисло прокоментуємо ті види звільнення від покарання, які застосовуються і до неповнолітніх, і до дорослих злочинців. 1. *Звільнення від відбування покарання з випробуванням*. При використанні судом цього виду звільнення враховуються: загальні підстава та умови, передбачені ст. 75–78 КК; пільгові особливості, що стосуються неповнолітніх (ст. 104 КК). Ці особливості полягають у тому, що: звільнення від відбування покарання з випробуванням можливе лише при засудженні дитини до арешту або позбавлення волі; іспитовий строк устанавлюється тривалістю від 1 до 2 років; суд може покласти на окрему особу, за її згодою або на її прохання, обов'язок щодо нагляду за засудженим та проведення з ним виховної роботи. 2. *Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку*. Застосовуючи зазначений вид звільнення, суд враховує: загальні норми про цей вид давності, що містить ст. 80 КК; пільгові особливості, які стосуються неповнолітніх (ч. 3 ст. 106 КК). Ці особливості полягають у тому, що стосовно дітей законодавець встановив скорочені строки виконання обвинувального вироку. 3. *Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання*. При застосуванні судом цього виду звільнення враховуються: загальні підстава та умови, передбачені ст. 81 КК; пільгові особливості, що стосуються неповнолітніх (ст. 107 КК). Ці особливості полягають у тому, що: виправлення дитини повинно бути доведене її сумлінною поведінкою, ставленням до праці та навчання; зазначене звільнення застосовується до осіб, які вчинили злочин до досягнення ними 18-річного віку, незалежно від їх віку на момент звільнення; застосовується звільнення лише до тих неповнолітніх, що відбувають покарання у виді позбавлення волі; звільнення не залежить від тяжкості вчиненого злочину; звільнення здійснюється після фактичного відбуття дитиною певної частини покарання, яка є меншою, ніж перед-

бачена для повнолітніх злочинців; до неповнолітніх не застосовується заміна невідбутої частини покарання більш м'яким покаранням [2].

11.6.5. Погашення та зняття судимості щодо неповнолітніх

Зробимо кілька попередніх загальних пояснень стосовно інституту судимості. Як зазначала Л.М. Кривоченко, *судимість* є особливим правовим станом засудженого, що породжує для нього певні несприятливі цивільно-правові та кримінально-правові наслідки обмежувального й іншого характеру, *які не входять до змісту покарання* і мають місце протягом визначеного КК строку [3]. Науковці характеризують судимість як негативний правовий статус людини. Пояснимо насамперед *цивільно-правові* наслідки судимості. Так, якщо вона не погашена зі спливом встановлених КК строків або не знята достроково судом, особа не може бути, зокрема, Президентом України, депутатом, суддею, поліцейським, прокурором, адвокатом або нотаріусом. Судимість за корисливий злочин не дозволяє посідати у господарському товаристві посаду керівного характеру або пов'язану з матеріальною відповідальністю. Якщо людина бажає змінити своє прізвище чи ім'я, то наявність судимості це унеможлиблює (ч. 6 ст. 295 Цивільного кодексу України). *Кримінально-правові* наслідки судимості полягають, зокрема, в тому, що вона породжує більш суворе покарання для особи, яка, маючи зазначений правовий стан після скоєння умисного злочину, вчиняє новий умисний злочин. Мається на увазі рецидив злочинів, про що ішлося вище (ст. 34, п. 1 ч. 1 ст. 67 КК). Зауважимо, що метою інституту судимості є попередження вчинення нових злочинів. Студенти і школярі часто помиляються, вважаючи, що судимість є наслідком: вчинення злочину; притягнення особи до кримінальної відповідальності; обвинувального вироку суду. Слід звертати увагу на те, що *підставою* судимості є наявність обвинувального вироку, що набрав законної сили, яким особа засуджується *до певного покарання*. Зауважимо, що не кожен обвинувальний вирок передбачає покарання (ч. 4 ст. 74, ч. 1 ст. 105 КК). Треба також пам'ятати, що судимість – це інститут *кримінального* права. Приміром, Кодекс України про адміністративні правопорушення не містить поняття судимості. Вона поширюється на весь строк відбування покарання, а у передбачених КК випадках – також на певний період після його відбуття.

Законодавець передбачає два види припинення судимості: погашення і зняття (ч. 1 ст. 88 КК). *Погашення судимості* – це її автоматичне припинення за наявності визначених законом умов. Головною з них є невчинення особою протягом строку судимості нового злочину (ст. 89, 90 КК). *Зняття судимості* – це її дострокове припинення за рішенням суду при наявності певних умов (ст. 91 КК). Однією з них є те, що маючи судимість особа не вчинила нового злочину і довела своє виправлення зразковою поведінкою та сумлінним ставленням до праці. Зауважимо, що зняття судимості – це не обов'язок, а право суду, яке він може використати лише до спливу передбаченого КК строку її погашення. Якщо ж суд не вважає за можливе зняти судимість, то особа продовжує її мати до моменту погашення. Після припинення судимості на особу надалі не поширюватимуться пов'язані із зазначеним правовим станом несприятливі наслідки цивільно-правового і кримінально-правового характеру.

Погашення і зняття судимості щодо осіб, які вчинили злочин до досягнення ними 18-річного віку, відбуваються на підставі загальних положень ст. 89 – 91 КК з урахуванням пільгових особливостей для неповнолітніх, передбачених ст. 108 КК. Ці особливості полягають у встановленні скорочених строків погашення судимості та наявності пільгових умов її зняття в порівнянні з повнолітніми злочинцями [3].

ПРАКТИКУМ

1. Запитання та завдання для самоконтролю

Дайте визначення поняття «покарання». Назвіть та поясніть ознаки кримінального покарання. У чому полягає значення цих ознак? Визначте і схарактеризуйте цілі покарання. Що не є його метою? Розкрийте зміст поняття «система покарань». Які ознаки системи покарань Вам відомі? Наведіть класифікації покарання. Назвіть принципи і загальні засади призначення покарання. Поясніть обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання. Схарактеризуйте сутність кримінальної політики України в сфері відповідальності та покарання неповнолітніх. Чому законодавець передбачає особливості в цій сфері? Поясніть специфіку звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності. Назвіть покарання, що застосовуються до неповнолітніх. Схарактеризуйте

особливості призначення цих покарань. Поясніть особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування. Визначте поняття «судимість». Які правові наслідки породжує судимість? Чи є різниця між фразами «громадянин має судимість» і «громадянин у минулому був засуджений»? Назвіть види припинення судимості. У чому полягають особливості погашення і зняття судимості у випадку з неповнолітніми? Схарактеризуйте примусові заходи виховного характеру. Назвіть загальні ознаки цих заходів.

2. Чи згодні Ви з твердженнями?

- Спеціальна превенція як мета покарання полягає у попередженні вчинення засудженими нових злочинів.
- Судимість – це особливий правовий стан засудженого, пов'язаний з певними правообмеженнями та іншими несприятливими наслідками, що не входять до змісту покарання і мають місце протягом визначеного КК строку.
- Система покарань – це встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розташованих у КК у певному порядку з урахуванням ступеня їх суворості.
- За один злочин може бути призначене лише одне основне покарання, до якого суд може приєднати одне чи кілька додаткових покарань.
- Загальна превенція як мета покарання полягає у попередженні вчинення злочинів іншими, крім засуджених, особами.
- Підставою судимості є наявність обвинувального вироку суду, що набрав законної сили.
- Основні покарання призначаються на додаток до інших покарань.
- Вчинення злочину неповнолітнім є обставиною, яка в передбачених кримінальним законом випадках пом'якшує покарання.
- Судимість відрізняє кримінальне покарання від інших заходів державного примусу, зокрема, від адміністративного стягнення.
- За загальним правилом довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років.
- Вчинення злочину з використанням малолітнього, щодо нього, у присутності дитини є обставинами, які обтяжують покарання.
- Обмеження волі – це покарання, що полягає в ізоляції засу-

дженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу.

- Покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні призначається військовослужбовцям, в тому числі військово-службовцям-жінкам.

- Штраф – це майнове стягнення, що накладається керівником органу досудового розслідування в випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині КК.

3. Проаналізуйте ситуації

- 16-річний Ільченко умисно заподіяв однолітку легке тілесне ушкодження. Суд звільнив його від кримінальної відповідальності, враховуючи, що злочин вчинено вперше й виправлення хлопця можливе без застосування покарання. Натомість суд застосував до Ільченка примусовий захід виховного характеру в виді обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до його поведінки. Зокрема, юнаку було заборонено відвідувати нічні клуби. Ігноруючи зазначене рішення суду, Ільченко продовжував бувати у цих закладах.

Обґрунтуйте рішення суду. Яке нове рішення мусить прийняти суд з урахуванням поведінки Ільченка?

- За вчинення хуліганських дій 14-річний Зубченко був притягнутий до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 296 КК.

Ознайомтеся із санкцією згаданої норми права. Який із зазначених у ній видів покарань не може бути призначений неповнолітньому? Які основні та додаткові покарання застосовуються до неповнолітніх?

- 15-річний Волков учинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 185 КК. При розгляді матеріалів кримінального провадження в суді було встановлено, що обвинувачений відстає у розумовому розвитку від рівня, типового для цього віку. Його батьки пиячать, вихованням си-на не займаються. Умови його життя вкрай незадовільні.

Які особливості призначення покарання неповнолітнім передбачає законодавець?

- 14-річний Носов вчинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 186 КК. Адвокат повідомив його батьків, що оскільки син вчинив злочин вперше і позитивно характеризується в школі, суд може звільнити його від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру.

Чи згодні Ви з адвокатом? Що є підставою та умовами такого звільнення?

4. Оберіть один правильний віріант відповіді

1. *До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі види покарань:*

- а) виправні роботи;
- б) довічне позбавлення волі;
- в) обмеження волі.

2. *До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у виді:*

- а) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- б) громадських робіт;
- в) конфіскації майна.

3. *Відповідно до КК штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають:*

- а) самостійний дохід або достатнє для сплати штрафу майно;
- б) достатнє майно, на яке може бути звернене стягнення, або власні кошти;
- в) самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення.

4. *Розмір штрафу встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до:*

- а) 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- б) 600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;
- в) 700 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

5. *Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк:*

- а) від 30 до 120 годин;
- б) від 50 до 140 годин;
- в) від 60 до 150 годин.

6. *Громадські роботи полягають у виконанні засудженим:*

- а) у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування;

б) у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають територіальні підрозділи органів внутрішніх справ;

в) у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають місцеві органи виконавчої влади.

7. Громадські роботи полягають у виконанні неповнолітнім робіт:

а) у вільний від навчання чи основної роботи час;

б) у вільний від навчання чи роботи час;

в) у вільний від навчання час.

8. Тривалість виконання покарання у виді громадських робіт у випадку з неповнолітніми не може перевищувати:

а) однієї години на день;

б) двох годин на день;

в) трьох годин на день.

9. Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому в віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від:

а) 1 місяця до 1 року;

б) 2 місяців до 1 року;

в) 2 місяців до 2 років.

10. Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в доход держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від:

а) 5 до 10 відсотків;

б) 5 до 15 відсотків;

в) 10 до 15 відсотків.

11. Арешт полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк:

а) до 15 діб;

б) від 10 до 45 діб;

в) від 15 до 45 діб.

12. Покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину 18-річного віку, може бути призначене (крім випадку скоєння ними особливо тяжкого злочину, поєданого з умисним позбавленням життя людини) на строк від:

а) 3 місяців до 10 років;

- б) 6 місяців до 10 років;
- в) 1 року до 10 років.

13. *Покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину 18-річного віку, у випадку скоєння ними особливо тяжкого злочину, поєданого з умисним позбавленням життя людини, може бути призначене на строк до:*

- а) 12 років;
- б) 14 років;
- в) 15 років.

14. *Покарання у виді позбавлення волі неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості:*

- а) може бути призначене на строк не більше 1 року;
- б) за загальним правилом не може бути призначене;
- в) не може бути призначене.

15. *При призначенні покарання неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65–67 КК, враховує:*

- а) умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи;
- б) можливість його звільнення від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру;
- в) можливість його звільнення від відбування покарання з випробуванням.

16. *При призначенні неповнолітньому покарання за сукупністю злочинів або вироків остаточне покарання у виді позбавлення волі не може перевищувати:*

- а) 10 років;
- б) 13 років;
- в) 15 років.

17. *Звільнення від відбування покарання з випробуванням може бути застосоване до неповнолітнього лише у разі його засудження до:*

- а) арешту;
- б) арешту або позбавлення волі;
- в) позбавлення волі.

18. *У випадку звільнення неповнолітнього від відбування покарання з випробуванням іспитовий строк установлюється тривалістю від:*

- а) 6 місяців до 1 року;

б) 1 до 2 років;

в) 1 до 3 років.

19. *Кілька примусових заходів виховного характеру одночасно:*

а) не може бути застосовано;

б) може бути застосовано;

в) може бути застосовано у випадках, зазначених у розділі XV

Загальної частини КК.

20. *До неповнолітніх заміна невідбутої частини покарання більшим'яким покаранням:*

а) за загальним правилом не застосовується;

б) не застосовується;

в) застосовується у випадку засудження їх до позбавлення волі на строк, що не перевищує п'яти років.

21. *Такими, що не мають судимості, визнаються неповнолітні, засуджені до позбавлення волі за особливо тяжкий злочин, якщо вони не вчинять нового злочину протягом:*

а) 3 років з дня відбуття покарання;

б) 5 років з дня відбуття покарання;

в) 6 років з дня відбуття покарання.

5. Обговоріть проблему

Німецький філософ Іммануїл Кант вважав, що єдиною метою покарання є відплата за вчинений злочин. На його думку, законодавець мусить встановлювати пропорційність між характером злочину і покаранням. Приміром, за умисне вбивство повинна передбачатися смертна кара, за зґвалтування – кастрація, за майнові злочини – каторга, за образу – сукупність заходів, що принижують винного.

Чи згодні Ви з цією теорією? Якою, на Ваш погляд, мусить бути мета покарання?

6. Наочні додатки

Таблиця 11.1 – Система покарань за кримінальним правом України

№ п/п	Вид покарання	Зміст покарання	Особливості призначення покарання неповнолітнім
1.	Штраф (ст. 53, 99 КК)	Грошове стягнення, що накладається судом у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині КК. Межі: від 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до 50 тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК не передбачено вищого розміру штрафу.	Застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Межі: до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.
2.	Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК)	Полягає у тому, що засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути за вироком суду його позбавлена.	Це покарання до неповнолітніх не застосовується.
3.	Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55, ч. 2 ст. 98 КК)	Як основне це покарання може бути призначене на строк від 2 до 5 років, а як додаткове – на строк від 1 до 3 років; як додаткове це покарання призначається на строк 5 років у справах, передбачених Законом України «Про очищення влади».	До неповнолітніх це покарання може застосовуватися лише як додаткове.

4.	Громадські роботи (ст. 56, ч. 1 ст. 100 КК)	Полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Призначаються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як 4 години на день. <i>Не призначаються:</i> особам з інвалідністю I і II груп; вагітним жінкам; особам, які досягли пенсійного віку; військовослужбовцям строкової служби.	Призначаються неповнолітнім у віці від 16 до 18 років на строк від 30 до 120 годин і полягають у виконанні робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Відбуваються не більш як 2 години на день.
5.	Виправні роботи (ст. 57, чч. 2, 3 ст. 100 КК)	Призначаються на строк від 6 міс. до 2 років і відбуваються за місцем роботи засудженого. Із його заробітку провадиться відрахування в доход держави в межах від 10 до 20 %. <i>Не застосовуються до:</i> вагітних жінок; жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною; непрацездатних; осіб, що не досягли 16 років; осіб, що досягли пенсійного віку; військовослужбовців; працівників правоохоронних органів; нотаріусів; приватних виконавців; суддів; прокурорів; адвокатів; державних службовців; посадових осіб органів місцевого самоврядування; осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України.	Призначаються неповнолітнім у віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від 2 місяців до 1 року. Із заробітку засудженого здійснюється відрахування в доход держави в межах від 5 до 10 %.

6.	Службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 КК)	Призначаються військовослужбовцям, <i>крім військовослужбовців строкової служби</i> , на строк від 6 міс. до 2 років. Із суми грошового забезпечення засудженого провадиться відрахування в доход держави в межах від 10 до 20 %. Під час відбування покарання він не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується в строк вислуги років для присвоєння чергового звання.	Це покарання до неповнолітніх не застосовується.
7.	Конфіскація майна (ст. 59 КК)	Полягає в безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК.	Це покарання до неповнолітніх не застосовується.
8.	Арешт (ст. 60, 101 КК)	Полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і призначається на строк від 1 до 6 місяців. Військовослужбовці відбувають арешт на гауптвахті. <i>Не застосовується до:</i> осіб ві-	Полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг 16 років, в умовах ізоляції в

		ком до 16 років; вагітних жінок; жінок, які мають дітей віком до 7 років.	спеціально пристосованих установах на строк від 15 до 45 діб.
9.	Обмеження волі (ст. 61 КК)	Полягає у триманні особи в кримінально-виконавчій установі відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням її до праці. Призначається на строк від 1 до 5 років. <i>Не застосовується до:</i> неповнолітніх; вагітних жінок; жінок, що мають дітей віком до 14 років; осіб, що досягли пенсійного віку; військовослужбовців строкової служби; осіб з інвалідністю I і II груп.	Це покарання до неповнолітніх не застосовується.
10.	Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК)	Призначається: військовослужбовцям строкової служби, військовослужбовцям, які проходять військову службу за контрактом, особам офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, особам офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовцям, призваним на військову службу під час мобілізації, на особливий період (крім військовослужбовців-жінок) – на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених КК, а також якщо суд	Це покарання до неповнолітніх не застосовується.

		вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше 2 років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк.	
11.	Позбавлення волі на певний строк (ст. 63, 102 КК)	Полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу. Призначається за загальним правилом на строк від 1 до 15 років.	Призначається особам, які не досягли до вчинення злочину 18-річного віку, як правило, на строк від 6 міс. до 10 років. Лише у випадку вчинення особливо тяжкого злочину, поєднаного з умисним позбавленням життя людини, це покарання може бути призначене на строк до 15 років.
12.	Довічне позбавлення волі (ст. 64 КК)	Призначається за вчинення особливо тяжких злочинів лише у випадках, спеціально передбачених КК, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк. Не застосовується до: осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років; осіб у віці понад 65 років; жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.	Це покарання до неповнолітніх не застосовується.

Таблиця 11.2 – Види покарань за можливістю визначення строку

Безстрокові покарання	Строкові покарання
<ol style="list-style-type: none"> 1. Штраф. 2. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. 3. Конфіскація майна. 4. Довічне позбавлення волі. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. 2. Громадські роботи. 3. Виправні роботи. 4. Службові обмеження для військовослужбовців. 5. Арешт. 6. Обмеження волі. 7. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. 8. Позбавлення волі на певний строк.

Таблиця 11.3 – Види покарань за суб'єктами, до яких вони застосовуються

Загальні покарання	Спеціальні покарання
<ol style="list-style-type: none"> 1. Штраф. 2. Громадські роботи. 3. Виправні роботи. 4. Конфіскація майна. 5. Арешт. 6. Обмеження волі. 7. Позбавлення волі на певний строк. 8. Довічне позбавлення волі. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. 2. Службові обмеження для військовослужбовців. 3. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. 4. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Таблиця 11.4 – Види покарань за порядком призначення

Основні покарання	Додаткові покарання	Змішані покарання
<p>1. Громадські роботи.</p> <p>2. Виправні роботи.</p> <p>3. Службові обмеження для військовослужбовців.</p> <p>4. Арешт.</p> <p>5. Обмеження волі.</p> <p>6. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців.</p> <p>7. Позбавлення волі на певний строк.</p> <p>8. Довічне позбавлення волі.</p>	<p>1. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.</p> <p>2. Конфіскація майна.</p>	<p>1. Штраф.</p> <p>2. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.</p>

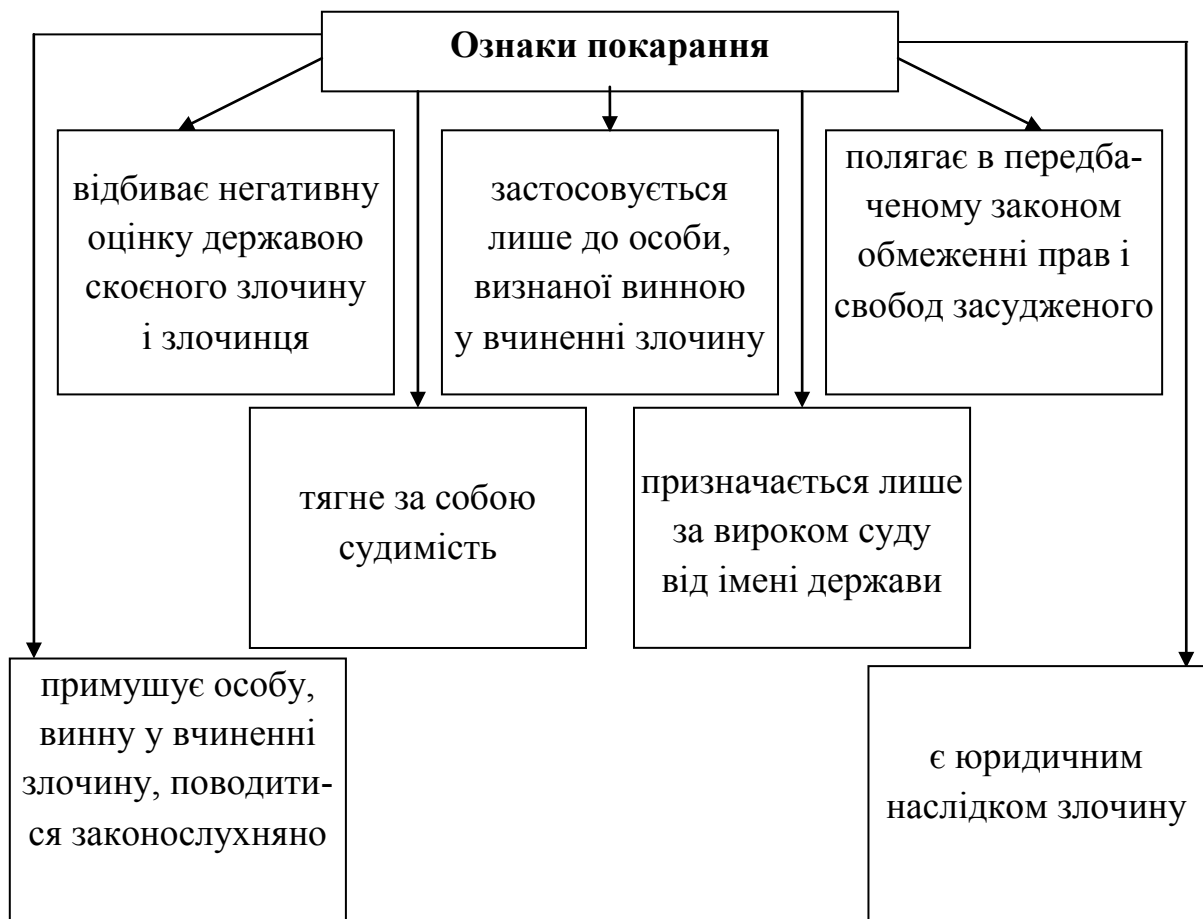

Рисунок 11.1 – Ознаки покарання

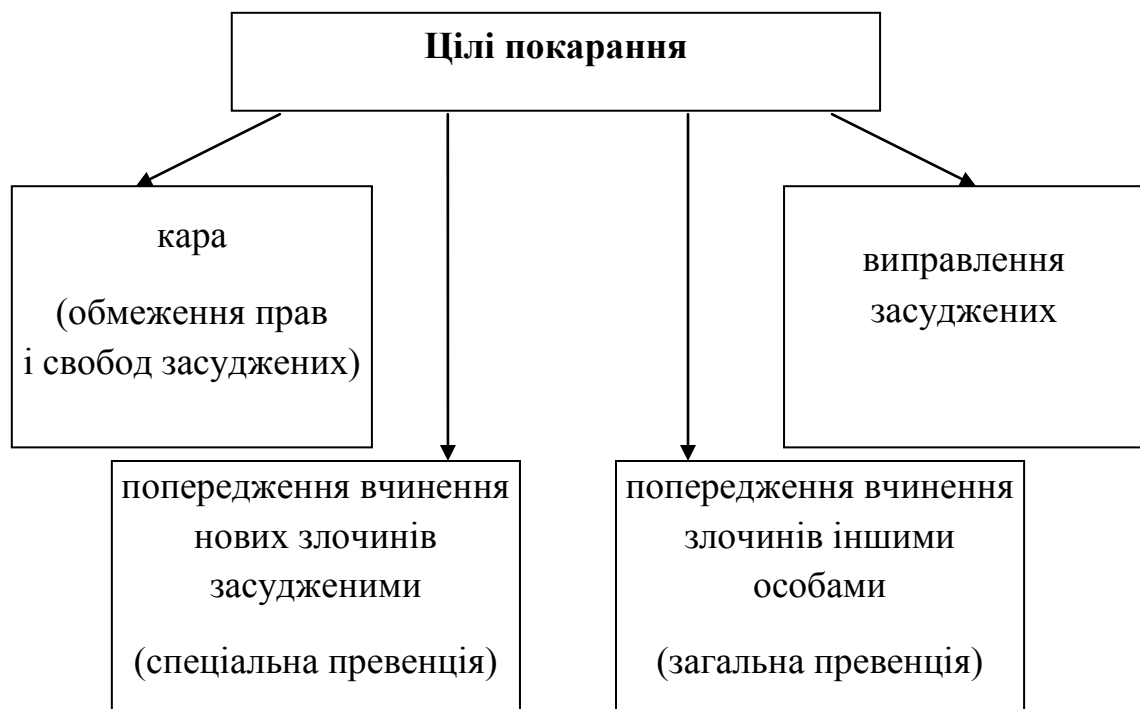

Рисунок 11.2 – Цілі покарання

7. Використані джерела інформації

1. Бажанов М.І. Призначення покарання. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 318 – 328.

2. Кривоченко Л.М. Особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх. – Там само, с. 373 – 383.

3. Кривоченко Л.М. Судимість. – Там само, с. 364 – 368.

4. Кузьменко О. В. Покарання як категорія кримінального права // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. – 2014. – № 10. – С. 40 – 48.

5. Ломако В.А. Поняття і мета покарання. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 296 – 305.

6. Маляренко В.Т. Про покарання за новим Кримінальним кодексом України. – К.: Правова ініціатива, 2003. – 156 с.

7. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16. 04. 2004 р. № 5.

8. Про практику розгляду судами справ про застосування примусових заходів виховного характеру: постанова Пленуму Верховного Суду України від 15. 05. 2006 р. № 2.

9. Сташис В.В. Система і види покарань. – В кн.: Кримінальне право України: Загальна частина: Підручник / За ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ – Харків: Юрінком Інтер – Право, 2002. – С. 306 – 317.

ГЛОСАРІЙ

Безнаслідкова співучасть – має місце там, де виконавцю не вдалося скоїти закінчений злочин, він вчинив лише готування або замах і в цей момент його протиправна діяльність була припинена з незалежних від нього причин (М.І. Бажанов).

Вбивство – умисне або необережне протиправне заподіяння смерті іншій людині (ст. 115, 119 КК України).

Вимагання – вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці (ст. 189 КК України).

Виконавець (співвиконавець) – особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила злочин, передбачений КК (ст. 27 КК України).

Вина – психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК України).

Громадські роботи – полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування (ст. 56 КК України).

Грабіж – відкрите викрадення чужого майна (ст. 186 КК України).

Готування до злочину – підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину (ст. 14 КК України).

Діяння – активний (дія) або пасивний (бездіяльність) суспільно небезпечний, кримінально протиправний, конкретний, свідомий, вольовий акт поведінки людини, що характеризується єдністю зовнішньої (фізичної) і внутрішньої (психічної) сторін (М.І. Панов).

Добровільна відмова при незакінченому злочині – остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця (ст. 17 КК України).

Ексцес виконавця – має місце там, де виконавцем вчинені злочинні дії, що не охоплювалися ні прямим, ні непрямим умислом інших співучасників (М.І. Бажанов).

Законодавство України про кримінальну відповідальність – становить КК України, який ґрунтується на Конституції України та загально-визнаних принципах і нормах міжнародного права (ст. 3 КК України).

Злочин – передбачене КК суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину (ст. 11 КК України).

Злочин невеликої тяжкості – злочин, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання за винятком основного покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 12 КК України).

Злочин середньої тяжкості – злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років (ст. 12 КК України).

Злочин тяжкий – злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років (ст. 12 КК України).

Злочин особливо тяжкий – злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі (ст. 12 КК України).

Злочин складений – злочин, який складається з двох або більше злочинних діянь, що утворюють, проте, один одиничний злочин (М.І. Бажанов).

Злочин незакінчений – умисне суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), яке не містить усіх ознак злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, у зв'язку з тим, що злочин не було доведено до кінця з незалежних від волі винного причин (В.П. Тихий).

Злочин закінчений – діяння, яке містить усі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК (ст. 13 КК України).

Злочин одиничний – злочин, передбачений кримінальним законом як один самостійний склад злочину (М.І. Бажанов).

Злочин триваючий – одиничний злочин, який, розпочавшись дією або бездіяльністю особи, далі безперервно вчиняється протягом більш-менш тривалого часу (М.І. Бажанов).

Злочин продовжуваний – складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним злочинним наміром (ч. 2 ст. 32 КК України).

Затримання особи, що вчинила злочин – дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи (ст. 38 КК України).

Злочинна самовпевненість – вид необережності; має місце, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення (ст. 25 КК України).

Злочинна недбалість – вид необережності; має місце, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити (ст. 25 КК України).

Замах на злочин – вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини КК, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі (ст. 15 КК України).

Замах на злочин незакінчений – має місце, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця (ст. 15 КК України).

Замах на злочин закінчений – має місце, якщо особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення злочину до кінця, але злочин не було закінчено з причин, які не залежали від її волі (ст. 15 КК України).

Змішана форма вини – різне психічне ставлення особи у формі умислу і необережності до різних об'єктивних ознак одного і того ж злочину (Л.М. Кривоченко).

Крадіжка – таємне викрадення чужого майна (ст. 185 КК України).

Казус (випадок) – вид психічного ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків свого діяння; має місце тоді, коли наслідки, що настали, перебувають у причиновому зв'язку з дією або бездіяльністю особи, яка не тільки не передбачала можливості їх настання, а й не могла їх передбачити (В.І. Борисов).

Крайня необхідність – заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охо-

ронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності (ст. 39 КК України).

Кримінальна відповідальність – вимушене зазнавання особою, яка вчинила злочин, державного осуду, а також передбачених КК обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави (Ю.В. Баулін).

Мета злочину – уявлення особи про бажану для неї шкоду, що настане для охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин (Л.М. Кривоченко).

Мета покарання – кара, виправлення засуджених, а також запобігання вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами; покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність (ст. 50 КК України).

Множинність злочинів – поняття, яке означає, що особою або співучасниками вчинені два чи більше злочинних діянь, кожне з яких має ознаки самостійного складу злочину (М.І. Бажанов).

Мотив злочину – спонукання особи до вчинення злочину; з'ясування мотиву дозволяє визначити, чому він вчиняється (Л.М. Кривоченко).

Неосудність – стан особи під час вчинення передбаченого КК суспільно небезпечного діяння, знаходячись в якому вона не може усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки (ст. 19 КК України).

Необхідна оборона – дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони (ст. 36 КК України).

Невдале підбурювання – має місце там, де потенційний виконавець відхиляє пропозицію підбурювача або організатора взяти участь у вчиненні злочину (М.І. Бажанов).

Наслідки суспільно небезпечні – шкода, що заподіюється злочинним діянням охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам, або реальна небезпека заподіяння такої шкоди (М.І. Панов).

Об'єкт злочину – суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди, і які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність (В.Я. Тацій).

Об'єктивна сторона злочину – зовнішнє вираження злочину, що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом і засобами вчинення злочину (М.І. Панов).

Обмежена осудність – стан особи під час вчинення злочину, знаходячись в якому, вона не здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними через наявний у неї психічний розлад (ст. 20 КК України).

Організатор – особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням; особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею; особа, яка забезпечувала фінансування чи організувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації (ст. 27 КК України).

Осудна особа – фізична особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними (ст. 19 КК України).

Підстава кримінальної відповідальності – вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК (ст. 2 КК України).

Покарання – захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ст. 50 КК України).

Покарання основне – призначається лише як самостійне і не може застосовуватися на додаток до іншого покарання (В.В. Сташис).

Покарання додаткове – призначається лише на додаток до основного покарання і самостійно застосовуватися не може (В.В. Сташис).

Покарання загальне – застосовується до будь-якої особи (В.В. Сташис).

Покарання спеціальне – застосовується лише до певного кола засуджених (В.В. Сташис).

Провокація злочину – ситуація, коли особа підбурює (провокує) виконавця або інших співучасників до вчинення злочину з метою його (їх) подальшого викриття (М.І. Бажанов).

Предмет злочину – речі матеріального світу, з певними властивостями яких закон про кримінальну відповідальність пов'язує наявність у діях особи ознак конкретного складу злочину (В.Я. Тацій).

Причинний зв'язок – об'єктивно існуючий зв'язок між діянням (дією або бездіяльністю), яке є причиною, і суспільно небезпечним наслідком, коли діяння викликає настання цього наслідку (М.І. Панов).

Помилка юридична – неправильне уявлення особи про юридичні властивості вчинюваного нею діяння (Л.М. Кривоченко).

Помилка фактична – неправильне уявлення особи про фактичні об'єктивні ознаки вчинюваного нею діяння (Л.М. Кривоченко).

Причетність до злочину – дія чи бездіяльність, яка хоча і пов'язана з вчиненням злочину, але не є співучастю в ньому (М.І. Бажанов).

Підбурювач – особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення злочину (ст. 27 КК України).

Пособник – особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети, або іншим чином сприяти приховуванню злочину (ст. 27 КК України).

Повторність злочинів – вчинення двох або більше злочинів, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини КК; вчинення двох або більше злочинів, передбачених різними статтями КК, визнається повторним лише у випадках, передбачених в його Особливій частині (ст. 32 КК України).

Розбій – напад з метою заволодіння чужим майном, поєданий із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства (ст. 187 КК України).

Рецидив злочинів – вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин (ст. 34 КК України).

Склад злочину – сукупність встановлених у кримінальному законі об'єктивних і суб'єктивних юридичних ознак, що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне (В.Я. Тацій).

Суб'єкт злочину загальний – фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність (ст. 18 КК України).

Суб'єкт злочину спеціальний – фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ст. 18 КК України).

Стадія злочину – певний етап вчинення злочину, який істотно відрізняється від інших таких етапів ступенем реалізації умислу, тобто характером діяння (дії або бездіяльності) і моментом його припинення (В.П. Тихий).

Сукупність злочинів – вчинення особою двох або більше злочинів, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини КК, за жоден з яких її не було засуджено (ст. 33 КК України).

Суб'єктивна сторона злочину – внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, що відображує ставлення її свідомості і волі до суспільно небезпечного діяння, яке нею вчиняється, та до його наслідків, зміст якої характеризується такими ознаками як вина, мотив і мета вчинення злочину (В.А. Ломако).

Система покарань – встановлений кримінальним законом і обов'язковий для суду вичерпний перелік покарань, розташованих законодавцем у певному порядку за ступенем їх суворості (В.В. Сташис).

Співучасть у злочині – умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину (ст. 26 КК України).

Судимість – правовий наслідок засудження особи вироком суду до кримінального покарання, пов'язаний з певними для неї цивільно-правовими і кримінально-правовими обмеженнями, що не входять до змісту покарання (Л.М. Кривоченко).

Тілесне ушкодження – умисне чи необережне протиправне заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини, що виражається в порушенні анатомічної цілості або фізичної функції органів і тканин тіла людини (В.В. Сташис).

Тілесне ушкодження легке – умисне тілесне ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я чи незначну втрату працездатності, або не спричинило зазначених наслідків (ст. 125 КК України).

Тілесне ушкодження середньої тяжкості – умисне або необережне тілесне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, характерних для тяжкого тілесного ушкодження, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину (ст. 122, 128 КК України).

Тілесне ушкодження тяжке – умисне або необережне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу чи інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя (ст. 121, 128 КК України).

Умисел прямий – має місце, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання (ст. 24 КК України).

Умисел непрямий – має місце, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання (ст. 24 КК України).

Уявна оборона – дії, пов’язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання (ст. 37 КК України).

Форми співучасті – об’єднання співучасників, що розрізняються між собою за наявністю розподілу ролей і за стійкістю суб’єктивних зв’язків між злочинцями (М.І. Бажанов).

Хуліганство – грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом (ст. 296 КК України).

Шахрайство – заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 190 КК України).

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ І ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Поняття кримінальної відповідальності та її підстава.
2. Закон про кримінальну відповідальність: поняття, ознаки і значення.
3. Чинність закону про кримінальну відповідальність у часі.
4. Чинність закону про кримінальну відповідальність щодо злочинів, вчинених на території України.
5. Чинність закону про кримінальну відповідальність щодо злочинів, вчинених за межами України громадянами України, особами без громадянства та іноземцями.
6. Поняття та ознаки злочину за кримінальним правом України.
7. Поняття малозначності діяння, значення ч. 2 ст. 11 КК України.
8. Класифікації злочинів та їх значення.
9. Склад злочину: поняття, елементи, значення.
10. Поняття об'єкта злочину, його значення. Види об'єкта злочину.
11. Відмінності об'єкта злочину від предмета злочину.
12. Поняття, ознаки та значення об'єктивної сторони злочину.
13. Поняття та ознаки діяння, його види.
14. Суспільно небезпечні наслідки: поняття, види і значення.
15. Злочини з матеріальним та формальним (усіченим) складами.
16. Поняття, ознаки та види суб'єкта злочину.
17. Загальний суб'єкт злочину, його ознаки і значення.
18. Спеціальний суб'єкт злочину, його ознаки і значення.
19. Неосудність: поняття, критерії та значення.
20. Суб'єктивна сторона злочину: поняття, ознаки і значення.
21. Поняття вини в кримінальному праві.
22. Умисел і його види.
23. Необережність та її види.
24. Мотив і мета злочину, їх кримінально-правове значення.
25. Фактична помилка, її поняття, види та значення.
26. Юридична помилка: поняття, види та значення.
27. Закінчений і незакінчений злочини.
28. Готування до злочину.
29. Відмінності готування до злочину від замаху на злочин.
30. Замах на злочин: поняття і види.
31. Відмінності замаху на злочин від закінченого злочину.
32. Добровільна відмова при незакінченому злочині, її ознаки та значення.
33. Поняття співучасті у злочині, її ознаки та значення.

34. Види співучасників.
35. Форми співучасті у злочині.
36. Особливості кримінальної відповідальності співучасників.
37. Екссес виконавця: поняття, види та значення.
38. Добровільна відмова співучасників при незакінченому злочині.
39. Поняття та види причетності до злочину.
40. Відмінності причетності до злочину від співучасті у злочині.
41. Поняття одиничного злочину, його види.
42. Повторність злочинів: поняття, ознаки і види.
43. Сукупність злочинів: поняття, ознаки і види.
44. Рецидив злочинів: поняття, види і значення.
45. Необхідна оборона, її підстави, ознаки та значення.
46. Перевищення меж необхідної оборони.
47. Уявна оборона: поняття, види і значення.
48. Затримання особи, що вчинила злочин: поняття, ознаки і значення.
49. Крайня необхідність: поняття, ознаки і значення.
50. Фізичний або психічний примус як обставина, що виключає злочинність діяння.
51. Виконання наказу або розпорядження як обставина, що виключає злочинність діяння.
52. Діяння, пов'язане з ризиком як обставина, що виключає злочинність діяння.
53. Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.
54. Поняття, ознаки та мета кримінального покарання.
55. Принципи призначення покарання.
56. Загальні засади призначення покарання.
57. Система покарань: поняття, ознаки і значення.
58. Основні та додаткові покарання, значення цієї класифікації.
59. Покарання, які можуть призначатися як основні та як додаткові.
60. Загальні та спеціальні покарання.
61. Строкові та безстрокові покарання.
62. Обставини, які пом'якшують покарання.
63. Обставини, які обтяжують покарання.
64. Судимість: поняття та правові наслідки.
65. Погашення та зняття судимості.
66. Амністія, її відмінності від помилування.
67. Помилування, його відмінності від амністії.

68. Особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності.
69. Примусові заходи виховного характеру.
70. Види покарань, що застосовуються до неповнолітніх, особливості їх призначення.
71. Особливості звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування.
72. Погашення та зняття судимості щодо неповнолітніх.
73. Штраф як вид покарання, особливості його призначення неповнолітнім.
74. Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу як вид покарання.
75. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як вид покарання.
76. Громадські роботи, особливості призначення цього покарання неповнолітнім.
77. Виправні роботи, особливості призначення цього покарання неповнолітнім.
78. Службові обмеження для військовослужбовців як вид покарання.
79. Конфіскація майна як вид покарання.
80. Арешт, особливості призначення цього покарання неповнолітнім.
81. Обмеження волі як вид покарання.
82. Позбавлення волі на певний строк, особливості призначення цього покарання неповнолітнім.
83. Відмінності позбавлення волі на певний строк від арешту і обмеження волі.
84. Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців.
85. Довічне позбавлення волі.
86. Державна зрада.
87. Посягання на життя державного чи громадського діяча.
88. Диверсія.
89. Поняття та види вбивства.
90. Умисне вбивство.
91. Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини.
92. Тілесне ушкодження: поняття та види.
93. Умисне тяжке тілесне ушкодження.
94. Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження.

95. Умисне легке тілесне ушкодження, його види та відмінність від побоїв і мордування.
96. Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження.
97. Погроза вбивством.
98. Неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей.
99. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини.
100. Захоплення заручників.
101. Експлуатація дітей.
102. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом.
103. Згвалтування.
104. Порушення недоторканності житла.
105. Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер.
106. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування.
107. Зловживання опікунськими правами.
108. Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння).
109. Незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння).
110. Порушення права на отримання освіти.
111. Крадіжка.
112. Грабіж. Відмінності цього злочину від крадіжки.
113. Розбій. Відмінності цього злочину від крадіжки та грабежу.
114. Вимагання. Відмінності цього злочину від крадіжки, грабежу та розбою.
115. Шахрайство. Відмінності цього злочину від крадіжки, грабежу, розбою та вимагання.
116. Умисне знищення або пошкодження майна.
117. Бандитизм.
118. Терористичний акт.
119. Викрадення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин або заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем.
120. Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами.
121. Недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів.
122. Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів.
123. Угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна.

124. Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами.
125. Незаконне заволодіння транспортним засобом.
126. Хуліганство.
127. Жорстоке поводження з тваринами.
128. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.
129. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання з метою збуту чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.
130. Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства.
131. Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту.
132. Спонування неповнолітніх до застосування допінгу.
133. Схиляння неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів.
134. Опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному або приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону чи військовослужбовцеві.
135. Примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань.
136. Погроза або насильство щодо працівника правоохоронного органу.
137. Погроза або насильство щодо державного чи громадського діяча.
138. Умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу, працівника органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця.
139. Посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця.
140. Захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника.
141. Погроза або насильство щодо службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок.
142. Умисне знищення або пошкодження майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок.
143. Погроза або насильство щодо судді чи присяжного.

144. Умисне знищення або пошкодження майна судді чи присяжного.

145. Посягання на життя судді чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя.

146. Приховування злочину.

147. Погроза або насильство щодо захисника чи представника особи.

148. Умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи.

149. Посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги.

150. Посягання на життя представника іноземної держави.

Навчальне видання

**Кузьменко
Олександр Васильович**

**ПИТАННЯ ВЧЕННЯ
ПРО ЗЛОЧИН І ПОКАРАННЯ**

Навчальний посібник

*для студентів технічних та інших неюридичних спеціальностей,
які вивчають правознавство, вчителів правознавства, школярів, що готуються
до олімпіад, турнірів, захисту науково-дослідницьких робіт із правознавства,
усіх, хто починає цікавитися кримінальним правом*

3-тє видання, доповнене і перероблене

План 2018 р., поз.125

Відповідальний за випуск Л. В. Первалова
Видано в авторській редакції.
Комп'ютерна верстка та дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 04.01.2020 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум.-друк. арк. 9,87. Наклад 100 прим. Зам. № 2811/1

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом «Юрайт»
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів
видавничої діяльності: серія ДК № 4236 від 22.12.2011 р.),
в друкарні ФО-П Дуюнової Т. В.